

A Körösi Csoma Társaság nyelviskolája, a
KELETI NYELVEK KOLLÉGIUMA
tanfolyamokat tart

arab – héber – japán – kínai
szuahéli – tibeti – török

nyelvekből, kezdő, középfeladó és haladó szinten.

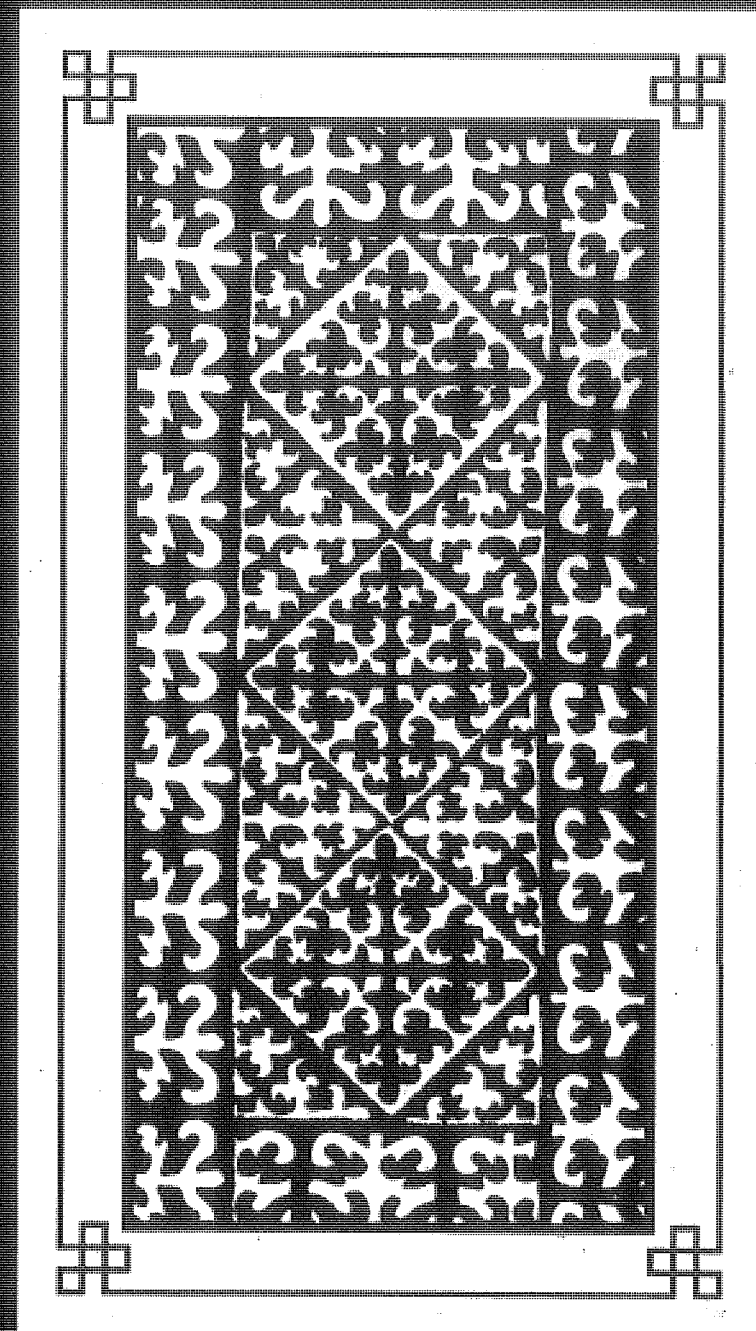
Vidéki hallgatóink részére levelező tanfolyamokat tartunk
ugyanazekből a nyelvekből (kezdőknek és haladóknak)

Kérésre részletes felvilágosítást adunk írásban.

Postacím: Bp. VI., Izabella u. 46. (1064)

KELETKUTATÁS

Kiadja a Körösi Csoma Társaság • Megjelenik évente kétszer • 1993 ősz

Tartalom

Ezzel a kötetel Mándoky Kongur István emlékének adózunk

Ágoston Gábor, In memoriam Mándoky Kongur István (1944-1992)	5
Baski Imre, Onomasticon Turcicum. Mutatvány Rásonyi László török személynév-gyűjteményéből	12
Birtalan Ágnes, Mongol szarvasvadász dalok	33
Dávid Géza, Adalékok a Temesvári ejálet 18. századi történetéhez	42
Dávid Zoltán, Adatok a török háborúk pusztításának értékeléséhez	56
Ecsedy Ildikó, Kínai eredetű méltóságnevek a türk birodalom területén	69
Erdélyi István, Az ázsiai hunok településeiről	76
Fodor Pál, Török beszámolók Lippon 1551. évi feladásáról	80
Gyarmati Imre, Adalékok a török csillagnevek rétegeinek kérdéséhez	96
Hazai György, Az orhoni türk feliratok megfejtésének 100. évfordulójára	105
Henryk Jankowski, Török-tatár nyelvi kölcsönhatás Dobrudzsában	108
Kakuk Zsuzsa, Krími tatár találós kérdések. Esztergom, 1915	116
Péri Benedek, Muhammad Sajbání kán három gazelje egy 16. századi csagatáj krónikában	131
Sárközi Alice, Egy mongol halotti szertartás kézikönyve	140
Torma József, Mándoky Kongur István utolsó törökországi útja	148
Yamaji Masanori, Sugjó: "Test és Lélek edzése". A japán kultúrtörténet egy sajátosságáról	156
Angol nyelvű összefoglalók/Brief Summaries of the Papers	168

A borítón: *Szirmak* — nemezzrátétes ágytakaró szőnyeg Közép-Kazahsztánból
(grafikai munka: Lengyel Zoltán)

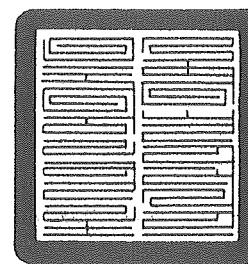
KELETKUTATÁS

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság — Megjelenik évente kétszer
1993. ősz

Szerkeszti

KAKUK ZSUZSA

BETHLENFALVY GÉZA, DÁVID GÉZA
ECSEDY ILDIKÓ ÉS FODOR PÁL
közreműködésével

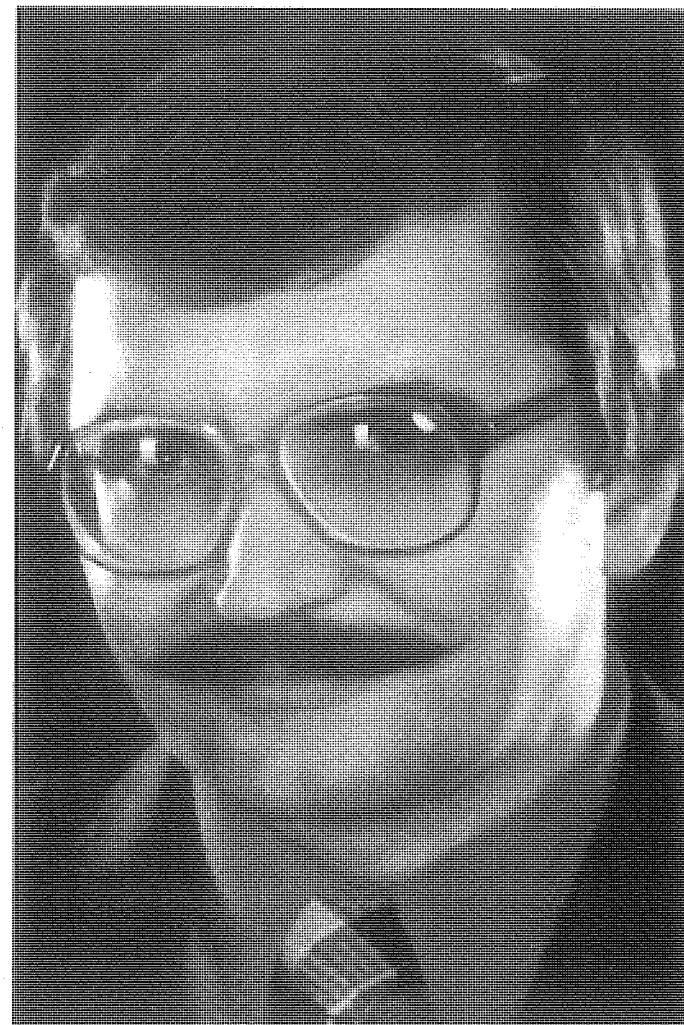
BUDAPEST

Ez a szám a *Komacu Csikó Alapítvány* [*Komatsu Chiko Archbishop Nun Foundation, Jakkoin Temple, Kyoto*] támogatásával készült.

A kiadás költségeihez hozzájárult a *Turulháza Alapítvány* is.

ISSN 0133-4778

Mándoky Kongur István
1944 – 1992

Ágoston Gábor

In memoriam Mándoky Kongur István (1944-1992)

1992 augusztus utolsó napjaiban ért Magyarországra a szomorú hír: augusztus 22-én Dagesztánban, Mahacskalában életének 48. esztendejében meghalt Mándoky Kongur István, szeretett barátunk és kollégánk, az utolsó hazai nomád turkológus, az európai turkológia legismertebb képviselője Ázsiában. Közeli barátai közül többen is reménykedtünk, hogy a hír nem igaz. Nehéz volt elhinni, hogy Ot is elvitte korunk betegsége, a szívhalál. Ot, akit már gyermekkorában megedzett a kuláklisra kerültek hányatott sorsa, aki mint "egyetemi ember" a kunsági parasztemberben is tiszteletet ébresztve naphosszat gyalogolt a kunsági pusztákon, bejárva kun őseinek nevét viselő minden dűlőt és tanyát, aki szőrén megült lovával még az ötvenhez közeledve is versenyre kelt kazak, kirgiz és tatár barátainak tizen-huszonéves gyermekeivel, s aki a mindennapi rendes vendéglátás után még éjjélkor is leült íróasztala mellé, hogy az éjszakába nyúlt rendhagyó szemináriumok után hajnali négyig-ötig dolgozzon egy-egy fordításán vagy cikkén. Talán épp ez a túlfeszített, sietős élet, ez a hajszolt, türelmetlen munka lett a veszte.

1944 február 10-én született a Nagy-kunság fővárosában, Karcagon Mándoky Sándor jó módú kun gazda és Kocskor Kárászi Erzsébet legkisebb gyermekeként. Karcagon járt elemibe és középiskolába is. 5. osztályos volt, amikor kun őseinek története és nyelve iránt komolyabban kezdett érdeklődni. Ekkor kapta az első török nyelvkönyvet is a Nagy-kun Múzeum akkori igazgatójától, a néprajzos Szűcs Sándortól. Három esztendővel később Kiss Sándor tanár úr is megajándékozta a karcagi Mezőgazdasági Technikum első osztályos tanulóját egy másik török nyelvkönyvvel. Nem elégedett azonban meg a nyelvkönyvekből szerezhető ismeretekkel. Szerette volna az élő nyelvet is megismerni. Ezért találkozott egyre gyakrabban a szomszédos kunmadarasi orosz laktanyában lévő kazak, krími és kazáni tatár, valamint karacsáj katonákkal. Először egy kazak katonától tanult másfél évig kazakot, majd egy krími tatár származású özbegisztáni katona tanította anyanyelvére. Jól választott, hisz ezek a nyelvek állnak a legközelebb kun őseinek nyelvéhez. E nyelvről később igen nagy hasznát látta mind a dob-rudzsai tatárok, mind pedig a mongóliai kazakok között tett gyűjtőútjai során.

Tizenegy éves volt, amikor tanulmányaihoz Németh Gyulától, a pesti egyetemen a török nyelvek és a magyar őstörténet nemzetközi hírű professzorától kért további segítséget. Az ő tanácsai és a tőle kapott könyvek segítségével tovább bővíthette ismereteit. 1963 és 1968 között az Eötvös Loránd Tudományegyetemen immár hivatalosan is tanítványa lett, s maradt élete végéig.

Az egyetemen Németh Gyula a török nyelvek és a magyar őstörténet, Fekete Lajos pedig az oszmán-török paleográfia és a hódoltság történetének rejtelméibe vezette be. Ligeti Lajostól a mongol és kínai, Czeglédy Károlytól az arab, Te-

legdi Zsigmondtól és Bodrogligeti Andrásztól pedig a perzsa nyelv alapjait sajátíthatta el. De rendszeresen hallgatta Czeglédy Károly őstörténeti és népvándorláskori előadásait is. Valamennyi tanára közül Németh Gyula volt rá a legnagyobb hatással. Atyai segítsége és támogatása meghatározó volt tanulmányai és későbbi tudományos munkája, problémalátása, témaválasztása szempontjából. A kun nyelvemlékek tudományos vizsgálatához és feldolgozásához is az ő egyetemi óráin kezdett hozzá. Az egyetem elvégzése után rövid ideig az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott, majd 1969 januárjától egy esztendeig a Kőrösi Csoma Társaság ügyintézője lett. 1970-től a Magyar Tudományos Akadémia Belső-ázsiai Egyetemi Kutatócsoportjához került. Itt bontakozott ki tudósi pályája, amely a magyar turkológia legszebb hagyományait folytatta.

Mesterével, Németh Gyulával együtt vallotta, hogy a magyar turkológiának egyszerre kell nemzetközi és nemzeti tudománynak lennie. Hitte, hogy a Keletről Európába érkezett magyarság összekötő kapocs Kelet és Nyugat között, s hogy ezért mi jobban értjük-érezzük a tudományos problémákat is, hisz azok saját múltunk szerves részei, amelyek megoldása elsősorban a mi feladatunk. De tisztában volt azzal is, hogy a csak magyar problémák vizsgálatára korlátozódó kutatói pálya óhatatlanul provincializmushoz vezet, s hogy az, aki a szakma általános kérdéseit nem ismeri, ezek megoldásában nem vesz maga is tevékenyen részt, előbb-utóbb szűkebb szakterületén is kudarcokra van ítélve. Bár több kollégája nevezte őt "kunológusnak", valójában kevesen mondhatják el magukról, hogy a törökség kultúrájának oly széles skáláját látják át, amelyen ő otthonosan mozgott.

A magyar turkológia hagyományos területei közül élénken foglalkoztatta, a honfoglalás előtti török-magyar együttélés és a magyar őstörténet. Számos cikket és előadást szentelt e kérdéseknek, s több régi török eredetű szavunk megfejtésével próbálkozott eredményesen (*bír, tilt, büti, kozma, kaptány, börtü, valamint számos erkölcsi, vallási fogalmat jelentő szavunk, így pl. gyón, bocsánik, bán, bűn, egyház, gyaló, irgalom, könyörül* stb.). Monográfiában kívánta feldolgozni a magyar nyelv régi török elemeit és a történeti Magyarország török eredetű helyneveit. Több cikkben foglalkozott a baskír-magyar közös törzsnevekkel, s megnyugtatóan tisztázta, hogy a magyar *Jenő* törzsnév nem származtatható a baskír *Yänay* szóból. Kimutatta, hogy a korábban közösnek hitt törzsnevek közül történeti-nyelvészeti okok miatt a *Nägmän, Kese és Yulaman* baskír törzs-és nemzetségevek nem hozhatók kapcsolatba a magyar *Nyék, Keszi és Gyula* törzs-, illetve nemzetségevekkel. Ugyanakkor eddig figyelembe nem vett párhuzamok sorára irányította rá a figyelmet.

Legtöbbet és legeredményesebben választott témájával, szeretett kun őseinek nyelvével és műveltségével foglalkozott. Kutatásait azonban nem korlátozta a magyarországi kunokra. Foglalkozott a kínai, arab, perzsa, grúz, örmény, szláv, latin, magyar és román forrásokban a Kr. e. I. évezredtől a középkorig emlegetett kipcak-törökséggel, illetve a kipcakok által létrehozott, törzsszövetségek, államok és birodalmak történetével. Tanulmányozta a XI-XIII. századi kelet-európai-közép-ázsiai kipcak törzsszövetség államának, a *Dešt-i Qipčaq* népeinek

történetét, valamint a XII-XV. századi egyiptomi és szíriai mamluk-szultánágok múltját. Különös figyelmet szentelt a magyarországi és balkáni kunoknak. Pályája elején foglalkozott az Arany Horda történetével, s tanulmányozta a vonatkozó okleveleket, *yarlık*okat. Gyűjtötte a mongóliai türk és ujjur rovásírási emlékeket, hogy egybevetesse azokat a kun rovásírással. A korábban is ismert rovásírási emlékek tanulmányozásán túl kutatóútjain nyolc korábban ismeretlen emléket talált, mongóliai kollégáival együtt pedig még további négyet.

Egyetemi doktori disszertációját is e tágabb témakörben akarta elkészíteni *Kun-kipcsak nyelvtanulmányok* címmel, s ebben főként a magyar vonatkozásokat szerette volna vizsgálni. Az értekezés végül *Dobrudzsai tatár nyelvtanulmányok* címen készült el, amelyet 1971-ben *summa cum laude* minősítéssel védett meg. Bár a disszertáció az eredeti tervnek csak egy kis szeletét ölelte fel, jól szolgált a nagy célt, a magyarországi kun nyelvemlékek tervbe vett feldolgozását. E munka egy részét 1981-ben megvédett kandidátusi értekezésében végezte el. *A kun nyelv magyarországi emlékei* címet viselő disszertáció, amelyet halála után szülővárosa jelentetett meg, addigi kutatásainak főbb eredményeit tartalmazza, de ebben a formában nem tervezte kiadását. Jóval teljesebb és terjedelmesebb könyvben akarta feldolgozni a kun nyelv magyarországi emlékeit. Ehhez kapcsolódott volna az a kun nyelvkönyv, amelyben a magyarországi kun nyelvet kívánta rekonstruálni, bőséges szószeret és egy szöveggyűjtemény kíséretében.

Hamar felismerte, hogy a kun nyelv megismerése szempontjából a régi kun-kipcsak és egyéb török nyelvemlékek tanulmányozása mellett milyen nagy segítséget nyújthatnak a ma is élő kipcak nyelvek. Ezért látogatta meg már az első egyetemi év befejezte után a Romániában élő dobudzsai tatárokat, majd a következő nyáron a bulgáriai tatárokat. Ezt követően pedig Mongóliába utazott, hogy a helyszínen tanulmányozhassa az ott élő török kisebbségeket, a kazakok és tuvák nyelvét, szokásait és népköltészetét. Ezután a nyári és téli szünidőben rendszeresen végzett nyelvi, néprajzi gyűjtéseket a romániai és bulgáriai tatárokat, valamint a mongóliai kazakok és tuvák körében. Kutatóútjait az egyetem elvégzése után is folytatta. Saját költségén és az MTA anyagi támogatásával szinte évente folytatott nyelvi-néprajzi gyűjtéseket Mongóliában és Kazahsztánban. 1980-ban házasságot kötött Ötewli Magzumqızı Ongayşa kazak nyelv és irodalom szakos tanárnővel, s így rokonlátogatásai alkalmával már szabadabban mozoghatott olyan vidékeken is, amelyeket akkoriban európai kollégái csak a szigorúan ellenőrzött vonatok ablakaiból láthattak, s ahová a "baráti országok" turkológusai is csak ritkán, s csak kerülőutakon juthattak el. Az utóbbi években lehetősége volt helyszíni kutatómunkát folytatnia Baskíriában és a volgai tatárok között, s eljutott Kínába, az ottani ujjurokhoz is. A kazakok és tatárok között gyűjtött nyelvi-néprajzi anyag gyakran segítette több olyan magyarországi kun nyelvemlék megfejtésében is, amelyet elődei korábban hiába faggattak.

Biztonsággal mozgott kun őseinek kései rokonai között. Mindnyájuk nyelvét anyanyelvi tökéletességgel beszélte, s Magyarország hajdani ifjúsági lovasbajnoka lóháton is elismerést és tiszteletet vívott ki a kazak pusztákon élő rokonok között. A Közép-Ázsiában eltöltött hosszú hónapok olyan összehasonlító anyag és

tapasztalat birtokába juttatták, amelyenről európai kollégái csak álmodni mertek. A terepen szerzett ismereteket az európai turkológia és tudományosság legszínvonalasabb módszereivel dolgozta fel, és tette közkinccsé szakfolyóiratokban és népszerűsítő kiadványokban megjelent cikkeiben, nagyszámú előadásában. Bár kollégái gyakorta vádolták azzal, hogy keveset ír, magyar, francia, angol, német, török és kazak nyelvű dolgozatainak száma meghaladja a 130-at. Kirgiz, krími tatár, nogaj, karacsáj-balkár, kumuk vagy baskír nyelven írott ismeretterjesztő cikkeit talán soha nem tudjuk összegyűjteni. Még több azoknak a műveknek a száma, amelyeket örökre elvitt magával a sírba, s amelyeket senki sem tud már megírni helyette. Az írásnál előrébb valónak tartotta a gyűjtést. Gyakran mondogatta, hogy addig kell gyűjtenie a szemünk előtt pusztuló kincseket, amíg lehet, és amíg bírja erővel, egészséggel. Ugy tervezte, hogy majd ötven éves kora után lát hozzá a gyűjtött anyag feldolgozásához, kiadásához. Sorsa azonban másként volt megírva. Dagesztáni kutatóúton volt 1992 nyarán, amikor elragadta a halál, fiatalon, 48 évesen ketté törve egy nyugtalan, rendkívül ígéretes tudósi pályát.

Tudományos munkásságától elválaszthatatlan az a szerep, amelyet a Szovjetunióban, Romániában és Bulgáriában élő török népek kultúrájának megővése, lelkiismeretük, nemzeti identitásuk ébrentartása területén játszott. Arab és török nyelvű Koránok szövegeit juttatta el hozzájuk, megrögtte őket ha gyermekeikkel anyanyelvük helyett oroszul, románul vagy bolgárul beszéltek. Györffy István, Németh Gyula és Szűcs Sándor nyomdokain haladva maga mutatott példát a pusztuló népi kultúra megmentésében. Zsűfólságig megtelt egyetemi előadásain, vagy a Szabad Európa Rádió kazak és kirgiz műsoraiban kazak és kirgiz diákok százaiban tudatosította saját kultúrájuk gazdagságát, s nyerte meg őket a kultúra megővésének, ápolásának. E veszélyes munkában a kirgiz és kazak értelmiség legjobbjai támogatták, olyan kiváló barátok mint Csingiz Ajmatov, vagy Olzsjesz Szulejmanov.

Nem adatott meg neki, hogy mesteréhez hasonlóan iskolát teremtsen. Az utóbbi években egyre nagyobb szomorúsággal emlegette, hogy a pesti egyetemen nem tartanak igényt tudására. Ebben nehéz természetének is szerepe volt. Könyörtelen kritikája, őszinte szókimondása s kun nyakassága kollégái között több ellenséget szerzett neki, mint barátot. De sokan voltak a barátok is. Nem nagyon lehetett hozzá úgy meíni, hogy ne legyen náluk három-négy egyetemista, kunsági vagy kazahsztáni atyafi, vagy Magyarországon tanuló kazak, kirgiz, tatár, török, mongol diák. Milyen jólesett a sivár kollégiumi szobák után a leginkább néprajzi gyűjteményhez vagy könyvtárhoz hasonlatos lakás melegsége, vagy a kollégiumi hidegkoszt után Aysa Abla *besparmakja*! Az étel elköltése után, amelyet Pista kedves pálcikaival fogyasztott el, következtek az éjszakába nyúló rendhagyó szemináriumok, erős, zöld teák kíséretében. Általában egy-egy új könyv vagy cikk kritikája szolgált a beszélgetés kiindulópontjául, amely a résztvevők összetételétől függően rendszeren kazakul, törökül vagy magyarul folyt. A beszélgetés azonban hamar a török-magyar kapcsolatokra terelődött, s ilyenkor időben és térben hatalmas távolságokat tehettünk meg. Egyre jobban belemelegedett a beszédbe, s amikor vastag szemüvege mögül, nyugtalanul mozgó szemével észrevette, hogy

hallgatói nem értettek meg valamit, felugrott, s gazdag könyvtárából leemelt egy-egy könyvet, hogy mondandóját alátámassza vagy szemléletesebbé tegye. Ilyenkor érezte igazán jól magát. Szívesen beszélt, s szívesen válaszolt a legügyetlenebb kérdésekre is!

Mégis szűknek, kicsinynek érezte itthoni hallgatóinak táborát. Az utóbbi években egyre komolyabban foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Törökországban, Kazahsztánban vagy Kirgíziában telepszik le, ahol hasznosabban tudja szolgálni az ügyet, a törökség megismerését és megismertetését, a török-magyar kapcsolatok felderítését és bemutatását. Nem véletlenül gondolt erre, hisz közöttük mindent megkapott, amit ember megkaphatott, szeretetet, megbecsülést. Szívesen látott testvérként fogadták a puszták pásztorai éppúgy, mint a tudományos élet vezetői. Előadásait zsűfólságig megtelt termekben tartotta. Hívták Ankarába, Kajszeribe, Pisekbe és Alma-Atába is. Márcsak az utolsó formások hiányoztak. Kazak barátai katedrával és új otthonnal várták. Folyamatban volt kazak állampolgárságának ügye is. A sors rendelkezéséből azonban az új otthon immár végleges nyughelye lett. A Kazak Tudományos Akadémia és a Kazak Írószövetség temettette el, oly tisztességgel, amelynél nagyobbban halandó aligha részesülhet. A majd négy órás szertartáson a közép-ázsiai török népek vettek végső búcsút tőle, de ravatalánál ott álltak a kazak, kirgiz és török tudósok, írók, költők és a szomorúan kisszámú magyar búcsúzó, családja, szülővárosa és a Külügyminisztérium képviselői is. Ott nyugszik, ahol a kazak kultúra nagyjai, a Kengszai temetőben, a Tiensán lábainál. Azt beszéltek, hogy a föld befogadta testét: amikor meghalt, augusztus 22-én Közép-Ázsiában megrendült a föld, s temetése napján, szeptember 3-án cseperészett az eső. A magyar keletkutatásnak immáron két sírja is van Ázsiában: Kőrösi Csoma Sándoré és az Övé.

Mándoky Kongur István fontosabb munkái

(Válogatott tematikus bibliográfia)

I. Folklórgyűjtéseiből megjelent publikációi

Devinettes tatars de Bulgarie: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* (AOH) XXI, 3, 1968, 369-379.

Chants *šing* des Tatars de la Dobroudja recueillis en Bulgarie. In: *Studia Turcica* (ed. L. Ligeti). Budapest, 1971. 331-348.

Trois contes populaires tatars du Dobroudja: *AOH* XXVIII, 1, 1974, 127-137.

Kazak népdalok: *Jáskunság* XXI, 4, 1975, 55-58.

Kazáni tatár népdalok: *Jáskunság* XXII, 1-2, 1976, 60-62.

Dobrudzsai tatár közmondások: *Keletkutatás* 1976/1977. (1977), 199-203.

Dobrudzsai tatár találókérdések: *Jáskunság* XXIII, 1-2, 1977, 80-82.

Kumuk négysoros szerelmi dalok Németh Gyula gyűjtéséből: *Jáskunság* XXIII, 3, 1977, 37-39.

Özbek népdalok: *Palócföld* 1980, 5, 13.

Dalolj, mondod, dalolok. Tatár népköltészet: *Jáskunság* XXVI, 4, 1980, 5-6.

Züg-süvölt a fergeteg. Karacsáj népdal: *Jáskunság* XXVIII, 4, 1982, 5.

Amu-darja széles vize. Karakalpak népdal: *Jáskunság* XXVIII, 4, 1982, 5.
Kazáni tatár népdalok: *Szent forrás*. Karcag, 1988, 8-13.
Miser tatár népdalok: *uo.*, 14-16.
Csuvas népdalok: *uo.*, 17-25.
Dobrudzsa tatár közmondások: *Jáskunság* XXXVIII, 6, 1992, 12.

II. Régi török eredetű szavaink etimológiája

Bütü: *Magyar Nyelv (MNY)* LXVIII, 1972, 170-174.
Kozma: *MNY* LXVIII, 1972, 299-303.
L'étymologie turque de deux mots hongrois. *AOH* XXV, 1972, 391-403.
Bertő: *MNY* LXXII, 1976, 300-307.
Kaptány: *MNY* LXXIV, 1978, 213-216.
Two Hungarian Verbs of Old Turkic Origin: *AOH* XXXIII, 1979, 291-299.
A régi török eredetű gyón ige magyarázata: *Nyelvtudományi Közlemények* 86, 1984, 135-139.
The Etymology of the Hungarian Verb gyón 'to confess' of Old Turkic Origin. *AOH* XXXVIII, 1984, 351-356.
Börtü: a Hungarian Word of Old Turkic Origin Belonging to the Vocabulary of Goldsmiths' Art: *AOH* XL, 1986, 39-51.

III. Baskír-magyar törzsnevek kérdése

Magyar eredetű törzsek a baskíroknál: *Tiszatáj* XXX, 10, 1976, 41-44.
Jenő és Yänäy: *Keletkutatás* 1986, 1, 70-74.
The Question of Identifying the Hungarian Tribal Name Jenő with the Bashkir Ethnonym Yänäy: *AOH* XLII, 1988, 43-48.

IV. A kunokkal, kun nyelvelmékekkel és a magyar nyelv kun jövevényszavaival foglalkozó cikkek

Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó: *Nyelvtudományi Közlemények* LXXIII, 2, 1971, 365-384.
A Hantos-széki kunok: *Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor*. Székesfehérvár, 1972, 73-82.
A kun miatyánk: *Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv*. 1973, 117-125.
A kun nyelv: *Karcagi Városházai tanulmányok* (Nagykunsági Füzetek 1.) Bellon Tibor szerk. Karcag, 1974, 35-44.
Cötkény: *MNY* LXIX, 1974, 457-465.
Der Wandel zweier Konsonanten in der ungarländischen komanischen Sprache. In: *Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients 5. Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker*. Berlin, 1974, 391-395.
A kun nyelv magyarországi emlékei: *Keletkutatás* 1975, 143-149.
Bajkonur, Karszakupaj és a Nagy-kunság: *Jáskunság* XXI, 4, 1975, 51-54.
Büyük-Kumanistan ve Küçük-Kumanistan Ağzlarında Kuman Asıllı Unsurlar: *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler* 1972. Ankara, 1975, 321-329.

Die Etymologie eines ungarischen Pflanzennamens kumanischen Ursprungs. In: *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*. (ed. Gy. Káldy-Nagy) Budapest, 1976, 249-254.
A kunok Ulas törzse és törökségi kapcsolatai: *Jáskunság* XXII, 1-2, 1976, 54-59.
A Kun Kódex találókérdései: *Jáskunság* XXII, 3, 1976, 131-134.
Macaristan'daki Kuman Dilinin Moğolca Unsurları: *XVI. Milletlerarası Altaistik Kongresi Bildirileri*. Ankara, 1979, 221-229.
A kun nyelv magyarországi emlékei: *Magyar Múlt* A Magyar Történelmi Társulat folyóirata (Sydney) 1979, 2, 103-112.
Mónárkód: *Nyelvtudományi Közlemények* 85, 1983, 391-393.
A Hungarian Dialectical Word of Kuman Origin: Monár: *AOH* XLI, 1987, 211-215.
A kun nyelv magyarországi emlékei. Sajtó alá rendezte: Ökrösné Bartha Júlia. (Ökrösné Bartha Júlia-Pálóczi Horváth András szerk.: Keleti örökségünk 1.) Karcag, 1993.

1932-ben a Magyar Tudományos Akadémia pályázatot írt ki a török személynév- és néprésznevek onomasztikonjának megírására. A kitűzött 1000 pengős Feridun-díjat Rásonyi Nagy László nyerte el "A török személynévek, néprésznevek tervezete mutatvánnyal" című munkájával. A rangos bírálóbizottság így indokolta döntését: "... a pályázó nemcsak alapjait rakta le egy eddig mellékesen is alig művelt tudományágnak, a török névkutatásnak, hanem az egészet a véglegeshez közel levő formában sikerült megalkotnia ... különös szorgalommal dolgozta fel az arab és perzsa történeti irodalmat, átnézte az összes rendelkezésre álló orosz hivatalos kiadványokat, melyekben török nevek találhatók ... Az anyag alapján őstörténetünk és Árpád-kori településtörténetünk számos homályos kérdésének megoldását várhatjuk ... javasoljuk, hogy a tek. Akadémia a munkát jutalmazza és adjon megbízást a szerzőnek, hogy munkájának befejezett kéziratát minél előbb bocsássa rendelkezésére az Akadémiának."¹

Az "ονομα" jelíggel beadott pályázat (366 db 17 x 21 cm nagyságú papírlap) 8 oldal bevezetést, 250 török személynév és 100 népnév nem egyforma részletességgel kidolgozott magyarázatát tartalmazza. A feltehetőleg már akkor is több tízezres nagyságrendű gyűjtemény az elkövetkező évek alatt tovább gyarapodott, mígnem elérte mai gazdagságát: a becslések szerint kb. 60.000 adat van a 10 x 7 cm nagyságú cédulákon. A névgyűjtemény alapján összeállított és 1986-ban megjelentetett index kb. 25.000 török nevet és névváltozatot tartalmaz.²

Hogy ez a rendkívüli és a maga nemében máig páratlan gyűjtemény, a kedvező akadémiai elbírálás ellenére, jóval több mint fél évszázad múltán sem jelent még meg nyomtatásban, az elsősorban Rásonyi László sorsának kedvezőtlen alakulásával magyarázható. Nyugalomba vonulása után szerette volna megírni végre az *Onomasticon*-t, de látásának súlyos romlása, majd betűlátásának teljes elvesztése miatt tervének megvalósítása végleg lehetetlenné vált számára. Az 1970-es évek elejétől kezdve tudományos cikkeit felesége segítségével írta. Az *Onomasticon* kiegészítésében akkoriban Mándoky-Kongur István, őt követően pedig e sorok írójának közreműködésével haladt előre.

Különös szerencsémnek tartom, hogy magyar névtani stúdiumaim folytatásaként hosszú éveken keresztül Rásonyi László mellett dolgozhattam, s lehetőségem nyílt a török onomasztika és névfejtés alapfogásainak az elsajátítására. Idő-

¹ Akadémiai Értesítő, XLII, 144. 153-155.

² *A Preliminary Index to Rásonyi's Onomasticon Turcicum* by Imre Baski. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, 159 pp. [DEBTER 6]

közben alaposan megismerhettem az *Onomasticon Turcicum* anyagát, s Rásonyi professzor elképzeléseit a feldolgozást és a közzétételt illetően. Mesterem végakarata szerint immár az én feladatom a gyűjtemény kiadásra való előkészítése, a hiányosságok lehetőség szerinti pótlása és a bevezető tanulmány megírása.

A következő oldalakon szűk, de jellegzetes keresztmetszetét szeretném bemutatni az *Onomasticon* névcikkeinek. Helyszűke miatt nem közölhetem a szükséges apparátust (rövidítés- és irodalomjegyzéket, átirási táblázatokat, stb.). A gyűjtemény cédulaanyaga a feldolgozott források nagyon is eltérő jellege és az évtizedekig tartó gyűjtés miatt, nem egységes sem formai, sem pedig tartalmi tekintetben. A hiányzó adatok miatt sok-sok név esetében lehetetlen a név viselőjének s nyelvi hovatartozásának a pontos meghatározása. Egy adott név előfordulási idejének akár a hozzávetőleges meghatározása is sokszor hosszas kutatást igényel. A hiányos cédulák kiegészítése, a hibás adatok javítása egyes esetekben elkerülhetetlen, ám az egész gyűjteményt tekintve ez lehetetlen, mert miatta az *Onomasticon Turcicum* megjelenése további éveket késne.

A névtár elé írandó bevezető tanulmányból az olvasó átfogó, és a könyv használatát megkönnyítő ismereteket szerezhet a felhasznált forrásokról, tudománytörténeti kérdésekről, török névadási szokásokról és a török személynév típusairól.

A névcikkekben használt ~ jel arra utal, hogy az idézett forrásban a szóbanforgó név a címszóval teljesen megegyezik. Indokolt esetekben szögletes zárójelben közlöm a név forráshű (cirill, görög) vagy transliterált (arab) alakját. Az összetett nevek komponenseit kötőjel választja el. Az egyes önálló személynéveket gyakran egészíti ki másodlagos névelem (ún. antropoléxéma), amely a szóbanforgó névnek nem szerves része, mivel csak a név viselőjének a nemére (-bay, -gül, -xatun, -biče), életkorára (-aga, -oğlu, -ulı) vagy rangjára (-mulla, -xan, -qan, -sultan) utal. E névelemek — még a címszavak között is — az előttük álló kötőjel (pl. -AGA, -BAY, -BEK, -QATUN, -UL, -ULİ) különbözteti meg az egyéb nevektől (BAY, BALA, TÜLKÜ stb.). A női nevek megkülönböztetésére a *fem.* (female name) rövidítést használom.

A névcikkek felépítésére és az adatközlésre vonatkozó észrevételeket vagy javaslatokat hálásan fogadom, s a végleges változat kialakításakor figyelembe veszem.

ABA *tat.* (keresztény) 14. sz. ~ [Αμπα] (Byz-Turc. 68); *trkm.* ~, ~-bek (MIT II,36,60,61,63,67,69,70,71); L. még m. 14. sz. *Obo, Oba, Aba* (SRH I,74; ÁTSz. 39-40). — "Apa, Nagybácsi, Testvérbáty"; vö. *aba* (Räsänen, Clauson, Sevortjan).

ABLAY *bask.* 1757 Abizay Ableyev (MIB IV/1,159); 1776, 1778 Barak ~ev (uo. 33,34,79); *tat.* 1779 Elbaris Abläyev (MIB V,81), Eldaş ~ev (uo.) 1782 Il'yas ~ev (uo. 33,34,79); *kzk.* 1782 ~, a kazak néphagyományban QİRQIZ fia; *csuv.* (po-gány) Abley (Magn.).

ABLÄY I. ABLAY

ABLEY I. ABLAY

ABUJA *oszm.* 1584 *Abuca* (Ongan, Ank. I,162) — "Nagybácsi" "Nővér"; *vö. oszm.* (dial.) *abuca, abca, aba* 'amca, büyük kızkardeş' (DS).

AJĪ 13. sz. *Aju-su yurči* (Radl. I/1,145), *Aju-qan*, Sübödey-bahadur unoka-öccse (uo. 160); *tat.* 18. sz.közepe *~bay* [ʼAṭṭṭaʼ] (ByzTurc. 78); *bask.* 1772 *~bay* Azilov (MIB IV-2,409); *kzk.* *~bay* (MIkzk. IV,158), *~bay* [Ажыбай] (Ljutš 153), *~sultan* (PotaninOč. II,150), *~mbet* (AOK 10); *kirg.* *Aju-bay*, Manasz fegyvertársa (Proben V,40,185), *Aju-bay* (Jud. 79). — 1. "Hadzsi" A kirgiz nevek Judachin szerint a kirgiz *ajī* 'hadzsi' jelentésű szóból származnak (Jud.). 2. "Keserű", "Erős"; *vö. ajī* 'keserű, savanyú, maró, erős' (Sevortjan).

AJĪ-BULAT *nog.* *~* (BaskNog. 143). — 1. AJĪ + BULAT

AJĪMBET 1. AJĪ

AJĪ-SULTAN 1. AJĪ

AJU 1. AJĪ

AJU-SUGURČI 1. AJĪ

ADNA-ĠUL *bask.* 1734 Murat *~*, 1735 Tanagul *~ov* [Адагулов], *~* Süyündükov, *~* [Адагуль] Arslanov, *~* Muašev, Kutle *~*, *~* Yusupov (VelZBšk. 10,14, 19,22,24), 18. sz.vége *~ov* (MIB V,559); *?kzk.* 1795 Küčüm *~ov* (IOAKaz.XVIII, 589); *tat.* Yermäk *~ov* (PSZRI XVI,322); *csuv. (pogány) ~* (Magn.). — 1. ADĪNA + -ĠUL.

-AĠA Igen gyakori méltóságnév és névelem. — *Vö. a:ğa* 'idősebb fivér, nagybácsi, apa, *aga* (az apa megtisztelő megszólítása), kivételezett társadalmi helyzetű személy, földesúr, gazdag ember' (Sevortjan).

AX-TAY 1. AQ-TAY

AY *karah.* 1066 *~* [Ai], egy rabszolga neve (MK 240); *oguz (trkm.)* 13. sz. *~*, Oguz kagán fia (OğuzKDest. 15,DTS); *bask.* Yerkey *~bayev* (MIB V,170); *kzk.* *~pay* (SODž. 10); *alt.* *~* fem. (KatanovOtčet. 11); *szag.* *~*, egy bajnok (hős) neve (Proben IX,220). — "Hold"; *vö. Räsänen, Clauson, Sevortjan.* Összetett nevek első tagjaként gyakran metaforikus jelentése van: "Szép", "Jó", "Kellemes".

AYU *krm. tat.* 17-18. sz. *~*, Azamat Geray ragadványneve (SmirnovKrim. 631); *bask.* 1756 *~* Remgulov (MIB IV-1,129); *kzk.* *~bek* (SODž. 56,SOK 286), *~bay* (SOV 114). — "Medve"; *vö. ayī* (Sevortjan), *bask., kirg., kzk. ayū* (Radl. I,223).

AQ-TAY *maml.* 1252,1253,1282 *~* (Makrizi I,43,44,48,III,53; Duqmaq IV; Weil-Chalif. I,5,19; Sirat 86; Abulfed. IV, 536-537; RHCOR I,804), 1304 *~*, egy emír neve (Dawad. 127), 1366/67 *~* (Iyas I,220); *trkm.* *~sultan* (MIT II,324); *bask.* 1663 *~* (MIB I,166); 1664 *Ax-tay* (DOPAI IV,410), 1734 *Ax-tay(ev)*; *tat.* 1675 *~(ev)* (Kungurska 25); *tat. (szib.) ~* (KatanovOtčet. 10); *kzk.* 1883 *~* Kulbatiev

30, SODž. 56, SOK 186,214,298); *kirg.* *~mambet* (Jud. 27); *özb.* *~bay(ev)* (SKSO III,18); *csuv. (pogány)* (<*tat./bask.*): *~bay* (Magn. 26), *~mamet* (Magn. 27); *~bayevo*, egy falu neve (Iznoskov 117). — "Vörös", "Ravasz(ság)", "Vedd!" (*vö. Rásonyi:* AOH 15 (1962),233-243.); *vö. kumán, tat., krm. tat., kzk., oszm., ujj., csag. al* 'hochrot, hellroth, rosa' (Radl. I,349), *csag., ujj. al* 'Schlauheit, List, Betrug, Strategie' (Radl. I, 349); A legtöbb török nyelvben: *al-* 'nehmen, fortnehmen, zu sich nehmen' (Radl. I, 341).

ALLA-BERDĪ *tat.* 1552 *~* [Алла Берды] (KnPosLit. 65); *csag.* 1560 *~* [Алла-берды] (IvanovDžujb. 117,128,171,220,224,310); *trkm. (yomut) ~bek* [Алла-берды-бек] (MIT II,342), *~bek*, emír (MIT I,539), *~хан* [Алла-берды-хан] (MIT II,385), (qara talqanlı) *~* [Алла-берды] (MIT II,393), (sa-riq) *~* [Алла-берды] (MIT II,441), *~ataliq* [Алла-берды-аталык] (MIT II,467,557); *kipcak ~biy* (MIT II,376); *özb.* *~yüzbaşı* [Алла-берды-юзбаши] (MIT II,445), *~uydači* [Алла-берды-уйлачи] (MIT II,350), *~хожа* [Алла-берды-ходжа] (MIT II,383); *csuv.(<tat./bask.) ~* [Алаберди] (Magn. 26); *nog.* *~(uruwi)*, egy ak nogaj nemzetség neve a Cserkesz Autonóm Területen és a Mineralovodszki járásban (BaskNog. 133,142). — "Allah adta" 1. ALLA + BERDĪ. *Vö. még Rásonyi:* ALingu. III(1953),323-352.

ALP-ARSLAN *ujg.* 707 *~*, egy ujjur kán titulusa (MüllerPfahl. 26); *szeldzs.* 11. sz. *~ ibn Toğril* (1040-1063) (Bondari), 1011 *~ Mahmud ibn Dawud*, szultán (Athir IX,165,212-213); X,18-20,22-28; XI.187), *~* (ibn Dawud), horaszáni szultán (1063-1072), Dawud, más forrásokban Jaqir (?Čaqir, Čagri) bek fia (MirchGasn. 114, AbulGKon. 70, BarHebr. I,218,Bondari.), 11. sz. Melikšah (1072-1092) *ibn ~* (MuhIbr. 12-14,17), *~*, Kerče Buladi apja (AbulGkon. 78), *~* [Olub Arslan] (AbulFar. 227-229), *~ ibn Mahmud al-Seljuqi* (Bondari), 12. sz. Seyfeddin *~* (MuhIbr. 142,172,182), *~*, horezni sah (1156-1172), Atsiz (1127-1156) fia (Qazw. 480-491), akit más források *İl-Arslan/İl-Aslan* néven ismernek (*vö. ToganUTT* 60; 1. İL+ARSLAN), 12/13. sz. *~* (Bibi,IV,15); *maml.* 1086 *~* (Adim, II,101,106,107, 110,120,131 etc.), 1102 *~*, előbb mameluk, azután Rahabah ura (WeilChalif. III,153), 1113-1114 *~ Tāj ad-Dawlat ibn Riżwān* (Qalamisi 189-191), 1134 *~ Mahmud al-Malik* (Athir,XI,13), 1144 *~ al-Hafāfi al-Malik* (Athir, XI,66-67); *oszm.* 1515 *~bey* [Alparslan Bey] (GökbEdirne 82), *helynevekben: Alparslan* (*Alpaslan*), Kastamonu İli, Merkez İlçesi, Merkez Bucağı (TİB 503), *Alpaslan*, (Amasya İli, Taşova İlçesi, Merkez Bucağı (TİB 66); *tat. (szib.)* 1599 *~*, egy herceg Küčüm családjából (AI II,21), Küčüm kán unokája, akitől a kaszimovi

— "Hölgymenyét"; vö. *as/äs* (MKBrock., DTS, Sevortjan; Ligeti: MNy. 75(1979), 136).

AWİZ *tat.* 1681 ~-bākiy [Авезбакей, Овезбакей] Kulmametev (Dop-AI VIII, 319,320), *bask.* 1782 Salih ~(ev) [Авязев] (MIB V,133); *kkp.* 1715 ~[Авез]-inaq, emír (MIKpk. 92), 1740 ~[Авяз]-biy (MIKpk. 208); *kzk.* Awuz-bay [Аузбай] (AOP 18), Awus-pek [Ауспек] (SOK 32), ~ (SOV 156, SODŽ. 42), ~ [Ауэз], ~-bek (Tynyšp. 66). — 1. "Száj"; vö. *kzk.*, *tat.*, *krm.tat.* auz 'der Mund, die Öffnung' (Radl. I,82), *kzk.* awiz 'рот, уста' (Musab.); 2. "Örző, Óvó, Védelmező"; vö. *kzk.* awiz 'хафиз' (QTTS).

BABA *csag.* 16. sz. ~-sultan, Baraq-sultan (1540-1559) fia, meghalt 1581-ben (Šejb.LII, ToganT 135,138, 143,151); *trkm.* 16./17. sz. ~-bek (MIT II,310), (salir) ~-bek (MIT II,177), (qongrat) ~-bek (MIT II,540, 582, 584), (yomut) ~-baḡḡi [Баба-бахши] (MIT II,563,575,578), (nayman) ~-bek-ataliq (MIT II,428), (teke) ~-bay (MIT II,440,448); *özb.* 16./17. sz. ~-bay (MIT II,426), ~-bek (MIT II,351-53,359); *kzk.* ~ [Баба (Баба)] (Tynyšp. 68), ~-bek (SKSO VIII, 232, GrodPil. 137); *oszm.* ~ (ÖnderHims). — "Apa, Előd, Ős"; "Előjáró"; vö. Radl. IV,1563-64. A türkmén ~ anyai ági nagyapát is jelenthet (Sopieva: OnSrAz. 182).

-BABA I. BABA; Férfinevekben méltóságnévként szerepel. Pl. AQ-BABA, AZI-BABA, BAY-BABA, DUR-BABA, EL-BABA, XAJI-BABA, XIZIR-BABA, YAĞMUR-BABA, TAY-BABA, TALQAN-BABA. ZENI-BABA.

BABA *alt.* ~ fem. (OjrRS 211).

BĀBEDİN *kirg.* ~, Buhara védőszentjének a neve; a közép-ázsiai népek eposzhősei általában hozzá fohászkodnak segítségért (Jud. 89). — "A Hit Díszé (Szépsége)"; "A Hit Kapuja"; Arab-perzsa eredetű név (<ar. *bāb* + ar. *al-din*).

BĀCAY *alt.* ~ fem. (OjrRS 211).

BAY 13/14. sz. *oszm.* ~-hoja, Oszmán híve (NeschriNöld. 213, Ašikpz. 9,28); ~-aga, a Zend-dinasztiából (TarZend. IV); *trkm.* (göklen) ~-han (MIT II,211), (qongrat) ~-nazar-biy (MIT II,364), 1859 ~-mambet Mayayev (ZIRGOEtn. I,158); 16. sz. ? *tat.* ~, egy követ neve (RusskChr. I,530); *bask./tat.* 1620 ~-gul, turai illetőségű tatár (IstSib. II,251, 254), 1735 Temeney ~-metev (VelZBšk. 21), 1819 ~-bet Bekturganov (PSZRI XXXVI, 29); *kzk.* ~-batir, a kazak folklórban (Ljutš 70), 1740 ~-bek (ChanykovP 16), 19/20. sz. ~ (AOK 6), ~-bek Magomedov (GrodPril. 163), ~-matov (SKSO VIII,233); *kkp.* ~-hoja (KkpRS 772), ~-imbet Qidirimbet-uli (BaskKkp. 22), ~-niyaz (KkpRS 772); *nog.* ~-murza, egy genealógiában (ŽirmEpos 430); *kirg.* ~ (Jud. 88); *özb.* 1854 ~-baba (Moskal'cev 42); *csuv.* (<*tat./bask.*): ~-molla, ~-mulla, ~-murza (Magn. 32); Egyéb népeknél: ó-orosz Bay, Bayka, Bayko, 1495-től elterjedt nevek (Tupikov); *tadzs.* ~-mat (SKSO VIII,211); m. 1360, 1447 Bay nevű kenézek (Csánki V,151,208); *Helynévként:* ~ (Barth.T.E. 480), ~-han (uo. 149); *oszm.* 1574 ~-hocalu falu (GökbEdirne 367); *csuv.* 18. sz. ~-murzina, ~-meteva faluk a tetjusinszki járásban (Korsakov 323, 346); m. 1333, 1407 Bay helynév Brassó vármegyében (Csánki II,98). — "Gazdag, Bőkezű, Úr" "Rangos ember"; vö. DTS, Sevortjan, Clauson, Radl. stb.

-BAY "-úr" — Férfinevek igen gyakori eleme. I. BAY.

BĀY *alt.* ~ fem. (OjrRS 211) — "Rossz, Értéktelen"; I. BAĞAY.

BALA ?hun ~ [Βαλαζ] (ByzTurc. 85); mong. 12/13. sz. ~, a dzsalair Szecse-domok fia, cserbi, ezredes (LigetiMTT 120, 202, 243, 157,259, 264) ~-noyon (RaD I:1,97), ~, protonotarius imperii Batu udvarában (Pl.Carp.Rec.Voy. 763-64); 13. sz. ~-han, szamarkandi szultán (Juv. I,92, Barthold, T.E.M. 444); *oszm.* (yürük) 1543 ~-han (GökbRumeli 187); *kzk.* ~-bek (AOA 122, SOK 164,222, SOV 44), Junus ~-bayev (GrodPril. 174), ~-pay (AOK 106), ~-mbet (GrodPril. 101), ~-mergen (ProtaninOč. IV,404); *kkp.* 1822 ~-beḡadīr (MIKpk. 127); *ujg. (mai)* ~-han fem., egy fiatal lány neve (Kakuk: AOH XXV,416,422); *sór Pala* ('gyermek') fem. (KatanovOt. 11); *csuv.* ~ (Magn. 32); — "Kölyök, Fióka", "Szolga"; vö. DTS bala; "(Fiú)Gyermek"; vö. Budagov, KzkRS, TurRS, Radl. stb. bala. L. még: AY-BALA, AQ-BALA, ALİM-BALA, BAY-BALA, BAQİM-BALA, BAT-BALA, ČORMAN-BALA, ČUR-BALA, JAKSI-BALA, JAMAN-BALA, JAŠ-BALA, JOLDI-BALA, DUST-BALA, ERKE-BALA, ERKEK-BALA, İT-BALA, QARA-BALA, QAZ-BALA, QOL-BALA, QUM-BALA, MAYDA-BALA, MAYLI-BALA, NUR-BALA, SARİ-BALA, SULU-BALA, TAY-BALA, TEMİR-BALA, TERSTAN-BALA, TOQ-BALA, TÜRÄ-BALASI stb.

BARAQ *maml.* 991 Baraḡ (Qalānisi 35); *kumán* 1185 ~, polovec fejedelem (Lavr. 275); *szeldzs.* 12. sz. ~ (Usāma 11), 1225 ~, a mongol támadás előtt Kirman kormányzója (Nasawi 26,95), 13. sz. ~, dzsingiszida (Qazw. 577,582), ~, csagatajida kán (1266-1271) (TarRashidi, 3,299, ToganUTT 63); *tat. (keresztény)* ~ [Παραχ] fem., meghalt 1280-ban, vagy 1308-ban (ByzTurc. 245); 1307/8 ~ Čelebi, dervis (Wittek 18, Köprülü 1922,392); 1422 ~, Arany Horda-i fejedelem (PSRL V, 262, VIII,91-92); *oszm.* 1474 ~-beg (HakkıKüt. I,12), 15. sz. ~, hadvezér (ByzTurc. II,86), 16. sz. ~, az oszmán flotta parancsnoka (ByzTurc. II,86), 1570 Uruj bin ~ (Dávid Géza közlése); *kun* 1521 Demetrius Barag (Gyárfás III,750); *özb.* 1538/39 ~-han (Šejb. LI,LXXVIII, MIT II,59,68); *tat.* 1605, 1606 ~ (IstSib. II,190, MIB I,154); *bask.* 1754, 1761 ~ Süyündükov (MIB IV/1, 90, 215), 1776, 1778 ~ Ablayev, százados (MIB V,33,34,79); *kzk.* 1743 ~, szultán (DobrosmTurg. 44), ~-batir (MIKzk. IV, 73,109), 18. sz. ~-sultan, a Középső Horda (Orta Jüz) szultánja (MIT II, 335), 1830 Šigay ~ov (KonšinMat. I-III, 55), ~ (AOP 30,58, AOK 70, 102, 122, SKSO VIII,223), ~-bay (AOA 82); *kkp.* ~ (BaskKkp. 399); *kirg.* ~-saltan, kirgiz szultán (MIKkp. 220, 223). *Népnévként:* 1101/1690 ~, türkmén közösség (nemzetség) (RefikAnadolu 83), ~ türkmének Gaziantep vilayetben (Ö. Özbay, İlbeyli Türkmenleri arasında 4,7), ~ unuw, egy kara nogaj nemzetség (BaskNog. 136); *Helynévként:* ~ hn. a Krímben (Jervis IX), *oszm.* ~ falu (Ankara İli, Keskin İlçesi, Merkez Bucağı), ~-obası falu (Ankara İli, Keskin İlçesi, Merkez Bucağı) (TİB 83), Babapınar (~) falu (Giresun İli) (TİB 385). — "Szörös", "Bozontos"; vö. baraq 'langhaariger Hund, der nach dem Volksglauben aus einem der beiden letzten Eier eines alten Adlers entsteht' (MK), barak 'tüylü bir eins köpek' (İdr. haş.) kun *baraq 'ua.' (Mándoky: NyK. LXXIII,368-370), *oszm.*, *kzk.* baraq 'mit dichten /langen/ Haaren; ein Hund mit krausem Haare' (Radl. IV, 1477). — L. még AQ-BARAO, BAY-BARAO, QUL-BARAO, QUTLUĞ-BARAO.

BĀZĪM *alt.* ~ fem. (OjrRS 211). — "Ár (szerszám)" (uo.).

ČABAQ 1083, 1085 ~ [j̥bq], türkmén emír (Athir X, 83, 286, Adim II, 91); *kun* 1419 ~ [Chabak]. 1455 ~ [Chabok] (Gyárfás III, 566, 631); *king.* ~ (Jud. 59). — "Hal", "Halacska"; vö. *čabaq* (DTS, MK, Jud.); Rásonyi: KÖA 98, NyK XLVI (1923), 126.

ČEČĀK 9/10. sz. ~ [j̥y̋k / j̥y̋k] (Tabari III, 2,280); *maml.* 1097 Xatun ~ [j̥n̥k / j̥k / j̥y̋k] fem. (Adim II, 127); 1282 fem. ~-*xatun*, MENĠÜ-TEMÜR (l. ott) kipcak kán felesége (Tiesenhausen: Biogr. Kalavuna 66, Makrizi/Tiesenhausen 418, 428), Quatremère kiadásában "Djebdjek-Khatoun" [j̥b̥k] (Makrizi III, 165), ami téves értelmezés (vö. Atalay, Adlar); kb. 1250 ~-*xatun* [j̥k] fem., Berke (1256-1266) felesége, Tiesenhausen "Dzsizdzsek"-nek, Quatremère "Djedjek"-nek, Pelliot pedig "Čäčäk"-nek olvassa (Nuwairi/Tiesenhausen 130, 151, Makrizi I, 56, Pelliot, Notes 62); 13. sz. ~-*gürgen* / Čičäk-gürgen, Sulamış (Sülemiş) fia (RaD I/1,120); 1295, 1300 ~ [čyčak], emír, aki a Gazan trónrajutása körüli harcokban, majd az Egyiptom elleni hadjárat idején szerepel (RaDJahn 59,91,95,99,127,130, Hammerilchan. II, 33,98), Čiček fem., ?Teguder leánya (uo. I, 326); ?*tat.*: ~ [T̥ɛ̌ɪɾɛ̌ɪɯɔɟ] (ByzTyc. 314); *oszm.* 1467 Čiček fem., Abdullah lánya (GökbEdirne 344), 1584 Čiček fem. (OnganAnk. I,155); *alt.* Čeček fem. (OjrRS 213). — "Virág"; vö. *ötör. čečäk*, *čičäk* (DTS), *kumán. oszm. čiček* (CC, TSözl.), *karah., ujb. čäčäk* (MK, Caf.). L. még AY-ČİČEK, QİR-ČÄČÄK.

ČİRAQ ~ [T̥ɛ̌ɪɾaɾɟɟ] (?török eredetű) bizánci udvari hivatalnok (Byz-Turc. 315); *oszm.* (yürük) 1543 ~ (GökbRum. 177, 183), (yürük) ~-*dede* (GökbRum. 101), 1583 ~ (OnganAnk. I, 155). — "Tanuló", "Inas", "Szolga"; vö. *oszm. çırak* (TSözl.). Gökbilgin a vallási és misztikus nevek csoportjába sorolja (i.h.).

ČÖRÖKÖ *jakut* (?<*tat.*) ~, egy híres tatár ragadványneve a viljujszki kerület Njurbinszkij ulusában (Pek.).

ČÜREY *bask./tat.* Moskov ~ev (MIB V,113).

ĠAN-BERDĠ *maml.* 13. sz. Izz-al-din ~ [ġanbrdy] (Sirat 88), 1496/97 ~ (Iyas II, 322,353, III, 212), 1517 ~, Szíria helytartója, Damaszkusz kormányzója (Iyas II, 354,395, III, 3 passim 308, Uzunçarş. 45, vö. WeilChalif. II,380); *oszm.* 1543 (yürük) Baba ~ (GökbRum. 175).

ĠEKSEM *kzk.* ~-*bay* (SOV 24, SODŽ. 52, SOK 182, AOO 6), ~-*bi* [Джексембы] (AOO 46, 66), ~-*be* [Джексенбе] (ValichanovSoč. 347), ~-*be* [Джексембе] (SOK 42, 258, SODŽ. 20, SOV 16,22).

ĠİYEN *kzk.* ~-*hoġa* [Джіянъ Ходжа] Kul Hodzsinov (GrodPril. 118), ~ (Tynyšp. 73), ~-*bay* (uo. 66,69), ~-*bay* [Джіембай] (uo. 65,69), ~-*bet* [Джіембет] (uo. 66,68,69,70,71,73,75), ~-*qul* (uo. 68) ~-*qulov* [Джіанкуловъ] (SKSO VIII, 222). *kkp.* ~-*bay* (KpkRS 773). — "Unokaöccs"; vö. *kzk. ġiyen* 'unokaöccs, unokahúg (anyai ágon)' (KzkRS).

ĠĠLAN *kzk.* ~ (GrodPril. 19), ~-*baba* (folkl.) (Proben III, 400 (330)); *alt.* Čilan-qan [Чиланъ-ханъ] (folkl.), meschős (PotaninOč. IV, 577,578), (szagáj) Čilan-mös, (folkl.) "Kígyó-szellem", egy sárkány neve (Proben IX, 454,475); *m.*

1250 *Gylán* [Gylan] (Csánki III, 427), ma *Gyalán* hn. Somogy megyében (Gombocz, ÁTSz. 19). — "Kígyó"; vö. *tuvs. čilan* (TuvRS), *kzk. ġilan* (KzkRS).

ĠOL *kzk.* ~-*imbet* (Tynyšp. 71,73), ~-*mambet* (uo. 67), ~-*seyit* (uo. 66, SODŽ. 22); *kkp.* ~-*mürza* (BaskKkp. 400, KkpRS 773). — "Út"

DANAY *tat.* (szib.) 1599 ~ fem., szibériai uralkodónő; *kzk.* 19/20. sz. ~ (SOV 40, 116);

DĀME-GÜL *kkp.* ~ fem. (KkpRS 777). — "Remény-virág"; vö. Baskakov: OnSrAz. 140; L. DĀME + -GÜL.

DEMÜR-OĠLU *oszm.* 1485 ~ (GökbEdirne 242). — "Vasfi(a)" L. TEMİR + -OĠLU.

DÖNDİ 13. sz. ~-*xatun* [dwndy / dndy] fem., Gazan hán 6. felesége (RaDJahn 14, 104); *oszm.* 1584 Döndü fem. (OnganAnk. 155). — "Visszatért"; vö. *ötör., oszm. dön-* 'visszatérni' (DTS, TSözl.).

DÖNDÜ I. DÖNDİ

DUR-BABA *oszm.* (yürük) 1543 ~ (GökbRum. 102, 186, 188). — L. TUR + BABA.

DÜYSEN *kzk.* ~ (AOK 98, AOO 34), ~-*bay* (SOK 162), ~-*bayev* [Дюйсембаевъ], kazak író (AIK,322); *kkp.* ~ (BaskKkp. 41, 44, KpkRS 773), ~-*bay* (KpkRS 773). — ? "Péntek".

ĀBEKĀY *bask. / tat.* Čürübay ~ev (MIB V,124); *csuv.* (<*tat.*): ~ (Magn. 37). — "Öreganyó, Anyóka"; vö. *tat. äbekäy* (TRS).

EL-BASMİŞ *ujg.* 8. sz. Ġl-basmış-tigin (MüllerPfahl. 23); *horezmi* 1296 Ġl-basmış [ayl basmyš], később Ġl-basmış Qipčaq néven szereplő ezredes Diyarbekirben, Gazan (1295-1304) emírje (RaD II,76, RaDJahn 99, 127, Hammerilchan II, 86, ToganUTT 244, 253); *tat.* 1302 ?Ġl-basmış [Вельбласмышъ] Tatarin (Lavr. 501). — "Népet (országot) legyőző"; L. EL / ĠL + BASMİŞ.

KAĠĠ-GİRĀY *krm. tat.* 15. sz. ~ krími kán (1420-1466) (VelZCrim. 3,196, 261, 739). — I. KAĠĠ + GİRĀY.

XİZİR-DEDE *oszm.* (yürük) 1543 ~ (GökbRum. 101). — L. XİZİR + DEDE.

XOĠA-GELDİ I. XOĠA-KELDİ

XOĠA-KELDİ *kzk.* ~ [Ходжа Келды] (SKSO II, 13), ~-*geldi* [Ходжа-гельды] (Tynyšp. 71,75). — "(A) hodzsa (meg)jött"; I. XOĠA + KELDİ.

İBİK *bask.* Kaitkul ~ov (MIB IV/1,134).

İBİKEY *bask.* 1717 Tabay ~ev [Ибыкеев] (MIB III, 148). — L. İBİK + -ey kicsinyítő képző.

İĠİMBET *bask.* 1690 ~ka Yeznaleev (VelZBašk. 30), 1714 İšekey ~ev [Игибетев] (MIB III, 113), 1717 İšikay ~ev [Игибетев] (uo. III, 154), 1724 ~ (uo. III, 219, 222), 1735 ~ (VelZBašk. 18), 1761 Ütäš ~ev (MIB IV/1, 219), 1768 Bakir ~ev (uo. 332). — L. İĠİ-MUXAMMET.

İNAL-BARS *ujg.* 12-14. sz. ~ (RadlUSp. 140), ~ (?İnal-baş) (MüllerPfahl. 23). — L. İNAL/İNAL + BARS.

YAN *krm. tat.* ~-bay (folkl.) (Proben VII, 107,155); *tat.* 1585 Selim ~-bekovič (LitovTatar 50-53), (miser) ~-bayev [Янбаев, Ямбаев], családnév (Sattarov); *bask.:* 1653 Toymbetka ~-bayev, ~-bay (VelZBšk. 43); *kzk.* 1624 ~-bay Karačin (Pokr. 70), 1624 Totaj ~-bayev (Pokr. 71); *kirg.* Körpö ~ fem. (folkl.) (Proben V, 36); *tat.* (szib.) 1609 ~-bay murza (IstSib. II, 210), ~-bay (folkl.) (Proben IV, 165 (128)), ~-bayev [Янбаев, Ямбаев], családnév (Sattarov); *csuv.* ~-bay (Magn. 98); *cseremisiz* (<*tat.*) 1608 ~-bay (NižgorPlatež. 50, 203); — "Élet", "Lélek"; vö. *yan~jan* (DTS, Radl. III, 79, KirgRS, KzkRS), *yän* (BaRS), *tat.* dial. *yän* (TTDS); A *Yan-bay* szó szerint "Élet-úr", ami azt jelenti, hogy a (fiú)gyermek drága, mint ez élet(ünk) (Sattarov). L. még YAN, JAN + -BAY.

YARUQ-TAŠ *maml.* 1103, 1130 ~ [yarwqtaš] (Adim II, 149, 174, 179, 240), 1115 ~ (Athir X, 357, 463); *szeldzs.* 13. sz. ~ [y^aar^uqt^aš] (Juw. II, 3). — L. YARUQ + TAŠ, YARIQ-TAŠ.

YAW-BASAR *oguz/?trkm.* ~ (AbulGSamojl. 40); *kkp.* 1820 ~ (MIKpk. 104); *kzk./kirg.* ~ (GodPril. 82); *trkm.* ~-bek (MIT II, 401). — "Ellenség-legyőző"; l. YAW + BASAR.

YENİE BOLAT I. YENİE BULAT

165); *kzk.* ~ [Кадырберды] (Тунушр. 70); *kkp.* 1822 ~ (MIKpk. 127). — L. QADİR, BERDİ, OĞLAN.

QADİR-BERDİ-OĞLAN I. QADİR-BERDİ

QİR *szeldzs.* 13. sz. ~-хан (Bibi IV, 187-91, 193, 201, 208-10 stb.); ~-хан, Mogol kán fia (AbulGKon. 160, 205); *kzk.* ~-bay (SOV 70), ~-pay (SOV 64). — "Szürke", "Sötétpej"; vö. *ótör.*, *kzk.* qır (DTS, KzkRS).

QOYAN *kun* 1438 ~ [Koyampalzallas], egy magyarországi kun szállás nevében (Gyárfás III, 233, l. még Rásonyi: NyK XLVII, 464-469, AOH 20, 143, Contrib. 14, KÖA 116); ?*tat.* (szib.) 1630 ~ [Коян, Коан, Куян] tajša (IstSib. II, 57, 115, 580); *bask.* 1750, 1758, 1765 ~ovo, falu (MIB III, 472, IV/1, 164, IV/2, 323), *Quyan* [Куяново], falu az Iglinszkij és a Kaltaszinszkij nevű járásokban (STopBa.); *kzk.* ~, varázsló (AIK 133-134), ~-bay (AOK 26, SOV 56), ~bay [Коямбай] (AOK 106, SODŽ. 28), ~-bay [Коямбай], határrész neve (AOK 6), *Quyan* (AOA 114), *Quyan-bay* (GrodPril. 78, SOK 240), *Quyan-bay*, helynév Aulie Atától keletre (KartaJAR XIX); *alt.* *Qoyon* fem. (OjRS 212). — "Nyúl"; vö. *qoyan* (CC, KzkRS), *quyan* (BaRS), *qoyon* (OjRS).

QOYON I. QOYUN

kzk. ~-bay (AOAtb. 14, AOK 118, SOK 110,120, SODŽ. 160). — "Harminc"; vö. otuz (DTS, Radl. I, 1110), otiz (KzkRS). Talán az apa életkorára utal (vö. Rásonyi AOH 12(1961), 45-71).

ÖTE-UL I. ÖTE-ULİ

ÖTE-ULİ kzk. 18. sz. Üte-ulı (Nepljuev, 806), Üte-ulı-batır (uo. 820), 1785 ~-biy, előjáró (akszakál) az Alaša törzsből (Mikzk. IV, 52,53), 1794 Öteul (uo. IV, 159), 1794 Öte-ulu [awtlw, Отеул] (uo. IV, 163), ~ (Tynyšp. 65,73), Üte-ulı (SOK 160), Üte-ulı (PamKnTurgaj 60), Üte-ulıev Isen (TOrenbOIKK III, 182). — L. ÖTE + -ULİ, -UL.

ÖTE-ULU I. ÖTE-ULİ

SABAY bask. 1706 ~ (MIB III, 21), (?tat.) 1735 ~ Bekkulov (VelZBšk. 19), 1746 Baltay ~ev (MIB III, 444); tat. 1780 ~ Mihaylov (MIB V, 116); kzk. ~ (SODŽ. 22, SOV54). — "Börtömlőcske"; vö. saba (KzkRS, TRS, KpkRS), + -y kicsinyítő képző.

SEMİS I. SEMİZ

SEMİŞ I. SEMİZ

SEMİZ ujj. 12-14. sz. Semiš (?Semis) (RadlUSp. 55, 201, DTS:USp. 38₈); maml. 13/14. sz. ~ [s'm'iz] (Sauvaget 48); kzk. ~ (SOK 38), ~-bay (SOK 104), Semis-bay (AOA 26). — "Kövé"; vö. sāmiz/semiz (DTS, Radl. IV,310, Müh., Qaw., KzkRS).

SEMİZ-BALA kirk. ~ (Jud. 245). — "Kövé (fiú)gyermek" L. SEMİZ + BALA.

SOLAQ avar 6. sz. ~ [Σολαχοζ], követ (ByzTurc. 284, NémHMK 103), oszm. ~, íjász, íjász-testőr (ByzTurc. 284), 1471 ~, a gyalogság vezére (Gökb-Edirne), 1610 ~-füli (RefikAnadolu 62), 1610 ~-musli (uo.), -lar, népnévi eredetű falunév (Kayseri İli, Pınarbaşı İlçesi), (TİB 527). — "Suta, Balog".

SÜT-EMGEN kzk. ~ (Tynyšp. 68,72), ~, ~ov (AOK 2,6, AOO 46, SOK 284). — "Tejet szopott"; vö. kzk. süt 'tej', em- 'szopni' (KzkRS). L. SÜT.

ŠAH-TEĞİN maml. kb. 1020 ~ [šatkyň šhm], Damaszkusz kormányzója (IbnTaghri II,121,123, Qalanisi 69), ~ [šhtkyň šhb], valószínűleg ugyanaz a személy (uo. 70). — L. ŠAH + TEGİN.

ŠÜKİR I. ŠÜKÜR

ŠÜKÜR kkp. ~-bek (KkpRS 776), ~ fem. (uo. 779). — "Köszönet", "Hála"; vö. kkp. šükir (<ar.) 'ua.' (KkpRS).

TABİLDİ I. TABULDİ

TABOLDU I. TABULDİ

TABULDAY I. TABULDİ

TABULDİ bask. 1779 Dzsiyangul ~n [Табулдин] (MIB V, 83,84), 1788 Zi-yangul ~n, azonos az előbbi személlyel (uo. 233); kzk. 1817 Tabulday (<Tabulda + -y, <Tabulda <Tabuldı) Kulbayev (TOrenbUAK XXIV, 85), 1846 Ütemis ~n (biy) (MkzkOP 155), ~ [Табулды] (AOP 78), ~nov [Табуллиновъ] (AOO 58); kirk. Tabıldi (Jud. 35,474); kzk. ~ hn., egy téli szállás Kazakisztánban (É 48°, K 67°), krm. tat. Taboldu As, falu a Krímben (Jervis I). — "Meglett" (ti. a gyermek); vö. tabıl- 'megtalálódni, megtalálva lenni' (KirkRS, KzkRS, TRS).

TERE-GİLDİ I. TÖRE-KELDİ

TİN-ČURA csuv.(?tat.) ~ (Magn. 82); tat. 18. sz. Tin-čurino (<~) hn., falu a Tetjusinszki járásban (KorsakovKazan 337). — L. TİN / TİN + ČURA.

TİT jak. ~ (<or.) (Pek.); vö. jak. tiit [Тийт] 'лиственница (vörösfenyő)' (JakRS).

TİTÄP jak. ~ (<or.) (Pek.).

TÖRE-KELDİ kzk. 19. sz. ~ [Торекельды] (SOV 58), Töre-geldi (SODŽ. 120), Türe-geldi (AOK 10, SOK 58, SODŽ. 26), Tere-gildi (?<Töre-keldi) (AOO 6); kirk. Törö-geldi (Jud. 68). — "Töre (úr, uraság) jött (született)", de arra is utalhat, hogy a születéskor egy töre érkezett az aulba (faluba). L. TÖRE + KELDİ.

TÖRÖ-GELDİ I. TÖRE-KELDİ

TÜRE-GELDİ I. TÖRE-KELDİ

TUČA hak. ~ fem. (HRS 355).

TÜLGÜ I. TÜLKÜ

TÜLKİ I. TÜLKÜ

TÜLKÜ tat. (szib.) 1632 Tülkin (IstSib. II,398); bask. 1777, 1781 ~-bay Almenev (MIB V,63,64,124), 1780 ~-bay Timirjakov (uo. 120); kzk. Tülki [Тюльке] (SODŽ. 154), Tülki-bay [Тюлькибай, Тул(ь)кебай] (GrodPril. 174, MİKzk. IV,324, SODŽ. 86,96, SOK 30), ~-bay [Тул(ь)кубай, Тюлкубай, Тюлкобай] (AOO 58, SOK 6,162, SODŽ. 94,102, SOV 48), Tülki (folkl.) (Ljutš 58), ~-bay hn. (KartaJAR XIX); kirk. Tülkü (Jud. 213,959); hak. Tülgü fem. (HRS 355); csuv.(<tat.): Tülgü-bayeva (?Tügül-bayevo), falu a Szpaszszkij járásban (Korsakov-Kazan 202). — "Róka"; vö. kzk. tülkö (PKirkRS), tülki (KzkRS), tat. tölke (TRS), tat.(dial.) tölki, tölkö, tülkü (Paas., Bál., Kúnos) bask. tölkö (BškRS), hak. tülgi (HRS).

TÜRÄKEY csuv. (<tat./bask.) ~ (Magn. 88). — "Kicsi úr (uraság)"; L. TÖRE + -key (kicsinyítő képző).

UDAĞAN alt. ~ (OjrRS 210). — "Késlekedő, lomha" (uo.).

ULTARAQ kzk. ~ (SOV 124), ~, egy kazak személy, s a róla elnevezett hely a Zajszan-tó déli partján, ahol nomadizált (ZIRGOGeogr. I,438). — "Talpbélés"; vö. kzk. ultaraq (KzkRS).

ULU-QATUN oszm. 1583 ~ fem. (OnganAnk. I,178). — "Nagyasszony"; L. ULU + QATUN.

URAZ-BAQTİ tat. (miser): ~ (Ahmarov: IOAkzk. XIX,141); bask. 1735 Akmanay ~n (VelZBšk. 25). — "A szerencse benézett" (Ahmarov i.h.). L. URAZ + BAQTİ.

ÜMİRÄK tat. 1724 ~ [Умряк] Almayašev (MIB III, 227); bask. 1740 Ilikey ~ov (MIB I, 392); ~ Askar Hodzsaev (GrodPril. 198). — "Életke"; L. ÖMİR + -äk (kicsinyítő képző).

VELED oszm. (yürük) 1543 ~, sok személy neve (GökbRum. 180-240). — "Fiú", "Gyerek", "Kölök"; vö. oszm. velet (TSözl.).

ZARİL kirk. ~ fem. (Jud. 96). — "A szükséges", "Aki kell", "Aki szükségget szenved"; vö., kirk. zaril (uo.).

ZERİ *kkp.* ~ -*xan* fem. (KkpRS).

ZİYAN *bask.* 1732 Sarba ~ ov (MIB III, 302), 1734 ~ Musin (uo. 322), 1735 Isekey Ziyān-betev (VelZBšk. 17), 1738 Apak ~ ov (MIB III, 383), 1756 Yakup (Yusup) ~ ov (MIBSk. IV/1, 107), 1758 Angar ~ ov (MIB IV/2,20), 1764 Nauruz ~ ov (MIB IV/1, 277), 1788 ~-bet, ~-gulov (MIB V, 238). — "Veszteség", "Kár"; vö. *bask.* zīyan (BaRS) < perzsa.

ZİLİYQA 1. ZÜLÄYXA
ZÖLÄYXA 1. ZÜLÄYXA
ZULAYQA 1. ZÜLÄYXA
ZULEYXA 1. ZÜLÄYXA

ZÜLÄYXA *krm. tat.* ~, *Zuleyxa* *fem.* (Spravlmen 173); *kumük Zuleyxa* (uo.); *bask.* 1712 ~ (MIB III, 84), *Zöläyxa* (Kusimova 103); *kzk.* ~ (GrodPril. 151); *nog.* *Zülyqqa* (Spravlmen 124); *kirg.* *Zulayqa* (Jud. 35, 752). — "Húg", "Fiatalabb testvér"; (<ar.-p.). Dívátnévvé vált a Juszuf és Zuleyka c. eposz nyomán.

Стаж: 1676 г.г. Церкв Ильбаевъ Хырджонобъ,
Акимъ в.с | 1702 : Киримъ г.г. Птрлейко Ильбаевъ, Азмон.
Зан. Археоур. Комм. II, S | каз. > см. Устаи М. Во. Баг.

Ilbasty - Ilbasty. trask. ایل باقتی Ilbasty. Hisām -
... történelve után Mezőtárs, N. Ung. 75 | 1725:

Урманча Улбаханъ (также тагым ВЗБ. 10 | 1735:

Улсахти Бердагуловъ b.тарх. н. 19 | 1735: Ул-
сахти Уманаметовъ b.тархан н. 17 | каз. > сив, эф.

Индакма, Индакма И. < ил + баск. Прөһле бэҥт

,boldoqiy resonasi' ~ Max. R. baxit, da, glück' ~ kizg. R.

baq, baqyt ua. ~ osm. R. baxt ua. (< pers. بخت ^{ua.}); vö baxat

„fortuna“ Cod.icum. 1) + 4 (= cur. 3) pos. suff. Vö. még

Elbanyty

Az Akadémiai pályázatra (1932) beadott munka egyik lapja
Rásonyi Nagy László saját kézírásával

IRODALOM

AbulFar. *Historia compendiosa Dynastiaram auctore Gregorio Abul-Pharajio*. Arabice edita, et Latine versa ab Edvardo Pocochio. Oxoniae, 1663.

Abulfed. *Abulfedae Annales Muslemici Arabice et Latine*. Op. et stud. Io. Jacobi Reiskii. Ed. I. G. Chr. Adler. I-V. Hafniae, 1789-94.

AbulGDesm. *Histoire des mongols et des tatars par Aboul-Ghazi Behadour khan*. Publ. trad. et annoté par le Baron Desmaisons. T. II. Traduction. Spbg. Ac. 1874.

AbulGKon. А. Н. Кононов, *Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана хивинского*. М.-П., 1958.

Adim Sami Dahan, *Histoire d'Alep par Kamāl ad-Din ibn al-Adīm*. I-II. Damas, 1954. (Inst. Français de Damas).

АИ Акты относящиеся къ истории Южной западной России собранные Археографическою Коммиссиею. 1-15 том. Санктпетербург, 1361-1665.

АОА *Киргизское хозяйство в Акмолинской области. Том V. Акмолинский уезд.* Спб. 1910.

АОАтб. Киргизское хозяйство в Акмолинской области. Том IV. Атбасарский уезд. Спб. 1910.

АОК Киргизское хозяйство в Акмолинской области. Том I. Кочетавский уезд. Спб. 1910.

АОО *Киргизское хозяйство в Акмолинской области*. Том II. Омский уезд. Спб. 1910.

АОР *Киргизское хозяйство в Акмолинской области.* Том III. Петропавловский уезд. Спб. 1910.

Ašikpz. Die altsamanische Chronik des Ašikpašazade. Auf Grund mehrerer neuentdeckter Handschriften von neuem herausgegeben von Friedrich Giese. Leipzig 1929.

Atalay, Adlar
Athir

AthirAtab. *Ibn al-Athir, al-Dawla al-Aṭṭabakiya. Muṭlik al-Mawṣil*: RHCOR II/2. Paris, 1876, 1-394.

ÁTSz. Gombocz Zoltán, *Árpádkori török személyneveink*. Budapest, 1915. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16. sz.)

Bál. Bálint Gábor, *Kazáni tatár nyelvstanulmányok*. Budapest, 1875-77.
BarHebr. Abu'l Faraj, Gregory. *The Chronography of —, commonly known as Bar Hebraeus*.

Univ. Press, 1932.

В. В. Бартольд. *Туркестан в эпоху монгольского...*

Ч. II. Исследование. СПб., 1900.

Н. А. Баскаков, *Карацлпакский язык I. Материалы по диалектологии (Тексты и словарь)*. При-

2: Женские имена, стр. 403-404. Москва, 1951.

Н. А. Баскаков, *Ногайский язык и его диалекты*.
Грамматика, тексты и словарь. Москва, 1940.

Bibi
Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides par M. Th. Houtsma. Vol. IV.
 Leiden, 1912.

Bondari *Histoire des Seldjoudides de l'Iraq par al-Bondârf d'après Imâd ad-Dîn al-Kâûib al-Isfahânf.* Texte Arabe publ. par M. Th. Houtsma. Leiden, 1889 (Rec. de textes rel. à l'hist. des Seldj. Vol. II).

Budagov Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, ... составил Лазарь Будагов. Том. I. Санктпетербург, 1869. Том. II. Спб., 1871.

ByzTurc. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Budapest, 1942. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Budapest, 1943. I-II. 2. durchgearbeitete Aufl. Berlin, 1958.

Caf. A. Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*. İstanbul, 1934-38; A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul, 1968.

CC K. Grönbech, *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen, 1942.

Clauson G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972. XXXVIII, 989 pp.

Csánki Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I-III. V. Budapest, 1890-1913. IV. köt. Fekete Nagy A. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. IV. kötet. *Trencsén vármegye*. Budapest, 1941.

Dawad. *Die Chronik des Ibn ad-Dawādari*. Neunter Teil. Der Bericht über den Sultan al-Malik an-Nasir Muhammad Ibn Qala'un. Hrsg. von H. R. Roemer. Kairo, 1960.

DobrosnTurg. А. И. Добросмыслов, *Тургайская область. Исторический очерк*. Тверь, 1902.

DopAl Дополнения к актам историческим, собр. и изд. Археогр. комиссией. I-XII + Указатель. Спб., 1846-72.

DS *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. I-X (A-T). Ankara, 1953-1978.

DTS Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.

Duqmaq *Ibn Duqmaq, Kitāb al-intisār li-wāsitat 'lqd al-Amsār*. Bulaq, 1314-1896.

GökbEdirne Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa İvası*. İstanbul, 1952.

GökbRumeli Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*. İstanbul, 1957.

GrodPril. Н. И. Гродеков, *Киргизы и каракиргизы Сыр-дарьинской области*. I. Ташкент, 1899, VIII + 298 стр. (Приложение) 205 стр.

Gyárfás Gyárfás István, *A jász-kunok története*. I-IV. Kecskemét-Budapest, 1870-1885.

HakkıKüt. *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osman, Oğulları zamanında Kütahya şehri*. Yazan: Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı. İstanbul, 1932.

HammerIlchan Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchanen*. I-II. Pest, 1843.

HRS Хакаско-русский словарь. Сост. Н. А. Баскаков и А. И. Инкижекова-грекул. Поф ред. Н. А. Баскакова. Москва, 1953.

IbnTaghri *Abu'l-Mahasin ibn Taghri Birdi's Annals entitled An-Nujūm az-Zahira fi Mu-lūk Misr wa'l-Kahira*. Ed. by W. Popper. Berkeley, California, 1909-1936.

İdrHaş. V. İzbudak, *El-İdrak haşiyesi*. İstanbul, 1936.

Iyas *Ibn İyās, Bada'i' al-Zuhur fi Waka'i' al-Duhur*. I-III. Būlāq, 1311-1312 (1893-1894).

IOAKaz. I. IOAKzk.

IOAKzk. Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском-университете.

IstSib. Г. Ф. Миллер, *История Сибири II*. Москва-Ленинград, 1941.

IvanovJujb. П. П. Иванов, *Хозяйство Джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв.* Москва-Ленинград, 1954.

Iznoskov Писок Населенных мест Мамадышского уезда. Составлен И. А. Износковым: Труды IV. А.С. II, 116-148.

Jervis Thomas Best Jervis, *Military Topographical Map of the Krima Peninsula*. I-X. I. KirgRS

Jud. *The Ta'rikh-i-Jahān-Gushā of Alā'ud-din Atā Malik-i-Juwaynī* (composed in A. H. 658 A. D. 1260). Part I, containing the history of Chingiz khan and his successors. Part II, containing the history of the Khwarizm-shah dynasty. Edited with an introduction, notes and indices from several old Mss. by Mirza Muhammad Ibn Abdul-Wahhābi Qazwīnī. London-Leiden, 1912-1916. (GMS XVI.)

Juw. Карта Южной Пограничной Азиатской России.

KartaJAR Н. Катанов, Отчет о поездке, совершенной с 15 мая по 1 сентября 1896 года в Минусинский округ Енисейской губ.: Учения Зап. У. Казанск. Унив. LXIV, 3 кн. 1-50. и 5-6 кн. 1-53.

KatanovOtčet. Киргизско-русский словарь. Около 40.000 слов. Сост. К. К. Юлахин. Москва, 1965.

KirgRS Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовского... Изд. М. Погодин и М. П. Дубенский. Москва, 1843.

KnPosLit. М. Коншин, Материалы для истории Степного края. I-III. Пам. кн. Семипалат. обл. 1900, 1-117; В Зап. Семип. Полотд. ЭСОГО I. 1-107.

KonšinMat. I. KorsakovKazan

Korsakov Сборник материалов по истории Казанского края в XVIII веке, изданный под редакцией П. А. Корсакова: Изв. Общ. Арх., Ист. и Этногр. при Имп. Каз. Унив. т. XVIII, 1-56, 1-368.

KorsakovKazan М. Fuad Köprülü, *Zur Kenntnis der alttürkischen Titulatur: KCsA I. Ergänzungsband*, Budapest-Leipzig, 1935-1939, 327-344.

Köprülü Каракалпакско-русский словарь. Под ред. Н. А. Баскакова. Москва, 1958.

KrKRS Keleti Szemle

KSz. Кунгурские акты XVII века (1668-1699 г.) Издание А. Г. Кузнецова. Редактор А. А. Титов. Санктпетербург, 1888.

KungurskA Kúnos Ignác, *A dunai tatárok nyelvéről*: KSz. 5. 1904, 297-304.

Kúnos Т. Кусимова, *Башкирские имена*. Уфа, 1982.

Kusimova Казахско-русский словарь. Отв. ред. Г. Мусабаев. Алма-Ата, 1954.

KzkRS Летопись по Лаврентьевскому списку. Санктпетербург, 1872.

Lavr. A Mongolok titkos története. Közreadja Ligeti Lajos. Budapest, 1962.

LigetiMTT I. LitovTatar.

Litovtat. Акты о Литовских Татарах. Вильна, 1906, XL, 586. (Акты изд. Виленск. Коммисс. для Разбора Древних Актов, Том XXXI).

LitovTatar Киргизская хрестоматия. Сборник образцов народной литературы киргиз Туркестанского края. Составил Я. Лютш. Ташкент, 1883.

Ljutš В. К. Магницкий, *Чувашские языческие имена*. Казань, 1905.

Magn. Histoire des sultans mamlouchs de l'Égypte, écrite en arabe par Taki-eddin Ahmad Makrīzī, Trad. en français et accompagné de notes phil. hist. géogr. par M. Quatremère. I-IV. Paris, 1837-44.

Makrizi L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*. Oxford, 1932.

MayerSarHer.

MIB I	Материалы по Башкирской АССР. I. Башкирские восстания в XVII и первой половине XVIII вв. Москва-Ленинград, 1936.
MIB III	Материалы по истории Башкирской АССР. Том III. Экономические и социальные отношения в Башкирии в первой половине XVIII в. Москва-Ленинград 1949.
MIB IV	Материалы по истории Башкирской АССР. Том IV. Экономические и социальные отношения в Башкирии. Управление Оренбургским краем в 50-70-х годах XVIII века. 2-ая часть. Сост. н. Ф. Демидовой. Москва-Ленинград, 1955.
MIB V	Материалы по истории Башкирской АССР. Том V. Москва, 1960.
MIKpk.	Материалы по истории каракалпаков (Труды Института Востоковедения VII). Москва-Ленинград, 1935.
MIKzk.	Материалы по истории Казахской АССР (1785-1828) Том IV. Москва-Ленинград 1940.
MK	Mitteltürkischer Wortschatz. Nach Mahmūd al-Kāšgarī's Dīwān Luyāt at-Türk. Bearb. v. C. Brockelmann. Budapest-Leipzig, 1928 (BOH I.)
MKBrock.	I. MK.
MirchGasn.	Mohammedi filii Chondschahi vulgo Mirchondi Historica Gasnevidarum persice. Ed. Fr. Wilken. Berlin, 1832.
MIT	Материалы по истории туркмен и Туркмении I-II. Москва-Ленинград, 1938-1939.
MKzkOP	Материалы по казахскому обычному праву. Сборник I. Алма-Ата, 1948.
Muhlbr.	Histoire des Seldjoudides du Kerman par Muhammed Ibrahim. Texte persan publ. par M. Th. Houtsma. Leyden, 1886 (Rec. de textes relatifs à l'histoire des Seldjoudides I.).
Musab.	I. KzkRS.
Müh.	A. Battal, İbnü-Mühenna lügati. İstanbul, 1934.
MüllerPfahl.	F. W. K. Müller, Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden. Berlin, 1915.
Nasawi	Histoire du sultan Djelal ed-Din Mankobirti, prince du Kharezm. Par Mohammed en-Nasawi. Texte arabe ed. par O. Houdas. Paris, 1891 (Publications de l'École des Langues Orientales Vivantes, Sér. III, Tome 9).
NeschrNöld.	Th. Nöldeke, Auszüge aus Neschri's Geschichte des Ösmân-Hauses: ZDMG XIII.
NémHMK	Németh Gyula, A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930.
NižegorPlatež.	Нижегородские платежи 7116 и 7120 гг. Приготовил к печати и редактировал С. Веселовский. Москва, 1910.
Nepljuev	И. И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г. Историческ. моногр. В. Н. Витевского. Казань, 1897.
Nuwairi	Nuwairi Šihāb ad-Dīn Ahmad Ibn Abdalwahhāb, Nihāyat al-Arab ft Funūn al-Adab. 1-10 j. 2 tab. Qāhira, 1929-33.
OğuzKDest.	Oğuz Kağan Destanı. W. Bang ve G. R. Rahmeti. İstanbul, 1936.
OjrRS	Ойротско-русский словарь. Сост. Н. А. Баскаков и Т. М. Тошакова. Под общ. ред. Н. А. Баскакова. Москва, 1947.
OnganAnk. I	Halit Ongan, Ankara'nın 1 Numaralı Şer'ye Sicili. 1583-1584. Ankara, 1958.
OnganAnk. II	Halit Ongan, Ankara'nın İki Numaralı Şer'ye Sicili 1588-1590. Ankara, 1974.

OnSrAz.	Ономастика Средней Азии. Отв. ред. В. А. Никон, А. М. Ремеков. Москва, 1978.
ÖnderHınıs	Ali Rıza Önder, Hınıs'ta İnsan İsimleri: Türk Folklor Araştırmaları 1955, 1099-1100.
PamKnTurgaj	Памятная книжка Тургайской Области 1899 года. Оренбург, 1899.
Paas.	H. Paasonen, Csúvas Szójegyzék. Budapest, 1908.
Pek.	Словарь якутского языка. Сост. Е. К. Пекарским. I-III. Петроград-Ленинград, 1917-1930.
Pelliot, Notes	P. Pelliot, Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or, Suivies de Quelques noms turcs d'hommes et peuples finissant en "ar". Paris, 1949.
PKirgRS	Полный киргизско-русский словарь. 2-ое изд. Оренбург, 1903.
Pokr.	И. Покровский, Бортничество (пчеловодство), как один из видов натурального хозяйства и промысла близ Казани в XVI-XVII вв.: Изв. Общ. Арх. Каз. XVII, 67-73.
PotaniOč.	Г. Н. Потанин, Очерки Северо-Западной Монголии. I-IV. Санктпетербург, 1881-1883.
Proben	W. Radloff, Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens. I-VIII, X. St. Petersburg, 1866-1904.
Proben IX	N. F. Katanov, Mundarten der Urianchaier (Sojonen), Abakan-Tataren und Karagassen. St. Petersburg, 1907 (W. Radloff, Proben der Volksliteratur IX).
PSRL	Полное собрание русских летописей.
PSZRI	Полное собрание законов Российской империи.
Qalanisi	History of Damascus 363-555 a. H. by Ibn al-Qalanisi, from the Bodleian Ms. Hunt. 125. Being a continuation of the history of Hilal al-Sabi. Ed. by H. F. Amedroz. Leyden, 1908.
Qaw.	S. Telegi, Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhdt.: KCsA I. Ergänzungsband 282-326.
Qazw.	The Ta'rikh-i-Guzda or "Select History" of Hamdullah Mustawfi-i-Qazwini. Compiled in A. H. 857 (A. D. 1330), and now reproduced in facsimile from a manuscript dated A. H. 857 (A. D. 1453) with an introduction by E. G. Browne. Vol. I. Leyden-London, 1910 (GMS XIV).
QTTS	Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi. I-II. Red. I. K. Keñesbaev. Almatı, 1959-1961.
RaD	Рашид-ад-дин, Сборник летописей. Том I, книга первая, пер. Л. А. Хетагурова, ред. А. А. Семенова; книга вторая, пер. О. И. Смирновой, прим. Б. И. Панкратова и О. И. Смирнова, ред. А. А. Семенова; Том II, пер. Ю. П. Верховского, прим. Ю. П. Верховского и Б. И. Панкратова, ред. И. П. Петрушевского. Москва-Ленинград, 1952-1960.
RaDBer. I	Сборник летописей. История монголов, сочинение Рашид-Аддина. Введение: О турецких и монгольских племенах. Перевод с персидского, с введением и примечаниями И. Х. Березина. Санктпетербург, 1858.
RaDBer. II	Сборник летописей. История монголов, сочинение Рашид-Аддина. История Чингизхана до восшествия его на престол. Персидский текст, с предисловием И. Х. Березина. Санктпетербург, 1868.

- RaDBer. III *Сборник летописей. История монголов, сочинение Рашид-Эддина. История Чингизхана до восшествия его на престол. Русск. перевод с примечаниями И. Х. Березина. Санктпетербург, 1888.*
- RaDJahn *Geschichte Gazan-han's aus dem Ta'rih-i-mubarak-i-Gazani des Rashid al-Din Fadlallah b. Imad al-Daula Abul-Hair. Hrsg. n. d. Mss. v. Stambul, London, Paris und Wien. Mit einer Einleitung, kritischen Apparat und Indices von Karl Jahn. London, 1940 (GM NewS. XIV).*
- Radl. *W. Radloff, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte. I-IV. St. Petersburg, 1893-1911.*
- RadlUSp. *W. Radloff, Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben. Leningrad, 1928.*
- Rásonyi, KÖA *L. Rásonyi, Kuman Özel Adları: Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl III-IV-V-VI, Ankara, 1966-1969, 71-144.*
- Räsänen *M. Räsänen, Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türkssprachen. Helsinki, 1969.*
- RefikAnadolu *Ahmet Refik, Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200). İstanbul, 1931.*
- RHCOR *Recueil des historiens des croisades, publ. par le soins de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Historiens orientaux. Tomes 1-V. Paris, 1872.*
- RusskChr. *Русский хронограф. Часть I. Хронограф редакции 1512 года. Санктпетербург, 1911; Часть II. Хронограф западно-русской редакции. Петроград, 1914 (PSRL XXII)*
- Sattarov *Г. Ф. Саттаров, Татар исемнәре сузлегә. Казан, 1981.*
- Sauvaget *J. Sauvaget, Noms et surnoms de Mamelouks: JAs. CCXXXVIII (1950), 31-58.*
- Sevortjan *Э. В. Севортян, Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские основы на гласные). Москва, 1974.*
- SibVestn. *Сибирский Вестник. Изд. Г. Спасским. Санктпетербург, 1819.*
- Sirat *Dr. Syedah Fatima Sadeque, Baybars I of Egypt. Part III. Dacca, 1956.*
- SKSO *Справочная книжка Самаркандской области. Самарканд, 1893.*
- SirnovKrym. *В. Д. Смирнов, Крымское ханство под верховенством Османской порты по начала XVIII века. Санктпетербург, 1887.*
- SODž. *I. SOK,*
- SOK, SODž, SOV *Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования в Семиреченской области. Собр. и разработанные под руководством П. П. Румянцева. Киргизское хозяйство. Санктпетербург, 1912-1913.*
- SOK *Том II. Копальский уезд.*
- SODž. *Том III. Джаркентский уезд.*
- SOV *Том IV. Верненский уезд.*
- SpravImen *Справочник личных имен народов РСФСР. Изд. второе, переработанное и дополненное. Москва, 1979.*
- SRH *Scriptores Rerum Hungaricarum Tempore Ducum Regumque Stirpis Arpadianae Gestarum. Ed. E. Szentpétery. Vol. I (1937); Vol. II (1938).*

- STopBa. *Словарь топонимов Башкирской АССР. Отв. ред. А. А. Камалов. Уфа, 1980.*
- Šejb. *Шейбанина. История монголо-тюрков на лжагатайском диалекте, с переводом, примечаниями и приложениями. Изд. И. Березинным. Казань, 1849 (Библиотека Восточных Историков, Вып. 1).*
- Tabari *Tabarī, Abu Džafar Muhammad Ibn Džarir At-, Annales. Ed. M. J. de Goeje. I-III Indices. Leyden, 1879-1901.*
- TarRashidi *The Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haidar Dughlat. A history of the Moghuls of Central Asia. An English version ed. by N. Elias. The translation by E. Denison Ross. London, 1895.*
- TİB *Türkiye Mülki İdare Bölümleri ve Bunlara bağlı Köyler, Belediyeler (1 Haziran 1971 durumu).*
- ToganT *A. Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve yakın tarihi. Cilt I. Batı ve Kuzey Türkistan. İstanbul, 1981.*
- ToganUTT *A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihi'ne giriş. Cild I. En eski devirlerden 16. asra kadar. İstanbul, 1981.*
- TOrenbOIKK *Труды Оренбургского Общества Изучения Киргизского Края. Оренбург, 1921.*
- TOrenbUAK *Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии. Оренбург.*
- TRS *Татарско-русский словарь. Москва, 1966.*
- TSözl. *Türkçe Sözlük. Ankara, 1974.*
- Tupikov *Н. М. Тупиков, Словарь древне-русских собственных имен. Санктпетербург, 1903.*
- TurRS *Турецко-русский словарь. Москва, 1977.*
- TuvRS *Тувинско-русский словарь. Пол. ред. Э. Р. Тенишева. Москва, 1968.*
- Тунушр. *М. Тынышпаев, Материалы к истории киргиз-казахского народа. Ташкент, 1925.*
- Usama *Ousama ibn Mounkidh, un émir syrien au premier siècle des croisades (1095-1188) par H. Derenbourg. Deuxième partie, texte arabe. Paris, 1886. (Publ. de l'École des langues Or. Viv. II. Sér. Vol. XII.)*
- Uzunçarş. *İ. H. Uzunçarşılıoğlu, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri. Ankara, 1937.*
- ValichanovSoč. *Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова. Изд. под ред. д. ч. Н. И. Веселовского. Санктпетербург, 1904, (ЗГО по отп. Э XXIX).*
- VelZBašk. *В. В. Вельяминов-Зернов, Источники для изучения тарханства, ялованного башкирам русскими государами. (Приложение к IV-ому тому Зап. Имп. Ак. Хаук, Но. 6). Санктпетербург, 1864, 1-48.*
- VelZCrim. *Matériaux pour servir à l'histoire du Khanat de Crimée. Extraits ... publiées par V. Véliaminof-Zernof. St. Pbg. 1864.*
- Veselovskij *Н. Веселовский, Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае. Текст, перевод и приложения. Санктпетербург, 1894.*
- Wassaf *Geschichte Wassaf's. Pers. hrsg. und deutsch Übs. v. J. Hammer-Purgstall. I Bd. Wien, 1856.*
- WeilChalif. *J. Weil, Geschichte der Chalifen nach handschriftlichen, grösstenteils noch unbenutzten Quellen bearbeitet. I-V. Mannheim, 1846-1862.*
- Wittek *P. Wittek, Les Gagaouses, le gens de Kaykâūs: ROr. XVII (1951-52), 12-24.*

ZIRGOEtn.	Записки Императорскаго Русскаго Географическаго Общества по Отдел. Этнографии. Санкт-Петербург, 1887.
ZIRGOGeogr.	Записки Императорскаго Русскаго Географическаго Общества по Отдел. Географии. Санкт-Петербург.
Zolotnickij	Алфавитный список древних исторических имен преимущественно встречающихся в исторических актах и служащих к объяснению названий населенных местностей Казанской губернии. Составил Н. И. Золотницкий: <i>Труны IV. А. С. II. 154-160.</i>
ŽirmEpos	В. М. Жирмунский, Тюркский героический эпос. Ленинград, 1974.

Mongol szarvasvadász dalok¹

A Belső-ázsiai puszták egyik legősibb jelképe a szarvas, amely lehet nőstény totemös,² napjelkép,³ a folklór alkotások gyakori szereplője,⁴ asztrális jelenség,⁵ a sámán segítő szelleme, totemöse stb. Mivel a szarvas szakrális jelenség, vadászatához is aprólékos, kötött szertartások fűződnek. A darhat⁶ vadászok ha szarvast, jávorszarvast, vagy medvét lőnek, tiszteleti és bocsánatkérő rítust hajtanak végre. A vadász leválasztja a szarvas fejről az agancsot anélkül, hogy az a földhöz érne, majd egy magas helyre (fára, sziklára) helyezi. Lenyúzott bőrét fára akasztja (ezt később viszi haza), s először az agancs, majd a hegyek felé háromszor meghajol; rövid imával megköszöni a hegyeknek az áldását, a vadász-zsákmányt, s az agancsot kezében tartva (tehát nem a nyeregcsíjhoz kötve, mint általában az elejtett vadat) vágat vissza sátrához. A szarvasvadászt felesége figyeli, hogy melyik irányból tér haza, s mikor megpillantja, így szól a gyermekeihez:

"Apátok ágasbogással tér-e haza?". Mire a gyermekek: "Úgy van." - felelik, s kifutnak a lovak pányvázócövekéhez. Ruhájuk szegélyét maguk alá terítve letérdelnek, fejfedőjüket maguk mellé helyezik, s úgy várják apjukat. A vadász hitvesének nyújtja az agancsot; az asszony ruhája szegélyét felemeli és imát mond:

¹ A Magyar-mongol expedíció (1991-1993) vadászatról gyűjtött anyagait (nyugat-mongóliai és darhat vadászati szokások, hiedelmek, fegyverek, csapdák stb) külön kötetben kívánjuk megjelentetni. Jelen cikk egy ojrát és egy darhat szarvasvadász dalt ismertet.

² A Mongolok Titkos Történetében Dzsingisz kán özanyja a rőt maralszarvas ünő Činggis qahan-nu hufa'ur de'ere tenggeri-eče Jaya'atu töreksen Börte-cino afu'u gergei inu Qo'ai-maral af'ai. (L. Ligeti, *Histoire Secrète des Mongols*: MLMC I. Budapest, 1971, 22).

³ Pl. a Belső-Ázsia szerzte ismert szarvasos kövek napkorong felé iramló szkíta típusú szarvasainak napszimbólum jelentése. Vö. V. V. Volkov, *Olennye kamni Mongolii*. Ulan-Bator, 1981.

⁴ Lőrincz László hívta fel a figyelmet pl. egy érdekes szempontra, mely szerint a mongol hősénekek táltoslova szarvasok közt nevelkedik, szarvasok a társai. Lőrincz L., Mítikus elemek a burját hősénekekben: *Kelet kutatás* 1986. ősz, 45-48.

⁵ Pl. az Orion csillagkép, melynek mongol neve *maral*. Burját, altaji török mitoszokból ismert Hühedej mergen a vadász és hadisten, aki három maral szarvast (egyes változatok szerint egy szarvasünőt és két borját) üldözött, s azok egészen a mennyboltig menekültek, ott váltak a mong. *gurban maral* "három maral" csillagképpé.

⁶ Hövsgöl megye három járásában (Ulaan uul, Bayanjüx, Rinčenhümb) élő, a halhához közeli nyelvjárást beszélő népesség. Nevük jelentése a *darqan*, plur. *darqad* "kovács", "kiváltságos" zóból ered. A Mandzsu korban, a XVIII. század végén telepítettek különböző törzsekből összegyűjtött családokat a mai Hövsgöl megye területére, határőri szolgálatra.

"Ó, arany hangájom!
Herélt jakmarhát-e,
mongol ökröt-e?

Kegyes adományul, ím egy ökröt küldtél."

Azután háromszor meghajlik az agancs előtt, ruhája szegélyével átveszi, s a jurta tiszteleti helyére helyezi.⁷

A vadászat, a megélhetés, a létfenntartás fontos része, a nomádoknál közösségi tevékenység olyan formája, amely során a harcosok békeidőben felkészülnek a hadműveletekre. A körvadászat a Mongolok Titkos Történetében is egyenrangú a háborúval:

Vadonerdő vadját elédbbe hozzuk:

míg hasuk össze nem ér, szorítjuk őket,
mind neked adjuk!

Meredek mart vadjait úzvén,

míg farkuk össze nem ér, hajtjuk őket,

mind neked adjuk!⁸ - fogadkozik Altan, Kucsar és Szacsabeki Temüdzsinnek kánná választása előtt. A leírt vadászati mód az *aba*, azaz a körvadászat. A fent említett szarvasvadászat a magányos vadászat típusához tartozik.

A vadásatról a történeti forrásokon kívül a folklórban is találunk számos adatot, szinte valamennyi népköltészeti műfajban megtalálható a vadász mint hős. A mesékben eredetmondákban pl. Erhüi mergen, a mesterfjász, aki 6 (más variációkban 8) napot lelő az égről. A népdalok között híres a vadásztestvérek "balladája" - gyilkos testvér.⁹ Fontos része a vadászat a sámán rítusoknak. Az

⁷ S. Badamxatan, *Xöwsgölin Darhat yastan*, 111-112. Az elejtett vadat tabunéven szólítják: lévén a szarvas agancsos ezért imáikban a szarvat viselő háziállatokhoz hasonlítják (ökr, jakmarha), így próbálván kiengesztelni az elejtett állat szellemét. Agancsát "ágasbogasnak" nevezi a ház asszonya. Figyelemre méltó az a tisztelet ahogy az egész család készül a szarvast jelképező agancs fogadására. A gyermekek térdet hajtanak, levett fejfedővel üdvözlik a szarvast. Az asszony kézzel nem érinti az agancsot, csak ruhája szegélyével nyúl hozzá, nehogy magára haragítsa a vad szellemét. Valószínű a még szülőképes asszony védelmében van az is, hogy a gyermekekkel előbb találkozik a hazahozott zsákmány, mint anyjukkal. Uno Harva számos esetet ír le szibériai gyűjtéséből, arról hogyan óvják a szülőképes asszonyokat a frissen elejtett vad húsától, bőréből. Harva példáinak jelentős része szintén a totemként tisztelt állatokra vonatkozik (Uno Harva, *Die religiösen Vorstellungen* ... 412-418).

⁸ Oro'a görö'esün abala'asu/uturaju öksü ba//ke'er-ün görö'esün-ü ke'eli inu niketele siqaju öksü//qun-u görö'esün-ü quya inu niketele siqaju öksü ba. Ligeti L., *Histoire secrète des mongols*. Akadémiai K. Budapest 1971, 79. Magyar fordítása: A Mongolok Titkos története (ford. Ligeti L.). Gondolat K. Budapest, 1962, 40.

⁹ G. Kara, Nouvelles version de la "ballade" mongole du chasseur fratricide: *AOH* XIX. 1966, 211-216.

erről szóló szövegek közül az egyik legjelentősebb a Manahan-ima, *Manaxan teng-geriyin sang orosiboi*.¹⁰

A vadászathoz kapcsoló ismert műfajok mellett, most két kevésbé ismert folklór alkotást szeretnék bemutatni, mindkettő a szarvas vadászathoz kapcsolódik. Egyik a vadászatról szóló epikus jellegű népdal, mely elbeszélő formában mutatja be a szarvas vadászat részleteit, néhány hozzá kapcsolódó szokást. Szerkezetét, tartalmát tekintve nem jellegzetes mongol népdal, s változata eddig még nem került elő.

Buddha lágy szellőjében
szarvas és maral legelész;
a puskás ifjak vigadva,
dalova kelnek útra.

A völgybe iramodó, nekirugaszkodó
félporoszka, szögsárga
a rőt, hócafolt nélküli szarvast
űzés nélkül is beéri.

Az ifjak sokasága, együtt
dalolva, füttyörészve megnyúzza (az elejtett szarvast).

A *Tewk* halom örömfüve
távolról idesárgállik;
a messzi vidékbeli bátyáim
(ha) vélem találkozni jönnek,
a szarvasbika húsából
nyársraalót, nyársraalót kívánnak
majd énekelve, füttyörészve visszatérnek.

A bővíző Hangáj háta
ködösen, derengve látszik;
az összegyűlt sokaság
ünnepét, vigadalmát tartja.

Csak zöldséget eszünk hozzá, (az elejtett vadhúshoz)
s erős párlatú pálinkával vigadunk.

¹⁰ Matériaux pour l'étude du Chamanisme mongol. III. Textes Chamanistes mongols (par Rintchen): *Asiatische Forschungen* 40. 1975, 59-60. A. Sárközi, A Mongolian Hunting Ritual: *AOH* XXV. 1972, 202-208.

A nyolc világszigetű hegy (=Sumeru)
a nap és a hold díszé;
az élete alkonyáig egymást szerető
apámnak és anyámnak
(a nyergem) jobb és bal oldaláról is bőségesen juttatok.

A sziklás oldali róka
háta hullámzik, úgy szalad;
az adományban gazdag Altajokat
tizenhárom füstáldozattal megörvendeztetem.

A déli hegy őze
a reggeli hűvösben rőtnek látszik
a szerető ember fia
puskáját, tegzét felveszi.

Amikor visszatér
a tizenhárom Hangáj,
az adományban gazdag Hangáj (magaslik),
nagy adományú Hangájomtól
életvizet, adományt így kaptunk.¹¹

Feltételezhető, hogy ezt a dalt, ellentétben a darhat vadászszerencsét biztosító imával, a vadászatot követő lakomákon énekelhették. A dalban szó esik a közösségi vadászatról (*aba*) és a magányos vadászatról is. Az első szarvas elejtése után, miként a Badamhatan által leírt szertartásokban, a vad megnyúzása következik. Érdekes motívum, hogy a vadászok fütyörészve nyúzzák meg a zsákmányt, ugyanis a mongoloknál a fütyülést elég sok tabu veszi körül.¹² Mindenképpen figyelemre méltó, hogy a dalban hangstúlyozottan esik szó arról, a nyúzást és a zsákmánnyal való visszatérést füttyszó kíséri. A zajos, dallal kísért vadászat nem ismeretlen Szibéria népei között. Uno Harva egyik adata arról szól, hogy a medvevadászok szerencséjüket hangos rikkantásokkal, énekléssel hozzák a többi-

¹¹ B. Ja. Vladimircov, *Obrazcy narodnoj slovesnosti (S.-Z. Mongolija)*. Leningrad, 1928. No. 37. Részletes elemzése: Birtalan, *Egy századeleji népköltési gyűjtés műfajai és nyelve* (kandidátusi disszertáció).

¹² A nyugat mongóliai dzsahcsinoknál lakóhelyen belül (jurtában, házban) nem szabad fütyülni, mert az a halál hívasát jelenti; a szabadban szintén tiltott a fütyülés, mert attól szél kerekedik. A bajtok úgy tartják, hogy lovaik jobban isznak mikor a csikós fütyül nekik az itatónál (ebben az egy esetben megengedett a fütyülés). A kalmükök szerint ha valaki a házában fütyül, odacsalogatja a kígyókat, tehát náluk is tilos fütyörészni (a Magyar-mongol expedíció 1991., 1992. évi gyűjtéseiből).

ek tudomására.¹³ Ősi jelenség, s már a Mongolok Titkos Történetéből is ismert a nyársra való osztásának szokása a *šorlog*, mong. *sirolγ-a*, melynek tetemes szakirodalma van (Pelliot, Mostaert, Poppe, Gaadamba, Eren, Kara). Ehhez csak azt tenném hozzá, hogy a vadász számára a zsákmányrész osztás után megmaradó rész az ún. *jüld*, mong. *jildü*, amely hat részből áll: fej, állkapocs, nyelv, gége, tüdő, szív (1. ábra). A dalban előforduló második vad a róka, amelyet az altaji ojrátok egyes csoportjai (pl. az urjanhajok, dzsahcsinok) vadászatnyitó zsákmánynak (*ang neex*) tartanak. Ha a vadász először rókával találkozik és meglövi, akkor vadászata szerencsés lesz. A darhatoknál vadászatnyitó zsákmánynak az apró rágcslók számítanak,¹⁴ s bár a róka nem szerepel vadászatnyitó vadként szerencsétlenséget hozhat, ha a vadász el nem ejti.¹⁵ Harmadik zsákmányállat az őz, amelyhez eddigi gyűjtéseink szerint nem fűződnek sem szertartások, sem különösebb hiedelmek. A mongol népdalok nyitó természeti képeként, elsősorban a hegyvidéken élő mongolság körében, gyakran szerepel a szarvas. A hozzá társított, párhuzamos, belső világot ábrázoló kép pedig az esetek nagy részében a család, az anya. A népdalok szarvas és anya gondolatársításában valószínűleg az ősi anyaszarvas totem húzódik meg (l. Dzsingisz ősanja), s ez visszavezethető még régebbre, egészen a szkíta-szaka művészet állatküzdelmeinek agancskoronát viselő szarvasünőjéig. A dalban megjelennek a szülők, akiknek a vadász mindkét oldali nyeregszíjára kötözött zsákmányrészeket juttat (vö. 18. jegyzet). Egy urjanhaj népdalban egészen szoros párhuzam található a szarvas (a dalban szarvasbikáról van szó) és az anya között:

A szép Hangáj szarvasa
a holtágon átkelve barcog;
Hajlott korú, ősz anyánk
ránk gondol, minket emleget.

Fekete Hangáj szarvasa
a vörösfenyők közt barcog;

¹³ Uno Harva, *Die religiösen Vorstellungen ...* 427.

¹⁴ A Magyar-mongol expedíció gyűjtéséből 1992. augusztus.

¹⁵ S. Badamhatan, *Höwsgölin darhat yastan*. 111. Ojrát népdalokban előfordul rejtett motívumként a rókavadászat, mely külső képben jelenik meg. Pl. "A gyors futású rókát/megpillantván egyből elejtem//korombéli kis szerelmem/véled vígan élek." (B. Ja. Vladimircov, *Obrazcy ...* No. 11.); egy másik dalban, mely az elválásról szól található egy hiányos motívumem (csak a külső kép, az ab sor maradt fenn) "A sebesen szaladó rókát/ megpillantván már nem tudom elejteni// ..." (B. Ja. Vladimircov, *Obrazcy ...* No. 24.). A róka elejtése, úgy tűnik fokmérője a vadász erőnlétének. Az ordoszi hagyományok és szokásokról írott műben vadászatról szóló fejezet külön kiemeli, hogy a rókavadászathoz rendkívüli ügyesség kell. A jó vadász a róka nyomokból megállapítja, hogy milyen nemű és kb milyen korú az állat. Ha több rókanyom vezet, akkor kiválaszt egyet, s azt követve, pontosan a kiválasztottat ejti el (K. Narasun, *Ordos-un jang a yali*. 622.).

Hajlott korú, szeretett anyánk
ránk gondol, minket emleget.¹⁶

Szarvasvadászatról szól a darhatok egyik vadászdalocskája, melyet 1992. augusztusában gyűjtöttünk Hövsgöl megye Ulaan-uul járásában. A dalocskát a vadászszerecse biztosítására éneklik, a vadászat megkezdése előtt,¹⁷ ugyanazt a szerepet tölti be mint a *ganjagiin sang* "nyeregszj áldás",¹⁸ melyek frott változatban is ismertek, s melyek szövege gyakran katalógusszerűen, csoportosítva sorolja fel a kívánt zsákmány-állatokat. A patások egy csoportjáról, ahova a szarvas is tartozik így ír: "Jávorszarvast, szarvast, vadtevé, vadjakot, vadszamarat, vadlovat, mindenféle vadat áldásként kegyesen küldj hozzám!".¹⁹ A szarvasvadász dalocskát maguk a darhatok *ganjagiin duudlay*-nak nevezték azaz "nyeregszj imának". A dal utolsó szakaszában egyéves és kétéves szarvas szerepel (*jorgol, ayin*). Bayarmagnai és Nyamsüren elmesélték, hogy a darhatok szarvasvadászathoz az ún. *bugiin uram* "szarvas hang(ú kürt)" nevű eszközt használják, amelyet minden vadász maga készít, s hangja a menekülő szarvasbika bőgését utánozza. Ezzel csalogatják magukhoz az erős bikákat. Vadászni csak bőgés idején lehet, s az a szabály, hogy a legöregebbeket lövik ki.

*Orxod min' olj,
Garxad min' ganjag xäär!
Öwdöxöd min' emee xäär!
tetgesen,
ölsöxöd min' xoloo xäär!
tetgesen.
Öwgn buurl Tangnaa min'!*

*Öndör uulaan oraa orj
ögč-l-güi daa xoyoolaa.
Nariin uulaan oraa orj
nandrgüi daa xoyoolaa.*

Jöttömben zsákmányt
Mentemben teli nyeregszját juttass!
Fájdalmamra gyógyírt adtál,

Éhínségben feltáplátál.

Ősz, öreg Tannu hegyem!

Magas hegy csúcsára
sietve felmegyünk.
Keskeny hegy csúcsára
sebesen felmegyünk.

¹⁶ Egy négy szakaszos dal két első szakasza. *Urianxai ardiin duunuud*. [Urjanhaj népdalok] Xowd, 1991. 12.

¹⁷ A két darhat énekes (Lodoin Bayarmagnai 40 éves és Čoin Nyamsüren 38 éves) elmesélte, hogy, 1988-ban egy 80 esztendő vadásztól és egy sámánasszonytól is hallották ezt a dalt.

¹⁸ Vö. a Tatár Magdolna által közölt Mong. 152. MS *Tanfu-y-a-u sudur/kañ.cag.ni bsañ*. Tatár, *Three manuscripts* ... 353.

¹⁹ *qanda-yai buyu qabta-yai buq-a görögesün qulang taki terigülen qamu-y görögesün büügüde-yin kesig-yi nada iregülin soyurq-a* (Tatár, *Three Manuscripts* ... 352).

*Xaljan-jaariin dawaagaar
xargiin toosiig xadaii-l.
Xaliuundaa xündiin duudlagand
xairin nig l namalgii.*

*Jorgol ayinää jolaataad l
Jostää täägiig damfii daa!
Ayin jorgolaan jolaataad
Arctää täägiig damfii daa!*

Šog, šog, šog, šog!²⁰

Haljan-jaarin hágóján
Verjük fel az út porát!
A merész férfit dicsérve
bátor kedvünk kerekedik.

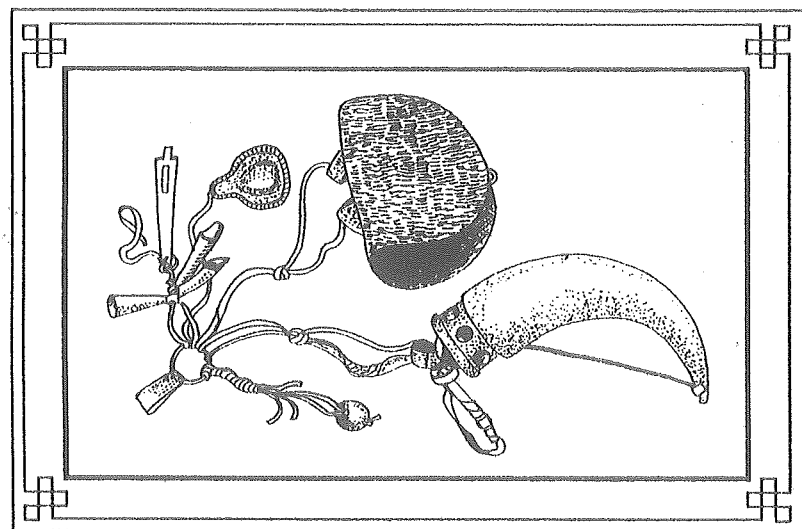
Szarvasborjak befogására
a Jostä Tajgán keljünk át!
Szarvasborjak befogására
a Borókás tajgán keljünk át!

E két mongol vadászdal, mely eddig más változatban nem ismert, a csodaszarvas, a szkíta aranyszarvas, a kirgiz mondákbéli szarvasanya, a bronzkori kőemlékek szarvasai ősi világának kései emléke, melynek nyomait Mándoky tanár úr is kutatta Belső-Ázsiában.

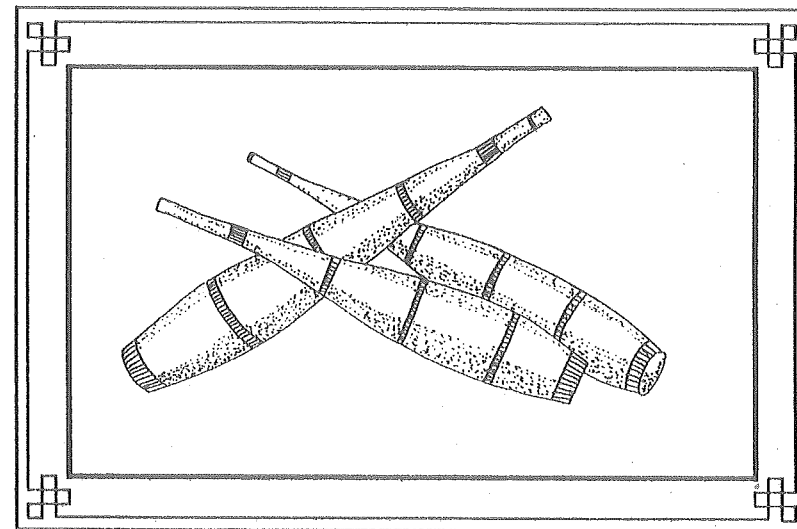
IRODALOM

- Badamxatan, S., *Xöwsgölin Darxad yastan* [A hövsgöli darhatok]. Ulaanbaatar, 1965. *An agnuur*: 109-113.
- Bawden, C., Mongol Notes II. Some <<Shamanist>> Hunting Rituals from Mongolia: *CAJ* XII, 105. *BNMAU-iin Ugsaatiin jüi 1. XIX-XX juunii jaag üye*. (szerk. S. Badamxatan) Ulaanbaatar, 1987. [Mongólia néprajza 1. XIX-XX sz. fordulója]. *An agnuur*: 75-84.
- Boyle, J. A., Mongol Hunting Ritual: Die Jagd bei den altaischen Völkern (*Asiatische Forschungen* Bd. 26.) 1968, 1-8.
- Galdanova, G. R., Evolucija sodržanija ohotnič'ego kul'ta: *Buddizm i tradicionnye verovanija narodov Central'noj Azii*. Nauka Novosibirsk, 1981. 46-55.
- Harva, U., *Die Religiösen Vorstellungen der Altaischen Völker*. Porwo - Helsinki, 1938. Die Jagdriten: 406-448.
- Kürelbayatur - Urančimeg, *Qorčin-u jang ayalı*. Öbör Mongoyol-un Arad-un Keblel-ün qoriy-a Kökeqota, 1988. [Horcsin hagyományok, szokások]. Abalaqu: 243-246.
- Narasun, S., *Ordos-un jang ayalı*. [Ordoszi szokások, hagyományok] Öbör Mongoyol-un arad-un Keblel-ün qoriy-a Kökeqota, 1989. Aba talbiqu: 606-622.
- Sárközi, A., A Mongolian Hunting Ritual: *AOH* XXV, 1972, 202-208.
- Tatár, M., Die Jagd bei den Mongolen: *Die Mongolen*. Frankfurt am Main. 1989. 150-153.
- Tatár, M., Three Manuscripts Witness to the Mongolian Hunters Worship of the Sattle-thongs: *Acta Ethnographica Hungarica* 25. Bp., 1976, 349-372.
- Tatár, M., Nature Protecting Taboos of the Mongols: Tibetan and Buddhist Studies II. Bp., 1984, *BOH* XXIX.
- Žambalova, S. G., *Tradicionnaja ohta burjat*. Nauka. Novosibirsk, 1991.

²⁰ A dalban előforduló sajátos darhat szókincs sok tanulsággal szolgál, de ez már egy másik tanulmány témája.

1. Darhat vadászkészég: tűzszereszám, lőportartó, tarsoly. (Dorjürewn tulajdona; 1992 Ulaan uul járás).

3. Bugijn uram "szarvas hang". Szarvasbikákat csalogató vadászszerszám (Dorjürewn tulajdona; 1992. Ulaan uul járás).

(A rajzok alapján készült fotókat az alábbiakban találjuk: Molnár, Károly és Békési, György: 1992. Ulaan uul járás).

Adalékok a Temesvári ejálet 18. századi történetéhez

Mint ismeretes, Temesvárt 1552-ben foglalták el a törökök, s rögvést tartományi székhellyé tették. Kiterjedése 1566-ig, Gyula kézre kerítésének évéig folyvást változott. Ekkor ez a fontos végvár is szandzsák-központtá vált, náhijeként magába olvasztva a korábbi Aradi livát.¹ Természetesen később is adódtak kisebb-nagyobb módosulások, többek között Jenő és Lippa hovatarozása vezetett többször vitákra, de a beglerbégség anyaterülete az említett évtől lényegében azonosnak mondható.

A karlócai béke viszont komoly veszteségeket okozott a Temesvári vilájetnek (amelyet ettől fogva már jobbára ejáletnek neveztek). A határ a Maros és a Tisza mentén húzódott, következésképpen a Marostól északra eső településektől el kellett búcsúzni.² Ez — talán egy-két falu kivételével — a teljes Gyulai szandzsákot érintette, csakúgy mint az egész Pankotai livát, valamint a Csanádi és Lippai szandzsák nem lebecsülendő részét. Mindazonáltal a Temesvári vilájet eredeti kiterjedésének közel kétharmada így is oszmán ellenőrzés alatt maradt.

Érthető módon a törökök világosan látták, hogy 1699-től Temesvár stratégiai szerepe jelentősen megnőtt. Ezt több alkalommal is megfogalmazták, legvilágosabban egy 1705-ös parancsban: "Ennekelőtte a Duna innenső partján az iszlám határokon Várad, Eger, Újvár ejáletjeiben az ország őrzése és az ellenség elfűzése végett sok vár és palánka volt, Allah rendeletéből azonban valamennyi az ellenség kezébe került s a három ejálet várai és palánkái helyébe a Duna innenső partján az egyetlen Temesvár maradt."³ Emiatt — társaival együtt — egyfe-

¹ Erről I. Dávid Géza, *A török hódoltság kora. Békéscsaba története. Első kötet. A kezdetektől 1848-ig*. Békéscsaba, 1991, 208.

² A Tiszától nyugatra egyetlen helység sem sorolódott Temesvár alá — azokat Budáról irányították.

³ Karácson Imre, *Török-magyar oklevéltár, 1533-1789*. Szerk. Thallóczy Lajos, Krasmárik János, Szekfű Gyula. Budapest, 1914, p. 322, No. 353. — Ezen oklevéltár Temesvárra vonatkozó anyagából bőven merített Szentkláray Jenő, *Újabb részletek a délmagyarországi török hódoltság történetéből*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Szerk. Fejérfpataky László) Budapest, 1917. című munkájában (a 18. századra vonatkozó szakasz: 26-30). Az időközben kiadott regeszták (Sztefan Andreev, *Török iratok Temesvár XVII-XVIII. századi történetéről* a szófiai Nemzeti Könyvtárban: *Levéltári Közlemények* XLVIII-XLIX, 1978, 195-213) és a Fekete Lajos 1954. évi szófiai gyűjtésében található Temesvárt illető további, egymást nemegyszer szerencsésen kiegészítő iratok azonban sokban gazdagítják korábbi ismereteinket ezen, az utóbbi évtizedekben történészeink érdeklődéséből csaknem teljesen kieső térség 18. század eleji sorsáról. — Sajnos a szófiai iratokat levéltári jelzet feltüntetése nélkül fényképezték le. Érdemes megjegyezni, hogy Andreev regesztái közül egy sem készült azokról a dokumentumokról, amelyeket Fekete válogatott

lől részlegesen rendbe hozták az 1696-os ostrom során súlyos károkat szenvedett erődítményt, másfelől megnövelték védőinek számát.

Ami a katonákat illeti: egy másik 1705-ös dokumentum tükrözi az emelés arányát. Azt állítják benne, hogy eredetileg 1848 fő szolgált Temesváron, akikkel először néhány, valamivel később nagyobb csoport Egerből jött janicsár csatlakozott, együtt 1500 ember. Máshonnan 940-en érkeztek, mindnyájan 1700-1701-ben, azaz nem sokkal a békekötés után. Így összesen csaknem 4300-ra rúgott a tartomány székhelyén összpontosított katonák száma, ami tisztén várvédő erőnek tekinthető ebben a korban.⁴ Másként kifejezve: a növekedés majdnem 150 %-os volt másfél-két év leforgása alatt.

Ugyanebből az időszakból ismerjük az egész ejálet katonai erejét is, ami durván 5300 főt tett ki.⁵ Ez azt jelenti, hogy az összes zsoldos kb. 80 %-a a központban állomásozott. E tény jól magyarázza — a lélektani megrázkódtatás mellett —, hogy miért volt oly csekély az ellenállás az ejálet többi pontján Temesvár 1716-ban bekövetkezett eleste után.

A temesvári katonákról imént idézett számokat összevethetjük a visszafoglalás során készült Habsburg becslésekkel, amelyek 16.000 harcosról szólnak.⁶ Mint látjuk, túlzók voltak ezek, s a valósághoz sokkal közelebb áll a helyi török történetíró, Naimeddin efendi 8000 főről tudott értesülése.⁷

Az ejáleten belüli első várjavítási munkálatokat,⁸ amelyekről tudok, 1701 novemberében végezték Orsovánál, illetve azon az erősségen, amely — ha helyesen azonosítom — a Dunában lévő Porecsa-szigeten feküdt. Az előbbi akkor szenvedett súlyos károkat, amikor 10 évvel korábban Thököli Imre hadai ostromolták s átmenetileg elfoglalták, míg az utóbbit árvíz pusztította.⁹

Meglehetősen sok részlet gyűjthető össze a magában Temesvárban folyó építkezésekről. A város muháfiza azt jelentette 1699. október 19-én, hogy a vár

ki a szóban forgó gyűjteményből.

⁴ Karácson, *i. m.*, p. 324, No. 354. — Összehasonlításképp: a zsoldlistákból kiolvashatóan Budán 1543-ban volt a legtöbb katona, mintegy 3000 fő.

⁵ *Uo.* p. 324, No. 355.

⁶ *Temes vármegye története*. Szerk. Borovszky Samu (Magyarország vármegyéi és városai), Budapest, év nélkül, 344.

⁷ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, H. O. 93, f. 167^r. Mint Markus Köhbach szíves közléséből tudom — aki az 1716-os ostromra vonatkozó részek fényképmásolatát is rendelkezésemre bocsátotta —, a szerző neve a kézirat 2^r folióján olvasható az alábbi formában: Timişvári el-Hācc İbrāhīm Na'imeddīn; a mű címe: Hādīqatü ş-şühedā'i ser-hadd pedig a f. 17^r-en kapott helyet.

⁸ A kérdéskör általánosabb kifejtését I. Fodor Pál, *Török várerődítési munkák Magyarországon a XVI-XVII. században: Hadtörténelmi Közlemények* XXVI, 1979, 375-395.

⁹ Karácson, *i. m.*, p. 316, No. 344.

nyomorúságos állapotban van, s nagyarányú javításokra van szükség.¹⁰ Azt is hozzátette, hogy nem sokkal korábban egy 150 rőf hosszúságú fal ledőlt a Kakas-kapu¹¹ bástya és a jamakok sánca között, illetve hogy további falszakaszok — nevezetesen 250 rőf a Kakas-kapu bástya és a szpáhik sánca között, 120 rőf a jamakok sáncától addig a falig, amelyet Júsuf pasa¹² hozatott helyre, valamint 95 rőf az utoljára említett fal és a Véres-kapu¹³ között.

Az első tényleges munkákról valló irat 1704. november 15-i dátumot visel.¹⁴ Ökrös szekereket kértek ekkor Havasalföldről, hogy gerendákat vigyenek a következő év elején Temesvárra. Az abban az évben szolgáló 100 szekérrel szemben ezúttal már 150 kocsi kiállítását kívánták kora tavaszra.¹⁵ Ilyen nagyszámú szállítóeszköz mozgósítása komoly tevékenységre enged következtetni. De miért kellett olyan távolról hozatni őket? Egy másik levélben, amelyet közvetlenül az érintett vazallus államalakulat vajdájának küldtek, erre is választ kapunk: "a nevezett ejálet rájái annyira szegények és tehetetlenek, hogy ökröszekereik nincsenek, ezért Oláhországból kell azokat kirendelni..."¹⁶

Egy nappal a fent hivatkozott első irat után egy másik is készült, amelyben azokról a kaszárnyákról emlékeztek meg, amelyek a temesvári janicsárok számára épültek.¹⁷ Mint láttuk, Egerből érkeztek egységeik, s 3-4 évig a helyi né-

¹⁰ Andreev, *i. m.*, p. 205, No. 39.

¹¹ Erről a törökül akkor Horos kapusnak mondott kapuról I. Heinrich Ottendorff leírását: "A negyedik [kapu] a Horros Kapi, azaz Kakaskapu szintén négyszögli kövekből épült szép torony, [fent] fedett folyosóval; ugyancsak Castaldo épít[t]ette. Ezen még ma is van egy óramű, mely az órákat üti és [a számlapon] mutatja. Mivel azonban a törökök nem igen tudnak bánni vele, ritkán jár pontosan és más dolgokkal együtt, melyeket nálunk megővni iparkodnak, romladozóban van." (Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes útleírása. Ford. Hermann Egyed (Tolna Vármegye Múltjából 7.), Tolna, 1943, 73-74, a német szöveg: 102-103. — A fordításból kimaradt pár szót szögletes zárójelben pótoltam.) — Evlija Cselebi is megemlíti ezt az órát, hozzátéve, hogy egy szélkakas volt a torony fölött, s erről kapta a kapu a nevét. (Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660-1664. Budapest, 1985², 30. Karácson Imre fordítása.)

¹² Ilyen nevű kormányzót 1621-ből ismerünk: Pesty Frigyes, Temes vármegye főispánjai, a temesvári pasák, és tartományi elnökök. *Magyar Történelmi Tár* XII, 1863, 249.

¹³ Vö. Ottendorff, *i. m.* 74, illetve a német szöveg: 103. — Evlija Cselebi nem ismeri ezt a megnevezést, ő Jalikapinak, azaz Parti-kapunak mondja az ötödik kaput (*i. m.*, i. h.).

¹⁴ Karácson, *i. m.*, p. 319, No. 347.

¹⁵ Úgy tűnik, ezt a mennyiséget később csökkentették. Ez egy 1705. március 8-i fermán-részletből világlik ki, melyben már csak 60 szekeresről és 600 munkásról esik szó mint akiket Temesvárra rendelttek. Ám ezt is soknak találta a helyi lakosság, s azt kérték, vigyék [még] lejjebb kötelezettségüket. Az irat készítői hajlottak erre, azaz 50 kocsiig és 500 munkásig hajlandók voltak menni. V. ö. Andreev, *i. m.*, p. 206, No. 46.

¹⁶ Karácson, *i. m.*, p. 321, No. 352. — Ekkor azt is megjegyezték, hogy szekeresenként havi 1000 akcsét vonhattak le — bizonnyal az illető települések — dzsizijükből, ami elég kedvező ellentételnek látszik.

¹⁷ Uo. pp. 319-320, No. 348.

pesség kényszerült szállást adni nekik. Ez egyik félnek sem lehetett különösebben kellemes, főleg nem a várnegyedben élő átlagemberek számára. Ezért emelték a 41 lakrészből álló hadiszállást.

Az építkezési láz áterjedt a polgári lakosságra is. 1705 tavaszán nem kevesebb, mint 50 ácsot kértek Belgrádból, megint azért, mert a városban nem volt elég belőlük.¹⁸

A restaurálási munkálatok a következő évben is folytatódtak. A védelmi erő növelése végett "mintegy 25 házat" le kellett bontani, amelyeket olyan helyre húztak — a Kakas bástya és a Véres bástya közti területen —, amelyik harcterül szolgálhatott. Mivel azonban a tulajdonosok a várhoz tartozó katonák voltak s ráadásul szegények, Ali pasa, a beglerbég, személyenként 1000 gurus kártérítésre terjesztette fel őket, amiből a központ 500 gurust tartott méltányosnak kifizetni.¹⁹

A javítási munkák erőltetett menetét jól illusztrálja az a tény, hogy pár távolabbi szandzsák — mint Janja és Tirhala — tímár- és ziámet-birtokosait is Temesvárra rendelték, azzal a meghagyással, hogy ha szükséges, Kászim napját követően akár egy hónapig visszatarthatók.²⁰

Mindezen ténykedések során a város 1696-ban kárt szenvedett régi löpormalmát is renoválták 1707-ben. Némiképpen meglepő, hogy 11 évet vártak e fontos gyár rendbehozatalával. A vonatkozó forrásból az is kiderül, hogy közben Isztambulból és más löpörműgyártó üzemmel rendelkező helyekről szállították e fontos hadianyagot Temesvárra. A fuvarozást azonban nehézkesnek találták, amint azt a malom ismételt megnyitásának hivatalos magyarázatában kifejtették. Egyben megparancsolták az illetékes tisztségviselőknek, hogy szedjenek össze adatokat arra nézve, mennyi salétrom lenne a környéken begyűjthető.²¹

A válasz, amelyet a beglerbég a nagyvezírnek címzett, elég sok kedvezőtlen elemet tartalmazott. Különösen a salétrom hiánya jelentett súlyos gondot. Az elenség által okozott károk miatt egyetlen falu maradt, amelyik e fontos alapanyagot termelni tudta. Mégis, a löpörgyártásnak mielőbb meg kell indulnia — írta. A szakértők megítélése szerint egy okka tiszta löporhoz 300 dirhem salétromra és 100 dirhem kénre és szénre lesz szükség,²² ami így 40 akcséba fog kerülni.

¹⁸ Uo. p. 321, No. 351.

¹⁹ Uo. p. 325, No. 356.

²⁰ Uo. p. 325, No. 358. Dátum: 1706 október eleje. — Több, mint egy évvel korábban, 1705. június 25-én, a temesvári beglerbég másolatot kért arról a defterről, amelyik a Janjai és a Tirhalai szandzsákból kirendelt szpáhik számát szabta meg. Indoklása szerint erre azért volt szükség, mert az említettek közül kevesebben jelentek meg a vártnál: Andreev, *i. m.*, p. 207, No. 48.

²¹ Karácson, *i. m.*, 328-329, No. 360.

²² A löpor keverési arányáról az Oszmán Birodalomban I.: Ágoston Gábor, Török löpörműgyártás Budán a 16. században. (Adalékok a magyarországi török végvárak hadianyag ellátásához). In: *Unger Máttyás emlékkönyv*. Budapest, 1991, 95, 14. jegyzet. Megállapítása szerint az Isztambulban 1696-ban és 1699-ben készült löporba 75 % salétromot, 12,5 % kén és 12,5 % szénport tettek, s ezen értékek azonosnak tűnnek a most említettel. Ágoston ugyanakkor azt is hozzáfűzi,

Kétfajta lőport fognak készíteni az ágyúk számára, az egyik 35, a másik 30 akcséba fog kerülni. Az üzem havi kapacitása pedig 200 okkát fog elérni.²³

Végül a pancsovai és az újjalánkai vár kijavítását is szükségesnek vélték 1708-ban, miután a mírmirántól költségvetési tervet kértek.²⁴ Az utolsó alkalom, amikor az ejáleten belüli erődtitési akciókról hallunk, 1711-ből származik, mikor is Ernst Herberstein Szegeden állomásozó tábornok jegyzi fel, hogy magát a temesvári várat teszik alkalmasabbá a védelemre.²⁵

Az eddig elmondottak azt mutatják, hogy a központi kormányzatszervek komoly erőfeszítéseket tettek Temesvár és a kisebb várak ellenálló képességének növelésére. A helyi erőforrások nem mindig voltak elegendők az anyagi fedezet megteremtésére, amit részben a háborúk pusztításaival magyarázhatunk. Időről-időre azonban a pénzhányra való hivatkozás nem volt más, mint az ősi igyekezet, hogy minél nagyobb támogatást lehessen kicsikarni a fővárosban begyűlő összegekből, illetve hogy a szomszéd régiók lehetőségeivel is éljenek.

Ennek dacára az is világos, hogy a beglerbégnek járó javadalmakat sem mindig sikerült ekkortájt helyi forrásokból biztosítani. Lehet, hogy csak átmeneti nehézségekre²⁶ utalnak azok az adatok, amelyek arról tanúskodnak, hogy 1698-1700 között az akkori pasa, Ahmed végül készpénzfizetést kapott, minthogy a számára hásként kijelölt mukátaák túl messze voltak. Három havonta 235.410 akcsét tehetett zsebre, ami közel egymillió akcsés évi jövedelmet jelentett.²⁷ A száljáné szót alkalmazták annak a formának a megjelölésére, amellyel kielégítették őt, egy olyan kifejezést, amely korábbi időket illetően a tímár-rendszer nélküli kormányzóságok megnevezéseként vált ismertté.²⁸ Egy pár évvel ezelőtt megjelent munka irányította először a figyelmet e terminus technicus egy másik jelentésére, ami esetünkben is érvényes, miszerint — bizonyos pénzügyi okok miatt — magas rangú tisztségviselők hosszabb vagy rövidebb ideig közvetlenül a központi vagy a hadjárat kincstárból kapták meg járandóságukat, esetleg annak egy ré-

hogy Borban 1673-1674-ben kevesebb salétrom volt a lőporban.

²³ Andreev, i. m., p. 208, No. 55. — Említésre méltó, hogy ágyúöntő műhely is volt Temesváron, amelynek ugyancsak szüksége volt központi segítségre bizonyos szerszámok beszerzéséhez: Uo. p. 208, 53.

²⁴ Karácson i. m., p. 330, No. 362.

²⁵ Szentkláray Jenő, *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. (1779-től napjainkig.)*, I. Temesvár, 1879, 120.

²⁶ Az Oszmán Birodalom általános pénzügyi helyzetére a szóban forgó korszakban I.: Mehmet Genç, *Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi*. In: *Türkiye İktisat tarihi semineri. Metinler/Tartışmalar. 9-10 Haziran 1973*. Szerk. Osman Okyar. [Ankara, 1975], 231-291., Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme döneminde girerken Osmanlı maliyesi*. İstanbul, [1985], Yavuz Cezar, *Osmanlı maliyesinde bunalım ve deşışim dönemi. (XVIII. yy'dan Tanzimat'a mali tarih)*. [İstanbul, 1986].

²⁷ Szófia, Ciril és Metód Nemzeti Könyvtár.

²⁸ Halil Inalcik, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*. New York — Washington, 1973, 105.

szét.²⁹ A két változatban a készpénzfizetés volt a közös, ez okozhatta az azonos elnevezést.

Néhány évvel később Havasalföld dzsizje-adójából juttattak a temesvári beglerbégnek; nevezetesen 1704-1705-ben 6666,5 gurust kapott, a következő holdévben pedig egy alkalommal 3500 ún. eszedi gurust (azaz oroszlanos tallért).³⁰ Egy másik forrás pedig arról értesít, hogy az ekkor regnáló Ali pasa elfogadta a neki felajánlott mukátaákat (talán ugyanazokat, amelyeket elődje visszautasított), bár azok igen távol estek működési területétől. Amiatt panaszkodott viszont, hogy az összegyűlő (vagy elvben összegyűjthető) 970.974 akcse nem elegendő kiadásai fedezésére, melyek a szokásosnál magasabbak, minthogy a végeken szolgál. A Nigbolui szandzsákot kérte kiegészítésül, amelyet — mint írta — több korábbi kollégája is magáénak mondhatott, illetve, ha erre nem lenne mód, pár százezer akcse többletet szeretne más keretből.³¹ Lehetséges, hogy az imént idézett összegeket a havasalföldi fejadóból éppen ezen kérvény következtében utalványozták ki neki.

Egy másik pénzügyi nehézség akkor jelentkezett, amikor a helyi kincstárból akarták kifizetni a Temesváron szolgálatot teljesítő zsoldosokat.³² Ez nem mindig sikerült, s nemegyszer bonyolult áttételek közbeiktatására volt szükség. Így például az udvari dzebedzsik — akiről nem tudom biztonsággal megmondani, hogy benne voltak-e a vilájet katonaságának fentebb említett összlétszámában — fizetésük egy hányadát a bizony igencsak távoli, szíriai Tarabulusz mukátaájából kapták az 1112., 1113. és 1115. hidzsra szerinti években (azaz 1700-1701, 1701-1702, illetve 1703-1704-ben).³³ Valamiképpen azonban a homsi és a hamai mukátaából is elkülönítették ugyanerre a célra 23 kesze, azaz legkevesebb 1.150.000 akcsét.³⁴ Ez ellen azonban hevesen tiltakozott egy Mír Elháddzs Mehmed pasa

²⁹ Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*. (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Band 14.) Wien, 1988, 278-279. (Példái magyar területekre vonatkoznak.)

³⁰ Andreev, i. m., p. 207, 50.

³¹ Cezar, i. m., 43. (A vonatkozó dokumentum — Cevdet Dahiliye 11925 — dátuma, 1116. zilkáde 9-e, helyesen 1705. március 5-ének s nem a szerző által megadott 1704. március 4-ének felel meg.)

³² Itt térek ki arra, hogy a 16. században még innen küldtek nem kis összegeket a budai kincstár kiegészítésére: Fekete Lajos — Káldy-Nagy Gyula, *Budai török számadáskönyvek, 1550-1580*. Budapest, 1962, 611, 68. jegyzet; Finkel, i. m., 292, 211. jegyzet. Meglehet, a 17. században is volt erre példa, egy olyan korban tehát, amikor az a beglerbég volt a frontvonalban s ott kellett nagyobb katonai erőket összpontosítani.

³³ Több irat is foglalkozik ezzel a témával a szófiai Ciril és Metód Nemzeti Könyvtárban található közt.

³⁴ Legalább két hosszabb irat tárgyalja ezt a kérdést a szófiai Ciril és Metód Nemzeti Könyvtár anyagában. — Egy ún. díváni (udvari) kesze vagy kisze a 17. század közepe táján mintegy 40.000, 1720 körül 50.000 akcsének felelt meg. Ennél magasabb értékű volt az ún. rúmi (gö-

nevű személy, azzal érvelve, hogy a vitatott összeget a szent zárandoklat ügyeire (költségeire) kellett volna fordítani.³⁵

A kincstárra nehezedő terhek enyhítése végett 1703 első hónapjaiban egy másutt már jóval korábban alkalmazott rendszert vezettek be Temesváron. A változtatást az újonnan kinevezett nagyvezír, Rámi Mehmed pasa kezdeményezte, s lényege az volt, hogy egyes szultáni ház-bevételeket ún. odszaklikká alakították át, ami az adott esetben azt jelentette, hogy a katonák maguk hajtották be zsoldjukat a számukra elvben hosszú távra kijelölt forrásokból.³⁶

Úgy tűnik azonban, hogy a nehézségek továbbra sem szűntek meg. Erre vall, ahogy azt egy 1706 októberében kelt előterjesztésben olvassuk, hogy újra át kellett alakítani a Temesváron és a környékén lévő várakban található katonák zsoldfizetésének módját. A szóban forgó jövedelmeket ezután a kincstár szedte be emánet formájában. (Ám ez a szisztéma sem volt hosszú életű, hisz alig egy évet bírt ki, s utána visszatértek az odszaklik megoldáshoz.) Az új rendszer számára kiválasztott bevételek valamennyi temesvári mukátaát, valamint a keresztények és a cigányok fejadóját ölelték magukba. Egy bizonyos Ibrahim agát bízták meg a várható bevételek feltérképezésével, aki elkészített egy "összeírást" (azaz tahrírt, mely szó ugyanaz, mint a 16. századi szandzsákösszeírások kapcsán használt). Ennek nem maradt fenn részletes változata, már amennyiben egyáltalán készült ilyen, csupán a kazánkénti végösszegeket tartalmazó verzió négy évvel későbbi, 1711-es revíziója, melyben az 1706 végi, 1707 eleji állapot a mukátaák esetében külön-külön, a dzsizjét tekintve sajnos csak összesítve szerepel.³⁷ Azonban ez a szükszavú lista is nagyon értékes számunkra, minthogy eleddig ez az egyetlen olyan kútfő, amelyik 1579, a vilájet utolsó tahrír-defterének elkészülte után, fényt vet e táj népesedési viszonyaira. Emellett számadatai egybevetethők a visszafoglalást követően nem sokkal, 1717-ben készült első Habsburg összeírásban szereplő értékekkel.

Mielőtt e kérdés tárgyalásába belekezdenénk, érdemes röviden kitérni a vidék közigazgatási beosztására. A 16. században a szandzsákok és a náhijék jelentették az alapegységeket. Ezzel szemben 18. századi iratunk nem ismer mást, csak kazát, ezt a sokkal "polgárabb" ízű kifejezést.³⁸ S ami valóban figyelemre

rög), valamint az egyiptomi kesze.

³⁵ Ez a híradás apró adalék Suraiya Faroghi *Herrscher über Mekka, die Geschichte der Pilgerfahrt* (München – Zürich, 1990) című könyvének megfelelő fejezetéhez (102-125), ahol a zárandoklat pénzügyi háttéréről beszél.

³⁶ Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*. VII. Pest, 1831, 64-65. — Sem Tabakoğlu, sem Cezar nem említi ezt az akciót fentebb citált munkájában.

³⁷ Több irat is foglalkozik e kérdéskörrel a szófiai Ciril és Metód Nemzeti Könyvtár anyagában. L. még: Andreev, *i. m.*, p. 209, No. 58, 59.

³⁸ A szandzsákok háttérbe szorulását az is mutatja, hogy az Orsovai és a Modavai liva vezetői posztját hosszú éveken keresztül nem töltötték be, előbbit 1692/1693 és 1712 februárja, utóbbit 1700/1701 és 1712 februárja között (egy Szófiában őrzött irat tanúsága szerint).

méltó: ha ezt a 18. századi török felosztást összehasonlítjuk az 1717-es Habsburg districtus besorolással, azt látjuk, hogy az utóbbiak szinte teljesen azonosak a török kaza-elnevezésekkel. Pontosítva: a 10 török kazával, amelyek közül kettőnek kettős neve volt, 11 Habsburg kerület állt szemben, de a növekedés egyedül annak köszönhető, hogy az egyik kettős nevű kazát, a csanád-beckerekét kettéosztották. Logikus feltételezni, hogy ha nevük azonos volt, akkor területük sem különbözött, vagy ha igen, egészen kis mértékben. Ez azért lényeges, mert megengedi az azonos nevű területi egységek népesedési mutatóinak összehasonlítását. Tágabb értelemben pedig azért érdekes a jelenség, mert azt mutatja, hogy az idegen közigazgatási határok átvétele nemcsak az oszmánokat jellemezte hódításaik egyes szakaszaiban,³⁹ hanem volt egy párhuzamos vonulat is, évszázadokkal később.

Visszatérve a népességhez: mint láttuk, az 1706-ban elrendelt s talán 1707 elejére elkészült felmérés kazákra bontott értékeit nem tüntették fel a felülvizsgálat alkalmával, annyi azonban kiviláglik, hogy rövid 4 év alatt jelentékenyen csökkent a megadóztatott neferek száma: 47 173 főről 44 467-re, ami 5,35 %-os fogyást jelent. Erre némi magyarázatot találunk az egyik török iratban, miszerint a "magyarok népségének megmozdulása és háborgatása miatt" a túlpartról többen áttelepedtek a Temesvári ejáletbe. A Rákóczi szabadságharc ("Rákóczi-fi és a nemcse közti események") elmúltával ezek visszahúzódtak korábbi lakhelyükre, s ezért több mukátaa, nevezetesen a sebesi, a facseti, a lippai, a csanádi és a becskerek-i jövedelme megcsappant.⁴⁰ Minthogy a most idézett előterjesztést 1712. február 9-e és május 28-a között vetették papírra, nem egyértelmű, hogy megállapításai vonatkozhatnak-e az 1711. március 3-án befejezett revízió körüli időszakra — talán legalább részben igen. Így vagy úgy, a korabeli népességmozgások egyik érdekes, kevésbé ismert vonulatára mutattak rá a beadványt aláíró helyi notabilitások, szám szerint 39-en.

Egymás mellé tehető adataink közül táblázatunkban első helyen az egyes kazákban 1711-ben fejadóra kötelezett neferek számát találjuk; ezt a házak, majd a települések mennyisége követi 1717-ből⁴¹ (l. a Függelék). A dzsizje értékeléséhez tudni kell, hogy az 1691-es reform óta elvben minden felnőtt lakos fizette (őket hívták nefernek, azaz személynek, főnek).⁴² A mohamedán közgondolkodás a 14 éven felüli férfit tekintette felnőttnek. Többen érveltek amellett, hogy ha ezt a részét ismerjük a népességnek, akkor az összlakosság úgy határozható

³⁹ L. többek között: Halil İnalcık, *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar*. I. Ankara, 1954, 159.

⁴⁰ A 38. jegyzetben idézett, több részből álló szófiai iratban tértek ki erre.

⁴¹ Az 1717-es Habsburg felmérést több összeadási hibával kiadta Szentkláray, *Száz év*, 21-26.

⁴² Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, trade and the struggle for land, 1600-1800*. Cambridge — Paris, 1981, 80-81.

meg, hogy az összeírtak számát hárommal megszorozzuk.⁴³ Ha esetünkben is így járunk el — hallgatólágon elfogadva, hogy az adott területen és korban is a fenti modellnek megfelelő populációval van dolgunk⁴⁴ —, akkor a 44.647 "nefer" mögött körülbelül 134.000 lélek húzódott meg. Ez a szám azonban csak a nem-cigány keresztényeket foglalja magába. A cigányok fejadóját — számunkra sajnálatosképpen — éves átlányban szabták meg, éspedig 3500, majd 3100 gurusban (a több mint 10 %-os csökkenést nehéz magyarázni). Ez összegszerűen csak 3 %-a annak, mint amennyit a többiek fizettek. Feltehető azonban, hogy ezt a népcsoportot kisebb mértékben terhelték meg, mint az átlag-keresztényeket.⁴⁵ Ha azt feltételezzük, hogy felnőtt férfiakat 1-1 gurusra kötelezték, akkor durván 10.000-en lehetnek az egész ejáletben (ami az összlakosság 5-7 %-át jelentené). A mohamedánok számáról nincsenek információink. Csak annyit tudunk, hogy a reguláris katonaság mintegy 5000 főre rúgott. A tímár-birtokosok és civilek 10.000-15.000 lélekre taksálhatók; ők főként a városokban laktak. A kimaradtak arányát még nehezebb meghatározni. Mindent egybevéve nem tűnik túlzásnak azt mondani, hogy a népesség összlétszáma valahol 180-200.000 fő között lehetett, valószínűleg közelebb a felső, mint az alsó határhoz.

S hogyan értelmezzük az első Habsburg összeírás adatait? Durván 22.000 házat vettek lajstromba — hány főnek felelhet ez meg? Szentkláray, aki az anyagot megtalálta, első megközelítésben arra a véleményre jutott, hogy mindössze 25.000 ember élt a Bánát területén 1717-ben.⁴⁶ Később maga is ráébredt, hogy ez az igen alacsony szám javításra szorul, s ekkor már 40-50.000 lélekről beszélt, de továbbra sem indokolta, hogy miért pont ezt az értéket választotta.⁴⁷ Ezzel szemben Dávid Zoltán több évtizede rámutatott arra, hogy a térség későbbi történetének ismeretében nem fogadhatók el ezek a becslések. Csak 200.000 fő körüli kiinduló népesség magyarázhatja — a német és más betelepülők mellett —

⁴³ Pl. J. C. Russell, Late Medieval Balkan and Asia Minor Population: *Journal of the Economic and Social History of the Orient* III, 1960, 265.; Bruce McGowan, Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1574): *Archivum Ottomanicum* I, 1969, 157-164.

⁴⁴ Nincs módunk megállapítani, hogy Temesvár és vidékén mennyiben vált csakugyan általános gyakorlattá a fejenkénti fizetés — a birodalom egyes régióiban komoly aggályok merülnek fel ebben a vonatkozásban. L. ismertetésemet McGowannek a 42. jegyzetben idézett könyvéről: *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* LXXV, 1983, 265.

⁴⁵ Ibrahim aga idejében tíz rájából kettő 2-2 gurut, a többi nyolc fejenként 2 ¼ gurut tartozott fizetni. 1711-ben viszont egységesen 2 gurut és 4 timont róttak ki rájuk, ami csaknem 6000 gurus többletbevételt eredményezett, 98.270 ½ helyett 104.176 ½-ot. (A timonra l. Buza János, Egy francia váltópénz levantei sikere és magyarországi szerepe a 17. század második felében. *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára.* /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 6. Szerk. Glatz Ferenc/, Budapest, 1989, 127-136.)

⁴⁶ Szentkláray, *Száz év*, 249.

⁴⁷ Szentkláray Jenő, *Mercy kormányzata a Temesi Bánságban. Újabb részletek Délmagyarország XVIII. századi történetéhez.* Budapest, 1909, 31.

a 65 évvel azutáni 800.000-es tömeget egyazon területen.⁴⁸ Mégis, a *História* Temesvárral foglalkozó füzetében Heckenast Gusztáv továbbra is a régi kliséket sorolta elő, miközben óvatosságból hozzávetőleges népességszámot sem adott: "A Temesi bánság ... elszomorítóan elvadult állapotban került Habsburg uralom alá. ... A császári igazgatás 1717-ben a mintegy 28 000 km²-nyi területen 663 lakott helyet, bennük összesen 21 289 házat vagy inkább putrit (!) talált ... Az egész vidék inkább volt farkasok, rókák, mindenféle kígyók és legyek hazája, mint embereké."⁴⁹ Úgy vélem, a török adatok nem ezt a sívár képet igazolják, hanem azt sugallják, hogy a Habsburg felmérés több tekintetben is hiányos. Egyebek mellett maga Temesvár teljes egészében kimaradt belőle, s egy pár évvel későbbi térkép is jónéhány olyan települést lakottnak jelez, amelyik nem szerepelt az összeírásban.⁵⁰ Elgondolkodtató az is, hogy — főképp a csákovai és a facseti kerületben — igen gyakori a kerek számmal bejegyzett helység, ami azt a gyanút kelti, hogy ezek nagyságát esetleg minden reális alapot nélkülöző becsléssel állapították meg, nem pedig ténylegesen megejtett vizsgálatok során.

Kétségtelen, hogy a katonai események miatt a lakosság egyes helyeken sokat szenvedett, de ezt nem kell eltúlozni és az egész tartományra kivetíteni. Az is tény, hogy a török katonák jelentős része eltávozott a vizsgált területről; helyükre azonban igen rövid időn belül osztrák erők érkeztek. Következésképpen az 1711 és 1717 közti időszakot a népesség stagnálása jellemezte.

Természetesen érdekes lenne egymás mellé tenni egyazon régió lakosságát a 16. század második feléből, illetve a 18. század elejéről. E munkát egyelőre nem tudtam teljes körűen elvégezni, részben azért, mert elég nehéz azonos nevezőre hozni a területet. Felületes benyomásom az, hogy a települések, illetve nemegyszer — főként a románok esetében — csupán falukezdemények jelentős fogyásával párhuzamosan a népességszám azonos szinten maradt, talán picit növekedett is.

Az adott népesség nemzetiségi összetételére is gyakran kitértek a századforduló kutatói. Általánosan elfogadott nézeté vált, hogy az eredeti magyar lakosság, akikhez némi szerb és román elem csatlakozott, lassan s csaknem teljesen kihalt a hódoltság végére.⁵¹ Mindazonáltal a fő bizonyíték a magyarok itteni megléte mellett az, hogy a vidék helyneveinek jelentős hányada magyar eredetű. Igazán az teszi súlyossá ezt az érvet, hogy számos közülük túlélte az összes politikai és népesedési fordulópontot, s a 19. században is úgy hangzott, mint a török előtti időkben. A másik megfontolandó tény, hogy a térség egy részében a kato-

⁴⁸ Dávid Zoltán, Az 1715-20. évi összeírás. *A történeti statisztika forrásai.* Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1957, 191-192.

⁴⁹ Heckenast Gusztáv, Közvetlenül Bécsből...: *História* XIV/1, 1992, 12.

⁵⁰ Bár e tényre Szentkláray is felfigyelt (*Száz év*, 31), ez sem készítette nagyobb óvatosságra.

⁵¹ Szentkláray szerint a Tisza és a Maros vonalán fekvő néhány helység a 18. század elejéig meg tudott őrizni némi magyar lakosságot: *Mercy kormányzata*, 25-26.

likus plébániák száma a középkorban magas volt.⁵² Ugyanakkor a hódoltság előttről egyetlen névsoros összeírását sem ismerjük ennek a hatalmas régiónak, csupán a birtokosok nevére vannak adataink. Ezek viszont nem árulnak el semmit a jobbágyság nemzetiségi hovatartozásáról.

A legelső olyan forrásaink tehát, amelyek e terület lakóit gondosan felsorolják, a török tahrir defterek. A Temesvári szandzsákról három ilyen felvétel készült: 1554-ben, 1568-ban és 1579-ben.⁵³ A jelen összefüggésben egyelőre csak arra tudtam vállalkozni, hogy elemezem a temesvári náhije mintegy 115 településének névanyagát 1554-ben és 1568-ban. A meglepő eredmény az, hogy egy maroknyi helységet leszámítva, a falvak és városok túlnyomó többségében egy árva magyar sem bukkan fel egyik összeírásban sem. Ez azt is jelenti, hogy alig változott a települések nemzetiségi megoszlása 14 év során; mindössze egyetlen olyan falu említhető, ahonnan 1554-hez képest eltűntek a magyarok. Ez nem értelmezhető másként, mint hogy a döntő változás azelőtt következett be, hogysem a törökök végleg megszerezték volna a Tisza-Maros által határolt országrészt. S hogy tényleg hátrébb kell lépünk időben, azt az is indokolni látszik, hogy már egy 1541-ből való török dokumentum is úgy beszél a Lippa, Temesvár, Becse és Becskerek körüli tájegységről mint "valódi szerb tartomány"-ról.⁵⁴

Vajon a magyar elem csaknem teljes eltűnése békés asszimilációs folyamat eredménye volt-e? Vagy a szerbek azon magyarok helyét foglalták-e el, akiket az oszmánok öltek meg vagy űztek el korábbi betöréseik alkalmával? Esetleg Cserni Jovan felkelői is felelősek-e azért, hogy a magyarság megfogyatkozott ezen a tájon?⁵⁵ Nem könnyű válaszolni ezekre a kérdésekre. Feltehető, hogy bár az egyes vidékeken eltérő mértékben, de mindhárom tényezőnek megvolt a maga szerepe, de az sem kizárt, hogy eleve nem jutott annyi magyar ide, mint amennyit korábban gyanítottak.

⁵² Engel Pál szíves közlése.

⁵³ Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu defteri Nos. 290, 364, 579. — Az 1579-es defter több részletét kiadta vagy feldolgozta Halasi-Kun Tibor, főleg az *Archivum Ottomanicum* különböző kötetiben.

⁵⁴ Fodor Pál, *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991, 89, 99. — Hasonló magyar elnevezés 1542-ből: "Lippa és Temesvár környéke egészen le a Dunáig «rácság» nevezettel külön parancsnokság alatt állott." (Szentkláray, *Száz év*, 10.)

⁵⁵ A századfordulón Czimer Károly annak a véleményének adott hangot, hogy "a szláv kalandor gyűlevész hadaival Dél-Magyarországban a magyarság teljes kiölését célba vette" (Cserni Iván czár Szegeden: *Hadtörténelmi Közlemények* V, 1892, 655), ám soraiból nem nehéz kiérezni az ellenséges érzületet, a bizonyítékokkal pedig adós maradt. A marxista történetírás viszont anti-feudális hőst kívánt Cserni Jovánból faragni, s a szerencsenmosdatás keretében szemet hunyt seregének garázdálkodásai felett, azokat az urak elleni jogos akcióknak tüntetve fel. Félő, hogy megfelelő források hiányában pontosan sohasem lehet majd meghatározni e pusztítások mértékét, de a viszonylag rövid idő, amíg a lázongás tartott, azt sugallja, hogy módszeresen csak kisebb területeken irthatták ki a magyarságot.

A 16. század legnagyobb magyar közössége magában Temesvárbán élt; 1554-ben a keresztények csaknem kétharmada közülük került ki. Arányuk aztán fokozatosan csökkent, először az összes nem-mohamedán közel felére, majd 1579-re valamivel az alá. Eközben azonban a keresztények összlétszáma rohamosan fogyott: nagyjából kétharmaduk veszett el 25 év során, ami számszerűleg azt jelenti, hogy 1579-ben már csak 200 családfő maradt belőlük.⁵⁶ Ez azonban általános tendencia volt a magyarországi közigazgatási központokban, mind vilájet, mind szandzsák szinten, de — ellentétben a Balkánnal — a lefelé ereszkedő számsorok nálunk többnyire nem áttérések miatt követnek negatív irányt. Temesváron — mint másutt is — a cigányok mutattak nagyobb vonzódást a hódítók hitéhez,⁵⁷ de néhány szerbről is elképzelhető ugyanez. Általános tapasztalataim alapján merem viszont állítani: a magyarok között lámpással kell keresni a hitüket elhagyókat, azaz a hiányzók vagy meghaltak, vagy — s ez a valószínűbb — elhagyták lakhelyüket, kevésbé szem előtt lévő településre cserélve fel azt. Az ő fogyásukkal párhuzamosan gyors ütemben nőtt a mohamedánok száma: a kezdeti 400 nős férfiről 900 főre a tárgyaló korszak végére.⁵⁸

Jóformán semmit nem tudunk a város lakóiról az ezt követő 200 év során. A ritka kivételek egyike egy levél, amelyet 1582-ben küldtek a város katolikusai a pápának, új papot kérve benne.⁵⁹ Ezt a kérvényt csak a magyarok közössége írhatta. Emellett Oszmán aga, a város szülötte, aki katona, nemzetközi tárgyalások tolmácsa s emlékiratok szerzője volt, még a 18. században is tudta, hogy az egyik mecset a jezsuiták templomából lett átalakítva,⁶⁰ noha nem világos, mikor került erre sor.⁶¹ Az viszont majdnem biztos, hogy a Karlóca utáni időszakra teljesen eltűnt a magyarság Temesvárról. A minket érdeklő években viszont — a fent említett, délről észak felé való mozgással ellentétesen — kurucok telepedtek meg itt 1711 után, akik között valószínűleg akadtak magyarok is, számuk azonban nem ismert. E menekültekről írta a finom úriember, Savoyai Jenő herceg Temes-

⁵⁶ Tapu defteri No. 290, pp. 9-21, No. 364, pp. 12-23, No. 579, pp. 17-32.

⁵⁷ Például Budán csaknem valamennyien áttértek 1580-ig. Vö. Káldy-Nagy Gyula, *A Budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. (Pest megye múltjából 6). Budapest, 1985, 150-152. Hasonló adatok gyűjthetők más szandzsák tahrir deftereiből is.

⁵⁸ Nagyobb hányaduk katonai elem volt, azaz ha a 16. századi Temesvár lakosságát kívánánk meghatározni, vigyázni kellene, hogy ne számoljunk kétszer velük.

⁵⁹ *Temesvár története*. Szerk. Borovszky Samu (*Magyarország vármegyéi és városai*), Budapest, év nélkül, 48-49.

⁶⁰ Richard F. Kreutel, *Die Autobiographie des Dolmetschers 'Osmān Āga aus Temeschwar*. (E. J. W. Gibb Memorial, New Series XXVIII), 1980, 18.

⁶¹ A jezsuiták tevékenységére vonatkozó egyik konkrét magyar adat 1618-ból ismeretes: *Temesvár története*. 50. — Makkai László viszont úgy tudja, hogy 1625-1650 között működött missziójuk a városban: *Magyarország története. III/2.* (Főszerkesztő Pach Zsigmond Pál), Budapest, 1985, 1444.

vár 1716-os megadási szerződésének fogalmazványához készített megjegyzéseiben: "a kutyák mehetnek, ahova akarnak" (la Canaglia puo andare, dove vuole⁶²).

Lehetne még szólni bizonyos politikai eseményekről, vagy időzni a már emlegetett Oszmán aga⁶³ nem akármilyen személyiségénél (akiről egyik levele kapcsán azt is tudni, hogy bizalmas értesítéseket küldött egy Habsburg bárónak,⁶⁴) de ezek a részletek valamelyest jobban ismertek. Ugyancsak érdekes lenne a vár ostromáról szóló kortárs beszámolókat összevetni Naimeddin efendi krónikájának vonatkozó passzusával,⁶⁵ ám most csak arra szorítkozunk, hogy megállapítsuk, miszerint a főbb pontokon egyezik beszámolója a visszafoglalás német leírásaival. A megadás igazi okát azonban ő sem közli egyértelműen. Tudjuk, hogy maga Savoyai Jenő is meglepődött bizonyos fokig, amikor nem sokkal elutasított első felhívása után, megadási jelet látott az egyik bástyán, s főleg mikor utóbb az is kiderült, hogy a védők bőséges tartalékokkal rendelkeztek. Egyedül az jutott eszébe, hogy talán a folyamatos ágyútűztől rettentek meg a törökök.⁶⁶ Szerintem legalább ekkora szerepe volt a végső döntés meghozatalában annak is, hogy nem sikerült a felmentő erőnek a várba jutnia.⁶⁷

Nem 1718 volt az az év, amikor a — mostantól — Bánát végleg felszabadult a török alól. Az 1737-1739 közt zajló háború során egyes déli területek rövid ideig ismét a kezükre kerültek. Csak az 1740-es belgrádi béke rajzolta ki a végleges határokat.⁶⁸

Végül utalnunk kell arra, hogy Mercy kormányzását korántsem ünnepelte lelkesen a helyi lakosság. Annyira nem, hogy rövidesen panaszt is tettek a bécsi udvarnál, mondván: életfeltételeik jobbak voltak a törökök alatt.⁶⁹ Csakugyan így volt, vagy csak kedvezményeket akartak kicsikarni a derék polgárok? Nehéz lenne

⁶² Temesvár története, 57.

⁶³ Életéről és munkásságáról l.: Richard F. Kreutel — Otto Spies, *Der Gefangene der Giauren. Die abenteuerlichen Schicksale des Dolmetschers 'Osman Aga aus Temeschwar, von ihm selbst erzählt.* (Osmanische Geschichtsschreiber. Szerk. Richard F. Kreutel 4), Graz — Wien — Köln, [1962]., Richard F. Kreutel — Friedrich Kornauth, *Zwischen Paschas und Generälen. Bericht des 'Osman Aga aus Temeschwar über die Höhepunkte seines Wirkens als Diwansdolmetscher und Diplomat.* (Osmanische Geschichtsschreiber. Szerk. Richard F. Kreutel 5), Graz — Wien — Köln, [1966]., Richard F. Kreutel, *Die Schriften des Dolmetschers 'Osman Aga aus Temeschwar. Der Orient in der Forschung. Festschrift für Otto Spies zum 5. April 1966.* (Szerk. Wilhelm Hocnerbach), Wiesbaden, 1967, 434-443.

⁶⁴ Szentkláray, *Száz év.* 116-117, 2. jegyzet.

⁶⁵ Österreichische Nationalbibliothek, H. O. 93, ff. 163^r-176^r.

⁶⁶ Temesvár története, 56.

⁶⁷ Österreichische Nationalbibliothek, H. O. 93, 168^{r-v}; Temesvár története, 55.

⁶⁸ A határkijelölő bizottság munkájára l.: Erich Prokosch, *Molla und Diplomat. Der Bericht des Ebû Sehîl Nu'mân Efendi über die österreichisch-osmanische Grenzziehung nach dem Belgrader Frieden 1740/41.* (Osmanische Geschichtsschreiber. Szerk. Richard F. Kreutel 7), Graz — Wien — Köln [1972].

⁶⁹ Szentkláray, *Száz év.* 144-146; uő, *Mercy kormányzata,* 34-36, 38, 105, 164-165.

eldönteni. Egy azonban bizonyos: 1718-ban egészen új korszak kezdődött az egykori Temesvári ejálet földjén.

Függelék
Népesedési adatok a Temesvári ejálet és a Bánát területéről
(1711-1717)

Kaza vagy kerület neve	Neferek száma 1711	Házak száma 1717	Falvak száma 1717
Temesvár	4798	1448 ⁷⁰	71 ⁷¹
Sebes és Lugos	8200	3915 ⁷²	91
Facset	4172	1968 ⁷³	108 ⁷⁴
Csákova	6166	3432	69
Versec	6131	3503 ⁷⁵	72 ⁷⁶
Lippa	3269	1131 ⁷⁷	76
Becskerek és Csanád	3159	1022	45
Pancsova	1729	776	36
Újpalánka	4590	2377	55
Orsova	2433	1717 ⁷⁸	39
Összesen	44647	21289 ⁷⁹	662 ⁸⁰

⁷⁰ A kiadásban feltüntetett számok összege 1911 ház (Szentkláray, *Száz év.* 21).

⁷¹ A kiadásban csak 70 falu van felsorolva (Uo.).

⁷² A kiadásban feltüntetett számok összege 4123 ház (Uo. 24-25).

⁷³ A kiadásban feltüntetett számok összege 1940 ház (Uo. 23).

⁷⁴ A kiadásban csak 106 falu van felsorolva (Uo.).

⁷⁵ A kiadásban feltüntetett számok összege 3491 ház (Uo. 26).

⁷⁶ A kiadásban csak 71 falu van felsorolva (Uo.).

⁷⁷ A kiadásban feltüntetett számok összege 1137 ház (Uo. 24).

⁷⁸ A kiadásban feltüntetett számok összege 1692 ház (Uo. 25).

⁷⁹ A kiadásban feltüntetett számok együttes összege helyesen 21901 ház.

⁸⁰ Szentkláray 663-nak összegezte az általa megadott települések számát, holott az csak 662. A valóságban azonban csak 658 helységet sorol fel.

Adatok a török háborúk pusztításának értékeléséhez

A török háborúk pusztításának nagyságáról régóta folyik a vita. Minthogy pontos számok nem állnak rendelkezésre, méreteire a korabeli szemtanúk gyakran túlzó leírásaiból, közvetett adatokból (mint az elpusztult helységek száma) vagy az adóösszeg megállapítására szolgáló portaszámok csökkenéséből szoktak nem mindig megalapozott következtetéseket levonni. A rendelkezésre álló megbízható források száma kevés. Közöttük fontos helyet foglalnak el a különböző összeírások, amelyek az állami adót és a földesúri tizedet fizetőkről maradtak fenn vagy a török hódoltsági területeken az adófizetők és adóterhek számbavételéről készítették. Ez utóbbiakban a helységek lakóinak névsorai is megtalálhatók.

Talán a leggazdagabb sorozata a dikális összeírásoknak maradt fenn, amelyek megyénként, a helységek sorrendjében az állami adó kivetésének alapjául szolgáló porta-, majd házsámokat tüntették fel.¹ Ezekben az évről-évre haladó conscriptiókban a háborúskodások nyomai is tükröződnek, hiszen egy-egy török hadjárat után az érintett községekben az adót a pusztítások arányában csökkentették. Ha a török támadás következtében egy-egy falu elhamvadt, lakói életüket vesztették vagy elmenekültek, állatállományuk és termésük megsemmisült, a dikátorok általában a "deserta" vagyis pusztát, lakatlan, elhagyott hely kifejezést alkalmazták. Súlyos pusztulás láttán a bejegyzésnek nyomatékot adva a "totaliter deserta", "depopulata", "totaliter deserta et combusta" megjelölést is használták. A korábban elpusztult és hosszú idő óta néptelenül álló helységeknek hozzárták: "emberemlékezet óta pusztát" vagy "20 éve pusztán áll." A "deserta" helységekben nem szedtek adót, ezzel is jelezték, hogy a helység lakatlan vagy lakossága képtelen a kivetett adóösszeg megfizetésére.

Egyetlen adatból azonban nem következtethetünk a pusztulás nagyságára, a valóságra csak a helységek további sorsának nyomon követésével derülhet fény. Ezért több megyében feldolgoztam a török háborúk által sújtott településeket és megvizsgáltam, hogyan alakult későbbi életük.²

Abaúj megyét 1567-ben érte az első török támadás, amelynek következtében a két déli járásban jelentős háborús károk keletkeztek. Az első járásban "totaliter

¹ A forrásanyag ismertetését és értékelését Juhász Lajos, *A porta története 1526-1648. c. munkájában* (Budapest, 1936), majd Bakács István végezte el. In: *A történelmi statisztika forrásai*. Szerk. Kovács József, Budapest, 1957. (A dikális összeírások, 51-81.)

² Az adatok forrása: MOL Conscriptiones dicales különböző megyei kötetei.

liter combusta": Vajda, Szászfa, Gadna, Kupa, Gyanda, Selyeb, Nyésta, Szolnok, Papi, Alsó Gagy, Bakta, Alsó és Felső Szend, Devecser, Garadna, Felső Novaj; "desolata": Alsó Novaj; "deserta": Tomor. A második járásban "totaliter (omnino) combusta": Felső Méra, Forró, Encs, Sáp, Léh, Felső Kásmárk, Homrogd, Jánosd, Sziget, Alsó Füged, Iváncs, Kércs, Dobsza, Bód, Golop, Korlátfalva, Árka, Alsó Céce, Kis Vilmány, Gönc; "penitus combusta": Alsó Méra, Berencs, Alsó Kásmárk, Szent András, Halmaj, Tusa, Felső Céce; "combusta": Kinizs. A lakosság azonban három esztendő alatt már jórészt helyrehozta felégetett és feldúlt hajlékait. Erről tanúskodik a második járás 1570. évi dikális összeírása, amelyben helységenként megemlíti a háborús pusztítások tényét (Gadna: Totaliter combusta anno 1567... per turcas), s amelyből kiderül, hogy továbbra is valamennyi községet felmentették az állami adó fizetése alól, de mindenütt föltüntették az épülő vagy felépült új házak számát. (Gadna: Novae domus 7, Selyeb: Novae domus aedificatae inchoatae 45). Hasonló szöveggel az új házak száma: Szolnok 11, Nyésta 21, Felső Vadász 20, Papi 6, Bakta 7, Detek és Tengerfalva 12, Alsó Gagy 15, Devecser 23 (deserta 2), Alsó Szend 5, Garadna 15, Felső Novaj 3, Vajda 20, Szászfa 20. Egyedül Gyanda helységnél maradt a "totaliter deserta" bejegyzés, új házról nem szóltak, és ez a falu valóban nem éledt újjá később sem. Az első járás láthatóan hamarabb rendbejött, mert ott a falvak 1570-ben már újra adóztak, legfőljebb megemlítték, hogy a helységben még néhány adómentes új ház is van. A következő, 1576. évi összeírásban a háborús pusztításoknak már nincs nyoma, a helységek sorra ismét a korábbi portaszámoknak megfelelően rótták le adójukat.

Bars megyében a portyázó török csapatok pusztításairól először 1548-ban esik említés: "Villae que totaliter desertae sunt: Nagy Málas, Mindszent, Kerekudvar, Kis Töre, Veszele, Egyházas Pél, Nyír. A 4. járásban: Cseke, Pathi, Kis Rendve, Kis Füß, Fakó Vezekény, Arma". Ugyanitt olvasható Léva pusztulásáról: "Item Nagy Lewa et Olczwa ... non solvent ..., per Turcas fuerunt combusta et depredata". A megye falvainak jelentős része 1550 után a töröknek is adózott, de a dikátorok a megye helyégeit továbbra is végigjárták, összeírták a portákat, az adóösszeget azonban a törökökkel megfizették. 1554-ben ezt így jegyezték be az összeírásba: "qui Turcis ipsis mediam partem solvunt". A hódoltsági terület évről-évre északabbra tolódott, s 1570 körül már elérte Újbánya szabad királyi várost és az Újbányai-hegység vonalát.

A dikális összeírások helynév-felsorolásai kisebb eltérésekkel megegyeznek az 1570. évi török defterben szereplő helységekkel,³ az adózóképesség meghatározásánál azonban jelentős különbségek tapasztalhatók. Míg ugyanis a magyar összeírások a falvak hosszú sorát felégetettnek és lakatlannak tüntették fel, a defter ezekben is név szerint felsorolta az adófizető lakosokat. (Ilyenek: Szencse, Setétkút, Knyezsic, Malonya, Kis Bélád, Nagy Herestyén, Alsó Veszele, Vörös-

³ Kiadta Fekete Lajos, *Az Esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása*. Budapest, 1943.

vár, Kis Valkóc, Újfalú, stb.) A hadjáratok pusztításainak helyes értelmezése szempontjából jellemző az 1567. évi összeírásban Kis Szelezsénynél olvasható szöveg: "Non dicatae ex eo, quod per Turcas est devastata et depopulata, habet quia litteras Cesareae Majestatis exemptionales per annos sex, quorum anni praeteriti sunt quatuor, adhuc restant duae". A falu azonban még három év múlva, 1570-ben is a "combusta" helységek közt szerepelt, holott az ugyanazon évben készült török defter szerint 6 népes család lakta. Még az olyan, látszólag pontos információ alapján megjegyzésnek sem adhatunk hitelt, mint Nagy Sáró esetében, amelynek lakói az 1570. évi dikális összeírás szerint "affugerunt propter metum Turcarum, aliqui versus Posonium, alii vero hinc et hinc" - ugyanekkor a defter szerint 16 család lakta, akik csak gabonatermésük után 2666 akce adót fizettek.

Bereg megyét csak egyszer érte nagyobb török támadás, ugyanabban az évben, 1567-ben, mint Abaúj megyét. Erről a dikális összeírásban számos bejegyzés tanúskodik. Így Kis Muzsalyánál az "in toto combusta ac devastata per tartaros ac turcas" feljegyzés nagyobb pusztulást sejtet, de több más helységnél olvasható elhurcolt lakosokról és jelentős anyagi károkról szóló híradás. A házak gyors újjáépítéséről vall viszont az 1570. évi összeírás, ahol Beregszász, Újváros, Kígyós és Bene neve mellett továbbra is szerepel ugyan a "combusta per tartaros" szöveg, az új házak hosszú sora azonban jelzi, hogy a pusztulás nem volt végleges. Az 1572. évi összeírásban már alig akadunk felégetett vagy elhagyott telkek adataira, a háborús csapás következménye csak abban jelentkezik, hogy Beregszász, Bereg, Kígyós és Vári név szerint felsorolt lakosai valamennyien mentesültek az adóterhek alól. 1576-ra azután az adókedvezmény is megszűnt, Beregszász lakói ismét adóztak, az 1574-ben, 1575-ben és 1576-ban épült új házak pedig már csak a helységek természetes növekedésének tanúi.

Bihar megye helységeit 1598-ban és 1599-ben érte nagyobb háborús pusztulás. A sok fölégetett és pusztuló helységre vonatkozó bejegyzés megbízhatóságát a dikális összeírásokkal nem ellenőrizhetjük, mert a megye töredékesen fennmaradt anyagában előzetesen csak az 1550-es évekből rendelkezünk adatokkal, a későbbi felmérések rohamosan csökkenő, a valós helyzetet nem tükröző portaszámok pedig nem alkalmasak a pusztulás tényleges nagyságának ellenőrzésére. A megye 576 helységéből 1598-ban csak 160-ban találtak adófizetésre kötelezhető lakosokat, akiknek házait összeírták, a többiekénél általában a "combusta", ritkábban a "deserta, totaliter combusta, totaliter desolata et combusta" bejegyzések jelezték a háborús pusztításokat.

Az adatok ellenőrzésére más egykorú forrásokat, a dézsmajegyzékeket és urbáriumokat használtuk fel.⁴ Tanúságuk szerint a dikális összeírások végrehajtói ezúttal is kevésbé voltak szigorúak a földesúri tized beszédőinél vagy az ur-

⁴ Az adatokat a MOL Pénzügyigazgatási levéltárak Tizedjegyzékek sorozatából illetve a MOL U és C anyagából merítettem.

báriumok készítőinél, és az állami adó terhe alól azokat a kisebb károkat szenvedett helységeket is teljes egészében fölmentették, amelyek ugyanazon évben mezőgazdasági termelésük után gabona-, juh- és bortizedet adtak vagy lakosaikat úrbéres kötelezettségeik szempontjából a földesúr a helységben továbbra is számontartott.

A megye egészéről nincsenek dézsmajegyzékeink, a meglévők teljeskörű feldolgozását sem végeztem el és az összehasonlított adatok közlése is hosszúra nyúlna. Ezért az eltéréseket csak néhány példával illusztráljuk - a különbségek így is szembeötlőek. A desertának jelölt Bihar helységben például 1599-ben 134 tized- és 13 kereszténypénzt fizetőt, összesen 147 lakost soroltak fel, sőt a szőlőhegyén szüretelt borból az extraneusokkal együtt 219 termelő adott tizedet. 78 nevet tüntettek fel a "combusta" Csátár helységben, 67-et Pusztatúljakon, 71-et Érkeserűn stb... Másutt valószínűleg a dézsmajegyzék sem tartamazta a teljes népeséget: Derecskén bizonyára több mint 57 család élt, Hencidán ötnél, Sárándon egy családnál, de még ezek az adatok is mezőgazdasági termelést igazolnak és az élet nyomjelzői a szó szerinti értelmezés esetén lakatlannak vagy elhamvadtnak tekinthető falvakkal szemben.

Hasonló eredményre jutunk az urbáriumokkal való összehasonlítás során. Belényes mezővárosban például az 1599. évi 26 házzal szemben 171 családfőt, Alsó Verzárón 20 házzal szemben 50 úrbérest, a dikajegyzékben desertaként szereplő helységek közül Alamezőn 18, Betfián 13, Belfenyéren 15, Hájón 9 családot találunk és a sort hosszan lehetne folytatni. Így az urbáriumok a megye más területeiről szolgálnak hasonló tanulsággal: a háborús károk nem voltak olyan súlyosak, mint ahogy az állami adóösszeírások adataiból kiolvasható: az elpusztultnak, elhagyottnak jelzett településeken is volt élet, folyt mezőgazdasági termelés.⁵

Borsod megyében a törökkel való háborúskodások nyoma először az 1544. évi dikális összeírásban tapasztalható, midőn 3 helység (Szemere, Szentistván és Tilaj) neve mellett megjelent a "deserta" bejegyzés. Érdekes módon azonban az

⁵ Alaposan megítélvén a feldolgozóját az az 1692. évi kamarai összeírás is, amelyet közel 100 évvel később, a felszabadító háború után készítettek. A mérleg most sem volt kedvezőbb: 119 lakott hely mellett 371 "deserta" helységet soroltak fel s így született a szerző megállapítása, hogy a "lakosságnak csupán 4,4 %-a élte túl a török pusztulást". (Mezősi K., *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében*. Budapest, 1943.) Az összeírás általában azt a formulát használta, hogy a helységek "emberemlékezet óta" lakatlanok voltak. (Praedia sequentia tantum tempore sunt deserta; cui memoria non exstat.) Ezek közé sorolták Sarkad mezővárost is, holott történetének írója szerint (Márki S., *Sarkad története*. Budapest, 1877) "jó, ép, rakott épületű" város volt, 1677-ből pecsétje is fennmaradt "Sarkad városa" felirattal. Elfogadhatatlan, hogy a deserta községek közt szerepel csaknem valamennyi, hegyek közt megbúvó apró román falu is, amelyek nemcsak hogy nem pusztultak el (Sztányiturburest nem volt csatatér!), hanem az Alföld felé áramló népfőléssel is rendelkeztek. A megye 330 román települése az 1715. évi országos összeírásban ismét szerepel. Mezősi bírálatával részletesen foglalkoztam: Az 1692. évi összeírás forrásértéke. In: *Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve IX*. Debrecen, 1982, 117-128.

összeírásokból több más helység is rendre kimaradt, amit azzal indokoltak, hogy "Warkoch wethe fel egerben ez falukból mek sem hatha zamlalny". 1546-ban már 46 falu neve mellett volt olvasható: "Propter combustionem et devastationem turcorum istas possessiones fecit exemptas". Ez a pusztulás azonban nem volt tartós, mert 1549-ben 8 falu kivételével (Tárkány, Ostoros, Szőlöske, Szíhalom, Püspöki, Harsány, Kürt és Szirák) valamennyit ismét összeírták, ez utóbbiakat Dobó István, az egri vár parancsnoka nem engedte megadóztatni. Mindegyik szerepelt a Warkoch által tiltott helységek között is. A vár ostroma előtt készült 1552. évi összeírásban pusztulásnak még nincs nyoma, de 1553-ban Szemere, Szíhalom, Kis Tállya, Novaj, Ostoros, Tihamér, Almagyar, Barát utca, Tárkány, Szőlöske, Noszvaj, Tard és Szomolya "omnia per Turcas sunt combusta". 1554-ben egy részük ismét fizetett adót, de 1555-ben, 1556-ban megint sok a pusztulásra utaló adat: elhagyott telkekről, leégett házakról sok helységben szó esett, a török hadak már nemcsak Eger környékét, hanem az egész megyét végigdúlták. (Elhurcolt személyekről 1555-ben két helységből van adat, a számok nem magasak: Sajó Szentpéter "Hinc abducti per turcam personae 5", Kazincz: 18. Nagy pusztítást okozott ebben az évben a pestis is, amit a "deserta per pestem" bejegyzések jeleznek). A két következő, 1564. és 1570. évi felvételben a megye területének nagyobb része már a töröknek hódolt, bár a porták számát mindenütt megállapították, olyan helységekben is, amelyek az 1550-es években nem szerepeltek (Harsány, Tard, Tihamér, Novaj, Szíhalom, Ostoros, Noszvaj stb...)

Eger várának 1596. évi ostroma és elfoglalása ismét nagy pusztulást zúdított a megye helységeire. Az 1596. évi hátralékokról készült jegyzékben a háború veszteségeiről több érdekes részlet olvasható: "Miskolcon vagion meg restantia az utolso terminusban egés es tatar el vitelek mia pusztá Port. 39" - "Georeombeol ezis pusta az poganok mia" - "Mali eg resze meg egett megis rablottak" - "Nye ez is megrablottak egettenek meg benne Port. 7" - "Petre pusta mert az tatarok az emberit el vittek". Számos hasonló megjegyzésből ezúttal is az hámozható ki, hogy a helységeket fölégették és kirabolták, néhol lakóikat is elhurcolták.

Ekkor a megye csaknem egész területe hódoltság alá került, csupán északi csücske maradt hódolatlan a Sajó és a Bódva összefolyásáig. 1599-ben már 37 pusztá helységet soroltak fel az alábbi szöveggel: "Ceteri pagi, possessiones et oppida in isto quarto processu totaliter per turcas et tartaros combusta et sunt desolatae usque in hodiernum diem" és hozzátették: "ezen kívül vadnak megh tizen hat az vagy huz, mik mynd az Egher vetelekor puztultak el".

Mindazonáltal ez a pusztulás sem volt annyira végzetes, mint ahogy a dikális összeírások alapján kirajzolódik. N. Kiss 1598-ban Mohi környékén 10 faluból (Kisfalud, Oszlár, Ároktő, Szöged, Keszi, Szederkény, Aranyos, Harsány, Mohi, Kis Győr),⁶ Ila Bálint az 1605. évi dézsmajegyzékek alapján 25 olyan helységből

közül adatokat,⁷ amelyeket a dikális összeírások következetesen lakatlannak tüntettek fel. Közülük egyik-másiknak jelentős népessége volt, így például Cserép 45, Emőd 41, Kisgyőr 31, Mezőkeresztes 68, Mezőkövesd 65, Muhi 45, Tiszatarján 81 tizedfizető családfővel szerepelt. Több másik falu csak később éledt újjá, mint az 1618-as dikális összeírásban ismét fölbukkanó Geszt, Harsány, Novaj, Zsérc, ismét más községek nemesi privilégiumokat szerezve mint "curialis" falvak nem kerültek be a későbbi összeírásokba. (Igric, Nemesbikk, Négyes, Szendrő, Szentistván, Szíhalom, stb...) A községek többsége - létük bizonyossága szerint - tehát túlélte a súlyos háborús pusztításokat.

Gömör megyében az első töröknek adózó helység Serke volt (1552), az első pusztítást pedig 1553-ban jegyezték fel Jánosi községnél: "Nove domus 7 propter combustionem per Hispanos" (!). Jelentős pusztulást először az 1566. évi összeírásban regisztráltak, ahol Ebeny István dikátor elmondja, hogy "post Tartarorum crudelissimam depopulationem et devastationem alia fieri debuit connumeratio"... A "Tartari conbusserunt" feljegyzés Hegymeg, Imola, Sztárnya, Dienesfalva, Málé, Méhi, Abafalva, Poszoba, Csoltó, Szent György, Szuha, Pogony, Bánréve, Recske, Kövecses és számos további helység neve mellett olvasható. Putnok várának 1567. évi ostroma ugyancsak több községben okozott jelentős károkat, így Dienesfalván "Haec etiam possessio tempore expugnationis Castelli Putnok per Thurcas combusta. Extitit aedificia nova erecta sunt in locis 9". A török elleni harcok kétségtelenül megapasztották a falvak népességét, ezt jelzi, hogy míg 1551-ben Szentsimonnak 86, Dobócának 53, Gömörpanyitnak 49, Rimaszécsnek 49, Harmacnak 47, Putnoknak 43, Serkének 39 dézsmafizető lakosa volt, 1598-ban az összeírt adózó házak száma jóval alacsonyabbra süllyedt. (Szentsimon 20, Dobóca 14, Gömörpanyit 22, Rimaszécs 44, Harmac 28, Putnok 35, Serke 28 ház.) A falvak pusztulása azonban ebben a megyében is időleges volt, Gömör a mai napig megőrizte sűrű, Árpádkorba visszanyúló településszerkezetét.

Folytathatnánk még az adatok ismertetését, de miután célunk nem a török hódoltság történetének vagy kiterjedése változásainak megírása volt, hanem csupán a pusztítások mérlegének megvonásában oly nagy szerepet játszó összeírások forrásértékének megvilágítása, az eddig felsorolt adatok elegendőek néhány tanulság leszármazására. Az egyik, hogy Magyarország területén kevés olyan megye volt, amelyet a török hadjáratok nem érintettek. A pusztításokról kiderült, hogy a hódoltsági területek magjához közeleső megyéknek sokszor egész területén végigsöpörtek, a távolabb fekvőket kevésbé érintették. E peremterületeken a háborúskodások jelentős anyagi károkat okoztak, súlyosabb embervesztésekről azonban nem esik említés. Más források egykorú adatai vagy a dikális összeírások későbbi évekből származó számai azt mutatják, hogy a dikátorok vést-

⁶ N. Kiss I., 16. századi dézsmajegyzékek. (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép Szolnok m.) Bp., 1960.

⁷ Ila B., A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai. In: A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovácsics József. Bp., 1957. 82-118.

jóslóan hangzó, sokszor igen kemény szavai gyakran eltúlozták a pusztulás méreteit, a helységek többsége néhány év után újra talpra állt, a védettebb helyekre menekülő lakosság a hadak elvonulása után tüstént visszatért, és hozzáfogott szerény hajlékainak helyreállításához (újjaépítéséhez), és folytatták szántó-földjeik megművelését is.

Nem szabad szó szerint elhinni mindazokat a szörnyűségeket sem, amelyet korabeli regösök, kortársak vagy szemtanúk írtak. Ezek cáfolatára a hajdú városok népesedéstörténetének vizsgálata során találtam bizonyítékokat. Babocsai Izsák tarcali jegyző emlékiratait valamennyi Hajdúsággal foglalkozó történeti mű idézi,⁸ s elfogadja hatásosan kiszínezett előadását a városok teljes pusztulásáról. Általánosan ismertté vált a hajdúk panaszait megfogalmazó "Querela Hungariae" állítása is, miszerint a hajdú városok a megtelepítés időpontjában a török háborúk nyomán "medvék, farkasok tanyája" volt.⁹ Hadház 1583 óta a dikális összeírásokban is "deserta" megjelöléssel szerepelt egészen 1605-ig (összesen 9 alkalommal). A helység népesedéstörténetének megírásakor valamennyi egykorú forrás feldolgozása után azonban kiderült, hogy a "deserta" bejegyzés ezúttal sem a helység teljes lakatlanságát, hanem csupán adófizetésre képtelen voltát, szegénységét jelezte, ezért mentették fel lakosait az állami adó fizetése alól. Ámde a szigorúbb földesurak a gabonatermelést folytató lakosságot. Az adatok szembeállítására fontos bizonyítékot nyújt a "deserta" fogalom téves értelmezéséről.¹⁰ Hajdúhadház összeírt családfőinek száma a különböző forrásokban.

Évszám	Dikális összeírás	Dézsma- jegyzék	Urbárium	Defter
1572	24	54	-	66
1576/7	21	43	25	-
1582	6	45	-	-
1583	Deserta	37	-	-
1589	Deserta	44	-	-
1593	Deserta	39	-	-
1597	Deserta	23	-	-
1598	Deserta	18	-	-
1599	Deserta	9	-	-
1600	Deserta	18	-	-
1602	Deserta	27	-	-
1605	Deserta	25	-	-

⁸ Nagy Sándor, *Hajdúhadház története*. Hajdúhadház, 1928 (és mások).

⁹ Balogh I., *Hajdúság*. Bp., 1969, 27.

¹⁰ Dávid Z., *Hajdúhadház népesedéstörténete*. In: *Hajdúhadház múltja és jelene*. Gyula, 1972, 73-112.

Míg a dikális összeírások alapján lakatlannak látszik, a dézsmajegyzék szerint 1583 és 1593 között a népesség a korábbi szinten maradt, és bár később a felére esett, egyik évben sem szünetelt a gabonatermelés. Népesedéstörténetének megírásakor sikerült a népesség folyamatosságát is bizonyítani, s kiderült, hogy a hajdúk letelepítésekor Dorog kivételével valamennyi hajdú város lakott volt, korábbi lakossága később is mindvégig kimutatható. Elmondható tehát, hogy a korabeli "szemtanúknak" a népesség teljes pusztulásáról szóló túlzó leírásai gyakran nem fedik a valóságot.

Teljesen hamis következtetéseket vont le a dikális összeírások végeredményéből és ezzel mindmáig hatóan téves képet festett a 15 éves háború pusztításairól Acsády Ignác, aki szinte elsőnek foglalkozott a források adatainak értékelésével. Az összeírások anyagát 1526-1564, majd 1564-1576, 1577-1597 és 1598-1604 között vizsgálta. Négy részletben megjelent és az egyes korszakokat külön-külön tárgyaló munkái máig egyetlen komolyabb feldolgozása a kérdésnek.¹¹ Olyan alaposan vette bonckés alá a meglehetősen összetett problémakör minden részletét, hogy a további vizsgálódások eleve feleslegesnek látszottak. Az adó kivetését megelőző országgyűlési tárgyalások anyagának feldolgozása, illetve közölt adatai ellen nem lehet kifogást emelni, annál inkább téves viszont történeteszmélete.

Vizsgálódásainak alaphangulatát az 1598-tól 1604-ig terjedő periódust feldolgozó munkájában mindjárt az elején megadta. "Az a hét esztendő, amelyet adótörténelmi tanulmányaim ezúttal felölelnek, ezeréves múltunk változatos folyamának legrettenetesebb korszakai közé tartozik, s ritka nemzedék élt még a haza földjén, melynek a szenvedések, a testi-lelki gyötrelmek mindenféle fajtájából oly bőségesen kijutott volna, mint az akkorinak".

A török hadviselést a következőképpen jellemezte: "A tatárság... rendeltetése a portyázás és rémítés, lényegileg pusztítás volt. Merő prédának tekintette az ellenséges ország védtelen munkás lakosságát, melynek vallását gyűlölte, nyelvét és szokásait nem ismerte. Erkölcsi érzelmeit, magaviseletét minden szónál érthetőbben jellemzi az ezrekre tehető község és mezőváros, melyet a XVI. század folyamán kirabolt, fölperzselt, sokat a föld színéről eltörölt, az a megszámlálhatatlan munkásnép, férfi, nő, meg gyermek, kiket felkoncolt, az az ezer meg ezer szerencsétlen, kiket rabszújra fűzve, majdnem minden évben elhajtott s adott el a kelet és észak távoli rabszolgavásárain".

A török hadsereg pusztításaival egyenrangú csapásnak tekintette a császári csapatok jelenlétét. Viselkedésükről a következőket írta: "Csakhogy nem ő volt ekkor Magyarországnak egyedüli istenostora. Annak az idegen katonaságnak sem voltak erkölcsi jobbak...a tatár s töröknél, mely császári lobogó alatt jött hoz-

¹¹ *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526-1564*. Budapest, 1888. - *A jobbágyadózás 1564-1576-ban*. Budapest, 1894. - *A jobbágyadózás 1577-1597-ben*. Budapest, 1896. - *A magyar adózás története 1598-1604*. Budapest, 1906. - Az idézett szövegrészek ezekből a munkákból valók.

zánk... Ha rabszíjon nem is hajtott el senkit, ha kevesebbet is gyilkolt le, mint a tatár, vagyonából a népet ép úgy kifosztotta, mint amaz s a hosszú háborúban való gyakori megjelenése és itt időzése töménytelen községet ép úgy elpusztított... mint az ellenség. Eljárását még végzetesebbé tette, hogy az országnak épen olyan részeit döntötte romlásba, hová a tatárság soha vagy csak kivételesen jutott el".

Az 1598-1604. évi házösszeírások feldolgozása és részletes vizsgálata során a házak számának rendkívüli csökkenését a háborús eseményekkel hozta összefüggésbe. Ezt fogalmazta meg munkája bevezetőjében is: "Azon területen, amelyen 1598-ban 161 527 adózó házat írtak össze, 1604-ben már csak 68 324 ilyen ház akadt". Hozzátehetjük, hogy 1608-ig ez a szám tovább hanyatlott, újabb katasztrofális pusztulás látszatát keltve. Véleménye szerint az adótörvények időközben nem változtak, s ez valóban így is van. Nem gondolt azonban arra, hogy az adófizetőképesség meghatározásának gyakorlata gyökeresen átalakult. Ehelyett a házak számának csökkenését az alábbiakkal indokolta: "Megváltoztak a gazdasági létfeltételek, töménytelen község pusztult el, egész vármegyék váltak néptelenné, s a lakosság teherbíróképessége mindenütt roppantul lehanyatlott". És most következik a megállapítás indoklása: "Ha Pozsony megyében az 1598-1604-iki időszakban 11 860-ról 3 452-re, Nyitrában 17 909-ről 6692-re hanyatlott az adókulcsul szolgáló házsám, azt megérteti ama tény, hogy területük egy részét az ellenség felperzselt. De ha éppen olyan tetemes a csökkenés ama vidékeken, ahová a török nem jutott el, például Árvában (1659 - 553), Turócban (2027 - 1071), Liptóban (2540 - 1048), Trencsénben (9522 - 3207), Szepesben (4000 - 1811), Sárosban (8085 - 3019), ezt a rombolást nem az ellenség, hanem legelől az oltalmazó jó barát, a császári zsoldoshad garázdálkodása okozta. Voltak azután vármegyék, amelyek megrontásában császáriak és törökök vállvetve működtek közre. Itt legelől áll Szatmár, hol 10 087-ről 599-re, Szabolcs, hol 3998-ról 161-re, Ugocsa, hol 2232-ről 203-ra, Torna, hol 1179-ről 267-re, Abaúj, hol 7368-ról 2302-re apadt le az adózó házak száma".

Véleménye szerint tehát a házak számának nagyarányú csökkenéséért egyértelműen a háborús pusztítások a felelősek, amelyekben a török és a császári hadsereg egyforma mértékben vett részt. Megállapítását nem támasztotta alá a hadak vonulásának követésével, a csaták színhelyének, hevésségének és főként embervesztésének részletes taglalásával, bizonyítékként elegendőnek tartotta a házak számának megfigyeltetését, a 15 éves háború hatalmas pusztítását az "adótörténet rideg, de megcáfolhatatlan adataival" vagyis az adóalapnak tekintett házak számának csökkenésével indokolta.

Módszerének hibája, hogy az 1598-1604 közötti korszakot az előtte lévő és az utána következő időszak adataitól elszakítva tárgyalta, és így nem vette észre, hogy 1596 előtt hasonló mértékű fogyás állapítható meg, mint 1598 után; a portaszámok indokolatlanul nagy csökkenése az új rendszerre való áttéréskor tapasztalható hirtelen megugrás után a házak számában ugyanúgy bekövetkezett. Míg tehát az 1598. évi összeírás föltűnően magas értékei általában megközelítették egy-egy helység házainak tényleges számát, az utolsó összeírásokban a

"ház" már csak egyfajta adózási egység volt, amely mögött éppúgy 16 vagy még több házat illetve háztartást kell keresnünk, mint az 1596. vagy az 1609. évi porták esetében.

Vizsgáljuk meg tehát a dikális összeírások megyei eredményeit nagyobb időhatárok között. Az adatsort 1564-ben kezdjük és ahol lehet 1608-ig, az utolsó házösszeírás időpontjáig haladunk. (Szepes és Zemplén megye legkésőbbi adata 1606-ból származik). Nem közlöm valamennyi év eredményeit, sem a töredékes sorokkal rendelkező megyéket. A töredék portaszámokat kerekítettem.¹²

*A porták és házak számának alakulása megyénként 1564-1596,
illetve 1598-1608 között*

Megye megnevezése   A porták száma   A házak száma

	1564	1572	1578	1593	1596	1598	1601	1604	1608
Abaúj	1687	1266	1148	996	757	4368	3325	2155	1045
Bars	1266	1037	915	972	-	6732	3387	3453	-
Borsod	2345	1790	1335	987	640	2797	876	337	-
Gömör	-	951	1012	699	554	4156	2173	1849	1028
Liptó	423	415	398	386	254	2054	1583	1048	-
Moson	907	768	744	734	-	1595	1629	1328	-
Nógrád	706	830	961	721	480	2110	605	-	452
Nyitra	4592	3438	2962	2555	2153	17909	10207	3692	907
Pozsony	3352	2527	2740	3525	1618	11860	6718	3542	-
Sáros	-	1298	1182	1079	918	8085	3816	3019	664
Sopron	1388	1131	1006	771	405	4624	2205	1001	327
Szabolcs	-	2161	1644	1019	178	4599	663	161	152
Szatmár	-	1558	1411	1198	345	10224	3923	599	-
Szepes	904	544	526	432	381	4000	2680	1811	679
Torna	374	290	264	152	95	1179	685	267	150
Trencsén	2355	1599	1370	1465	1175	9617	6642	3207	1050

¹² Az adatokat közöltem: A házak száma és a népesség XVI-XVIII. századi forrásainkban. In: *Történeti Statisztikai Közlemények* 1958: 3-4. sz. 74-94.

Turóc	553	524	402	310	301	2027	1399	1071	-
Ung	-	650	673	439	281	4527	2506	1060	344
Vas	2735	1699	1434	-	701	9456	6146	2270	-
Zemplén	-	2513	2539	2127	1204	10294	5870	3304	1666
Zólyom	1127	1050	1005	819	574	2782	1996	1043	-

A táblázat adataiból egyértelműen kitűnik, hogy a portaszámok állandó esése 1564 és 1596 között valamennyi megyében épp oly törvényszerű volt, mint a házaké 1598 és 1608 között. Az állami adó alapját tehát mindenütt folyamatosan csökkentették, függetlenül a háborús pusztításoktól, amelyek korántsem voltak oly nagyok, mint Acsády gondolta - ezt az 1598. évi ház-számok magas értékei igazolják. Szabolcs megyében 178 porta helyett 4599 ház, Szatmárban 345 porta ellenében 10 224 ház, Vas megyében 701 porta helyett 9456 ház, Trencsénben 1175 portával szemben 9617 ház, Torna megyében 95 portával szemben 1179 ház találtatott, és ez ékes bizonyága annak, hogy a történeti tények súlyos félreértésével állunk szemben. Ezt támasztja alá Szabolcs megye 1608. évi összeírása, ahol Rád és Kisvarsány faluban összesen csak fél-fél házat tüntettek fel, Vaján 1 1/2 ház volt, és a többi helység adatai is rendkívül alacsonyok. Ha a megye 144 helységében 1608-ban valóban csak 152 ház állott volna (helységenként átlagosan egyetlen egy), vajon honnan jöttek volna későbbi lakosai? Valójában Szabolcs nem vált lakatlanná, s nemcsak a Tiszahát őrizte meg középkori faluszerkezetét, de izmos községek és mezővárosok sora is fennmaradt, amelyek erős magyar törzse később is gyorsan átformálta a szórványosan érkező jövevényeket, s mindvégig egyik legmagyarabb megyének maradt. (Az 1900. évi népszámlálás az országban csak két olyan megyét talált, amelyben valamennyi helység magyar többségű volt, Hevest és Szabolcsot.) Veres Miklós két évszázadot átívelő tanulmánya sok-sok adattal igazolta, hogy a megye népessége az összeírások gyakran hullámzó értékei ellenére a XVI-XVII. század folyamán egy árnyalattal nőtt is.¹³

Hasonló kételyeket ébresztenek Észak-Magyarország többi megyéinek adatai is. Semmi okunk nincs kétségbe vonni, hogy a császári seregek eltartása a táj lakosaira súlyos terheket rótt, de a későbbi adatok sehol sem igazolják azt a csökkenő adóalapból tévesen levont következtetést, hogy a császári katonaság e megyék falvait módszeresen sorra elpusztította volna. Trencséntől Zemplénig a XVI. században is jelentősen gyarapszik a népesség, a dikális összeírások több újon-

¹³ Veress M., Szabolcs megye adózó népessége a XVI-XVII. században. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv*. Bp., 1960, 5-32.

nan telepített adómentes községről tesznek említést.¹⁴ Az egyre sűrűsödő településhálózat töretlenül megérte a török hódoltság megszűnését követő időszakot és a XVIII. században jelentős népflóssleggel rendelkezett, amelynek rajai több hullámban vonultak délre az Alföld megritkult népességű tájaira.

Meg kell tehát különböztetnünk a teljes elnéptelenedést az elszegényedéstől és a házak csökkenésének okát ez utóbbiban, majd ennek következményeként az adózási gyakorlat megváltozásában, az adóalap csökkentésére irányuló törekvések eredményében kell keresnünk. A bonyolult korabeli adózási rendszerben, ahol minden megye kimutatott vagyonosságának (gazdagságának) arányában járult hozzá a hadsereg fenntartásához, érthető módon valamennyi arra törekedett, hogy saját teherbíróképességének minimumát tüntesse fel. Ez az adózási szisztéma mindig is szította a torzalkodásokat, hiszen kellő áttekintés hiányában mindegyik vármegye úgy érezte, hogy a rá nehezedő teher túlságosan magas, a többiek pedig erejüknek kisebb részt vállalnak magukra. Ebből a körből nehéz volt kitörni, az adó csökkentésére egyetlen mód nyílt: minél kevesebbet bevallani.

Míthogy a megyék a területükön fekvő helységekből összeírt porták illetve házak összes száma után adóztak, érthető, hogy ezt az alapot igyekeztek minél alacsonyabban meghatározni. Ezért csökkent állandóan a portaszám: kezdetben egy porta valóban egy jobbágygazdaságot jelentett, a XVI. század közepén már 4-5 jobbágy háztartást takart, a század végén pedig 8-10 családot reprezentált. Ugyanígy devalválódott a porta értéke az 1609. évi 62. tc. alapján életbelépő új rendszerben is, amely szerint 1 adózó portára 4 jobbágyot illetve 12 zsellért kellett számítani. Ámde a Trencsén megyei Zliecsón már 1613-ban 22 jobbágyot és 26 zsellért 8 porta helyett csak 4 és félnek vettek, Szatmár megyében az 1620. évi adatok szerint 1 portára 18, Gömör megyében pedig ugyanazon évben 16 családfő esett. Az idő múltával az arányok egyre jobban eltolódtak: 1635-1636-ban 10 Gömör megyei faluban 1 portára már 22 családfő, Vas megyében 1649-ben 23,7 családfő jutott.¹⁵ A csúcspontot az 1696. évi összeírásban érték el, ahol az Árva megyei Lapsina 1/256 + 1/1024 porta után fizetett adót. Felsőkubinnak 1/128 + 1/256 portája, Turdossin mezővárosnak 1/2, az egész megyének összesen 8 + 1/128 + 1/1024 portája volt.¹⁶

¹⁴ Árva megye dikális összeírásai. 1566: Jablonkow: Noviter erecta possessio, non est connumerata; Zawidowa (Zabido): ugyanaz, 1567: "Noviter erectae...Domus eorum ceperunt construere in desertis locis et inter densissimas silvas...": Lokcza Walachi, Rabinowo Walachi, Uzthy Walachi, Bzyny Walachi, Rabcza Walachi, Wazilow, Namestowo, Slanyca, Bobrowa, Bukowina, Poddylany, Puczow, Pribis, Zucha, Podzrny. 1588: "Ad arcem Arwa pertinentes annorum superiorum domos reperunt construere inter densissimas silvas sunt liberi ab omnibus..." Tepessovo, Zasenicza, Zubrahlava, Polhora, Poschlieb, Studienka, Orawka, Pekelnik, Brezowicza, Ondrejowo, Bielipotok.

¹⁵ Bakács I. i. m. 73-75. - Továbbá Bakács I.: Vas megye XVI. századi jobbágynépessége kiszámításának kérdéséhez. In: *Történeti Statisztikai Közlemények* 1957: 2-4. sz. 3-15.

¹⁶ MOL Conscriptiones dicales III. k. Árva m. 1696. évi összeírása.

Ám az adóalap csökkentésére irányuló praktikát a Kamaránál is jól ismerték és tudták, hogy az unos-untalan elhangzó sirámoknak nem szabad hitelt adni. Nekünk ma könnyebb dolgunk van, hiszen nem egy év egyetlen adata alapján kell döntenünk, hosszú idősorok állnak rendelkezésünkre és gazdag történeti ismeretek birtokában, megfelelő távlatból vizsgálhatjuk az eseményeket. Így a török háborúk pusztításának nagyságát is módunkban áll pontosabban meghatározni.

Ecsedy Ildikó

Kínai eredetű méltóságnevek a türk birodalom területén

Mándoky Kongur Istvánt számos tervének megvalósításában akadályozta meg 1992 augusztusában bekövetkezett korai halála — a halál csakis korai lehet.¹ A méltóságnevek túlságos "militarizálásának" veszélyét jelentő értelmezések, például a magyar törzsnevek és vezérek utóbbi időben felmerült értelmezési lehetőségeit szerette volna kiküszöbölni, hogy csak az maradjon meg, amire elegendő a dokumentumunk. Különben a jó ötlet fennmaradhat bizonyítás nélkül is, pusztán azért, mert nincs jobb ötlet. Jelen pillanatban ez a veszély fenyegeti a honfoglaló magyar törzseket is — mondta gyakran, de a cáfolatra neki sem maradt ideje... Álljon most itt az ő emlékeztetése egy olyan régi cikkemnek az új változata, amely lehetővé teszi két nép békés múltbeli együttélésének a feltételezését, a kölcsönzött és átvett tisztségnevek alapján is!

Azok az idegenek, akik a századok folyamán oly gyakran megjelentek a kínai birodalom határain, általában nem tűntek el anyagi vagy szellemi kultúrájuk nyomait is eltüntetve, hanem legalább annyi nyomuk maradt Kínában és a birodalom különféle területein, hogy engedték magukra hatni a kínai birodalom bizonyos vívmányait, és saját szükségletükre átformálták őket. Természetesen az idegen törzsekre gyakorolt kínai hatás ennél jóval erősebb is lehetett, erre azonban nincs elegendő adatunk. A találkozások ugyanis tükröződnek az összeütközés egymásra ható — gyakran kölcsönös — szerkezeti-szervezeti változtatásaiban, és ez látványosan bizonyítja, hogy szerepük volt egymás társadalmában. Ez a megkülönböztető jegy az importált-exportált javaknál látványosabban tükröződik a méltóságnevekben, s minthogy a történetírás, elsősorban Kínában, ennek pontos regisztrálója, többnyire pontosan tükrözik valamely sztyepei nép és a kínai birodalom érintkezésének jellegét és fokát, mint bármely más vívmányuk és jellegzetességük érintkezése. A mozgékony nomád törzsek vándorlásra kialakult szervezete Kínában való támadásukhoz egy nagy birodalommal újra meg újra egy több évezrede kialakult hivatalnokrendszert állított szembe, vagy ennek a nyomán formálta a sajátját, jobb híján átvéve a szükséges idegen hivatalnokok feladatait, amit a nevek átvétele vagy legalább átírása tanúsít. Minthogy pedig Kína belső szervezetét évezredekig merevítette a hivatalnoki apparátus, ennek a szervezetnek a fennmaradása gyakran forrásul szolgálhat még Kína szervezetére vonatkozóan is.

¹ Legfájdalmasabb annak a kötetnek az elmaradása, amelyhez Mándokynak a legtöbb anyaga volt, vagy legalább ezt feltételezte róla a köztudat, részben saját bevallása alapján is: "Kunok Magyarországon", amelyet e sorok szerzője szerkesztett volna, s amely a Kőrösi Csoma Kiskönyvtárban jelent volna meg.

A türk birodalom keleti fele körülbelül két évszázadig foglalta el Kína határait, gyakran még a császárság határain belül is terjeszkedve (552-742/744). Hol rablóként, hol meg Kína szövetségeseiként, ez utóbbi alkalommal kínai oltalom alatt, ezek a türk törzsek, meghódítottak-e vagy csak "alattvalók", mint a kínaiak hitték, a hódító meghódolók jól megismerkedhettek a birodalom szervezetével.

Ez még csak folytatódott a türk birodalom bukása után, amikor a türk törzsek, azaz a közöttük helyet foglaló ujjur, kirgiz vagy karluk birodalom ősei hosszabb ideig is kínai környezetben telepedtek le. A kínai források szerint csak azoknak a türk vagy ujjur vezéreknek adományoztak a kínaihoz hasonló türk címeket, az adományozás kínai divatjának megfelelően, akik törzseiknek valóban vezetőik voltak, a szövetség zálogaképpen. Ezeknek a címeknek a többsége csak névleges volt, nyilvánvalóan a hasonlóan névleges kínai *szan-kuan*² típushoz tartoztak, amelyekhez nem mindig társult hivatali feladat. Ilyenkor a régi török törzsek által kölcsönzött kínai címek csak egy török vagy ujjur hivatali rendszer ideáját juttatták kifejezésre, így mutatják nekünk a történetírók lapjai. Ezeknek a régi kínai eredetű török méltóságneveknek az elemzésével igyekszik jelen cikkünk szolgálatot tenni a kölcsönadott és kölcsönzött címek, e korszak legfontosabb kínai-idegen kapcsolatainak, leglátványosabb nyomainak feltárásához.

Ami az átvétel természetét és érvényét illeti, a különféle török nyelvekben különböző természetűek a különböző kínai eredetű méltóságnevek. Lehetnek:

1.valódi jövevényszavak, amelyek kínai eredetű szóval juttatják kifejezésre a török hivatali köteleességeket;

2.alkalmi átvételek, a kínai eredetű hivatali címek alkalmi átirásai;

3.kínai eredetű rangok, amelyekben kínai feladatok kerülnek át a török nyelvekbe, és mivel ott hiányoznak a funkció alapjai, mindössze tiszteleti címként kerülnek át az egyes török nyelvekbe.

1. Mindenekelőtt azokat a hivatali címeket kell számbavennünk, amelyeket — a szövegek tanúsága szerint, valamint a szavak előfordulásának gyakorisága alapján — maguk a törökök is használhattak saját hivatalnokaik megnevezésére. *totoq* (a kínai írásjegyek ma szokásos élőnyelvi átirásával *tu-tu*, korabeli feltételezett kiejtése szerint *tuo-tuok*). A cím fonetikai formája azt sugallja, hogy ez a legrégebb kölcsönzés, mivel a török átirások közül egyedül ez tükrözi *-k* formában a kínai szóalakot záró gutturális implozívát.³ Ennek a címnek, amely rovásírásban

² A *szan-kuan* címek (vö. Hucker 398-399, No 4868 és Mororohashi V. kötet, No 13265/56, 5163) többnyire úgynevezett üres címek, néha azonban a kínaiak számára mégiscsak a hivatali rendszer részeit jelentik, tehát méltóságnevek gyanánt veendőik számba.

³ Vö. Hucker (No 73. 11, p. 544) arról, hogy a kései Han-korból származhat, később azonban egy déli-délnyugati címmé vált; Mororohashi (XI, No 39509/143, pp. 1825-1826). Aligha olyan régi azonban a török cím, hogy a kínai méltóságnév a török *tu-* "csinálni" igéből eredhetne, vagy nem éltek olyan közel egymáshoz a török és kínai alattvalók, hogy egymástól átvegyenek méltóságneveket, vagy a kínaiak nem becsültek annyira a törököket, hogy egy szavukat átvegyék stb., vö. Sinor. Hucker megírja, hogy a kínai méltóságnév már a Han-korban gyakori: olyan férfit jelöl, aki a birodalom katonai erejével rendelkezik, és csak később jelöli, elsősorban a T'ang-kortól

maradt ránk, szokások olvasata *-k*, s olyan réGINEK kell lennie, hogy megelőzze a kínai átirások tibeti *to-dog* formáját (VIII. századi dokumentumok) (vö. Csongor 1959, 235-242). Más átirások arról tanúskodnak, hogy ebben a korban már zöngésülnek a hasonló kínai szavégek (lásd például későbbi a *čegši* címet), az utóbbi jelenség sporadikusan előfordul több helyen is (vö. Csongor 1960). Ezeknek a címeknek az elavult voltáról, a szomszédságban késedelmes kölcsönzésükről írt Demiéville is (*i.m.* 179, 2.j.; Tu Ju művét ott, ahol hivatkozunk rá, 1901. évi kiadásából idézzük, a T'ung-tien, Kuan-wu-csai-kiadásából). Eszerint akkoriban a törökök nem kölcsönözhatték ezt a "kormányzó" jelentésű címet már csak azért sem, mert a határvidéki kormányzók (vagy inkább teljhatalmú császári biztosok) neve *cie-tu-si* volt, nem pedig *tu-tu*, legalábbis a VII. században, sporadikusan, vagy a VIII. században, már rendszeresen (vö. T'ung-tien XXXII, 18; ld. Demiéville és T'ung-tien). Megpróbálhatjuk azonban a *tu-tu* türk szó kölcsönzésének idejét úgy meghatározni, hogy a cím kínai történetét vizsgáljuk meg.

A Wei-dinasztia *Wen-ti* császára ezt a címet, a *tu-tu csu-csou kün-si*, röviden a *tu-tu* címet a Huang-cs'u-kor 3. évében alapította, vagyis i.sz. 222-ben (Cin-su XXIX, 177a) — itt és a továbbiakban a kínai dinasztikus történetírókat a *Szo-jin po-na-pen er-si-szi si*, *Sang-wu jin-su-kuan* (Peking 1968) kiadásából idézzük.

Ez a cím katonai hatalmat jelentett a határvidék tartományainak (*csou*) katonai ügyei ellenőrzésére; katonai megbízottként mindenekelőtt stratégiai fontosságú körzetekben alkalmazták, és a *tu-tu* cím egyre inkább "katonai parancsnok, határvidéki tartomány főnöke" lett az Északi Csou dinasztia korára. Ekkoriban *csou* helyett *kün*-nek hívták a tartományokat, talán 557-től, mert a *csou* polgári vezetőjét, a *t'ai-sou*-t ekkor nevezték ki a *kün* kormányzójává: *cung-kuan*-ból *kün-sou* lett, vagyis a *kün* hivatalnokává (vö. *Csou-su* III, 28a). Ettől az időtől kezdve vesztette el jelentőségét a *cung-kuan*, a tartomány civil kormányzójának a címe, akárcsak a *tu-tu* (vö. *Szui-su* XXVIII, 383b). A *cung-kuan* rangját ezentúl más címek váltották fel, ez pedig hovatovább elavulttá vált, hivatalos funkciója pedig alig volt már, a *szan-kuan* címek közé sorolták, vagy más címek váltották föl. Az ezt felváltó új címet, a *cung-kuan*-t azonban eltörölték *Jang-ti* császár idején, 607-ben, míg a *tu-tu* címet eközben nem váltották föl újjal (*Szui-su* XXVIII, 380b). A régít csak a T'ang-dinasztia első éveit, a *Wu-tö* periódus 7. évéig, 624-ig használták a *cung-kuan-fu*-nak nevezett területeken, amelyeket 558-ban alapítottak, a kormányzó rangjával együtt (*Kiu-T'ang-su* I, 26b). Ettől az időponttól kezdve a *tu-tu* rang egyre inkább tünedezett, leginkább az írás konzervatívizmusa tartotta fenn, úgyhogy sírfeliratokon találkozunk vele, majd — egyre ritkábban — címek csoportjában, ha ajándéku adták őket, ünnepélyes jelentőségű dokumentumokban; és később, a T'ang-dinasztia bukása után a cím felújításra szorult.

Így a kínai *tu-tu* cím története magyarázattal szolgálhat fonetikai formájának archaizmusára is. Mindenképpen 558 előtt kellett kölcsönöznie a szomszédnak,

kezdvé, a déli és nyugati barbárok törzsfőit és más vezető embereit.

tehát a türkök önállósága előtt, és talán nem is az új birodalom alapítói vették kölcsön, hanem elődeik, a *zsuan-zsuan*-ok.

A szót leírták *tū-tū* formában is (helyesebben: *toto*, vö. F. W. K. Müller, 9). A türk nyelvben való "egy tartomány kormányzója, magasrangú vezető" jelentése valószínűleg a türk közvetítésnek tulajdonítható, és ezzel a jelentéssel kerülhetett át számos más belső-ázsiai néphez, például a tibetiekhez *to-dog* formában (vö. Demiéville 197, 277.); a szogdokhoz *twtwk'n* formában (lásd Hansen 17, 31). A tibeti címhez lásd még F. W. Thomas, II, 81. Kotaniban is előfordul a cím *ttūtū* vagy *ttūttahā* vagy *ttūttāhī* (H. W. Bailey), de olyan formában is, hogy a vezér címe lehet, saját nép vezéréé is, nem csupán akkor, amikor a cím már nem a kínaiaktól származott, sőt, Kínában már maga a cím el is avult.

čegsi (Karlgrén: *ts'iak-si*): *ts'u-shih* (e cikk eredetije az Acta Orient. Hung.-ban jelent meg, XVI II, 1965, 85-91, az ide tartozó kínai írásjegyeket lásd ott).

Ez a cím régi, egészen a Han-korig vezethető vissza (vö. Hucker, No 2567, 558-559), és Morohashi II, No 1969./57), az i.e.II. századig, amikor a *c'e-si* keresztülhaladhatott az egyes tartományokon, hogy császári parancsra ellenőrizhesse őket. A Három Királyság idején azonban (II. század) ez a rang a *tu-tu* címei közé tartozott, majd csökkent a jelentősége, és végül el is tűnt (558-ban). Ettől kezdve a katonai egységek neve *csou*, többször is változott, *t'ai-sou* is volt, a *kün* vezetője újabb neve gyanánt, de néha a katonai egység nevét is, vezetője címét is felváltva használták. A T'ang-dinasztia első évében (618) a *csou*-kat már végleg *c'e-si* vezette, az egész birodalmat *csou*-kra osztották (*Kiu T'ang-su*, I, 24b), s ekkor a *c'e-si* már a "tartomány kormányzója" (ld. Des Retours, *Traité des fonctionnaires* 721). Megőrizte ezt a jelentést legalább egy évszázadig. Ezután a cím *cie-tu-si*-vé módosult, vagyis a *tu-tu* egyik címe helyett volt használatos, de egyre gyakrabban merül fel függetlenül is.

A türkök legvalószínűbben a VII. vagy VIII. században vehették át a "magasrangú katonai parancsnok vagy kormányzó" címét (a *c'e* végződése, azaz a türkben zöngés szóvég arra a periódusra utalhat, amely a *tu-tu* (*totoq*) átvétele óta eltelhetett).

Ugyanilyen jelentésű címet adhattak át a türkök a tibetieknek is (tshi-si: F. W. Thomas, II, 49) és a kotaniaknak is (*cīhi-sī*, *tsīsi*: ld. Bailey 139, *cīhā-sī*).

sañun/sāñün: *ciang-kün* (Karlgrén: *tsjang-kjuān*)⁴.

E cím palatális és veláris formái valószínűleg nem kínaiból magyarázandók⁵. Az orhoni felirat csak *Toñuquq* életrajzában őrizte meg, legalább a második formáját, ezt támogatja egy X. századi dokumentum is: *Sziang-wen* (Karlgrén: *sjang-ūān*), ami azt mutatja, hogy a cím közvetítéssel átkerülhetett az ujugrokhöz is (Müller, *Mahmāmag*).

⁴ Csongor, "Kínai szövegek (Chinese texts)" a magánhangzók kapcsolatának *nk* egyszerűsödésével magyarázza.

⁵ Ezt Csongor (243) a türkben a palatális-veláris hangváltozással magyarázza.

Kínában a *ciang-kün* cím "hadvezér" jelentésű időtlen idők óta (vö. Hucker, No 694, 140). A Cin-dinasztia óta (4.század) az egyes tartományok katonai kormányzói, a *tu-tu*-k automatikusan ezt a címet kapták, amikor hadjáratot vezettek a határvidéki területekre (ld. Cin-su XXIV, 177a). Természetesen a kormányzók más címeihez is hozzátartozott (*t'ai-sou*, *c'e-si*), legalábbis a T'ang-kortól kezdve.

A türkök ezt a katonai rangot a kínai származású hadvezérektől kapták örökül. Át- meg átkerülésének legjellemzőbb mozzanata, hogy a tizedik században úgy írját át a kínai források, mintha idegen cím lenne.

qunčui: *kung-csu* (Karlgrén: *kung-tšju*), a cím fennmaradt különféle formákban (*χūnčūi*, *χūnčūi*, *χunčūi* (ld. Müller, *Mahmāmag*). A cím Kínában a legkorábbi időktől kezdve "az uralkodó lánya" jelentésű (vö. Hucker, No 3408, 291; Morohashi II, No 1452/536, 11-16). Ugyanennél a nagy filológusnál található meg, a III. kötetben a fő hadvezér címe is (No 5831/1068), a katonai rangok egyike (Hucker No 3408, 291). Külföldön idegen uralkodók feleségének címe is lehetett, úgyhogy ez a cím már nagyon korán elvándorolhatott, külföldön "nemes hölgy" jelentésű is szokott lenni, mint ahogy nem minden kínai udvarban élő és külföldre vándoroló "hercegnő" volt a kínai uralkodó lánya.

A cím elkerült a szogdokhoz is: *γwnčwyh* (vö. Benveniste, 113).

2. A hivatalnoknevek másik csoportjáról nem ismeretes, hogy a türkök saját területükön használták-e őket, független rangként, legalábbis a fennmaradt szövegek nem nyújtanak biztonságos érveket elterjedtségükre vagy pedig kölcsönzött voltukra (és talán csak alkalmi átírásukra):

tai-sañun/tai sāñün: *ta-ciang-kün* (*d'ai-tšjang-kjuān*) mint "fővezér", *ciang-kün*. Magasabb rang volt, mint a hadvezéré, Kínában egyenrangú volt a *cai-sziang*-gal, ami "főminiszter" jelentésű volt, a türköknél azonban (ha egyáltalán átírták ezt a címet), csak "generális"-t jelentett.

čānši: *csang-si* (*t'jang-si*: Csongor 235, szívesen olvas *csang-si*-t a Chinese Texts-ben). A i. e. II. században ez a cím az írások fejét jelentette, a T'ang-korban azonban (amikor a türkök ezt a címet átírták) a vidéki körzetek katonai ügyével megbízott hivatalnokot hívták így, a *tu-tu-fu* fejét, a tartomány vezetőjének, vagyis a *c'e-si*-nek egyik császári kinevezéssel megerősített beosztottját, a *cie-tu-si* egyik alárendeltjét, akinek ellenőrzés is a feladata (*Mahmāmag*, 12); néha még a valódi hatalmat is ők képviselték, úgyhogy nemegyszer "kormányzó" jelentésű a szövegeinkben.

tutun: *tu-t'ung* (*tuo-t'uong*). Először a III. században találkozunk ezzel a címmel, de a T'ang-korban csupán a K'ien-jüan-kor első évében fordul elő; első előfordulásairól ld. Morohashi XI, 11825, No 39509/13b, T'ang-kori megváltozott funkcióját ld. Hucker, No 7321, 545, nála többnyire "főparancsnok"-ot jelent. A magyar régészek sokszor összetévesztik egy avar címmel, mégpedig egy olyan méltóságjelző terminussal, amely, ha megvolt is, nincs róla adatunk. Van azonban olyan avar cím, amely a legkorábbi formában a türk vagy avar — a szerző szerint a második avar hullám ért el Belső-Ázsiába, ekkor azonban a kettős hatalom kí-

nai felét kellene számításba vennünk. Márpedig Kínában a kérdéses *tudun* cím eredetije csakis egy olyan *tu-t'ung* cím lehetne, ami nem korábbi 759-nél, ez pedig túlságosan rövid idő alatt terjedt volna el a sztyeppén, ráadásul olyan korban, amikor Kína nem is volt állandó kapcsolatban a sztyepei törzsekkel; az országon belül voltak problémái, tehát semmiképpen nem a kínai cím török terjedésével foglalkozott. Az a véleményünk, hogy semmiképpen se a kínai nyelvből származtassuk ezt a türk vagy avar, egyszóval török címet.

A kínai cím teljes formája: *csao-t'ao-tu-t'ung*; ezt a X. század második felére érhetette el, a *cie-tu-si* teljhatalmú beosztottja és helyettese volt. írott formában csakis ebből a korból maradhatott ránk, ekkor pedig avarok már nem éltek a Kárpát-medencében, vagy másképp hívták őket...

fűšy, fűš, fűšh: fu-si (*p'j au-si*) (ld. Huckernél — csak a hivatal van regisztrálva —, No 2100, 220). A Szung-korból van rá először adatunk (Morohashi II. 1378-79, No 2097/28); a türk korban viszonylag alacsony rang lehetett, a *cie-tu-si* kis rangú beosztottja, akárcsak a következő.

pân xvân: p'an-kuan (*puân-kuân*) (Hucker. 363, No 4425; Morohashi II. 1315, No 1923/14). A T'ang-kortól növekvő tartalmú rang, de csak később válik lényeges funkcióvá Kínában.

fűtűš: fu-tu-sze (*p'j au-tuo-si*). A VIII. századból származik a feljegyzés, amely ezt a címet megőrizte számunkra, de nehezen olvasható. Hucker (220, No 2106) szerint a következő korban, a Szung-korban a katonai körzet parancsnokának beosztottja, segítője.

si-lâng: si-lang (*zi-lâng*): az egész történelemben "titkár" (ld. Hucker, 426-427, No 5278; Morohashi I, 578. No 589/81).

taysi: t'ai-ce (*t'ai-tsi*) (vö. Hucker, 484, No 6239). Kínában és az egész történelemben "herceg, trónörökös" a cím jelentése, külföldön pedig csak "nemes úr" lehetett.

on: a különböző korú *wang* jelentése már a császárkort megelőző idők óta "király", az egyes korok szerint változó értékben.

tänsi: t'ien-ce (*t'ien-tsi*). A szöveg szerint csakis a kínai császárról lehet szó, ez a kínai császár "idegen alattvalók" számára fenntartott címe.

3. Néhány cím kínai eredetű ugyan, de csak buddhista jellegű szövegekben fordul elő, s ez ujgur közvetítésre vall, mind "tanítvány" vagy "mester" jelentésű:

baḡš, baqš, payši: a kínai *fa-si* többször előfordul, de Hucker például fel sem veszi címként.

taiši: t'ai-si az egész történelem során Kínában "nagytudású mester" (vö. Hucker, No 6213, 481).

wapsi: fa-si (*p'j wap-si*): Kínában és az ujguroknál egyaránt "a Tan mestere", "tanító". Inkább tiszteleti cím, mint valódi rang, Hucker nem is tartja számon ilyen formában.

tüš, tüsi, tūš, tethsi, tethse: ti-ce (*d'iei-tsi*): "tanítvány" Kínában is, vendégeinél is (Huckernél csak utalásokban szerepel).

Érdemes megfontolnunk, hogy a türk birodalom területén Kínából és a kínai nyelvből kölcsönzött címek többnyire a fővárostól távol keletkeztek, a kínai császárság határvidékén voltak használatban, úgyhogy átvételük nem a kínai hivatalnokokkal való érintkezés emlékére vall, inkább arra, hogy a határvidéki katonai körzetek címei átkerülhettek a "vendégek" közé is. Más címek pedig különös okokból, például a buddhizmus terjedése miatt kerültek át a türk birodalomba.

Mindez, különösképpen pedig a kínai eredetű méltóságnevek viszonylag ritka előfordulása a türk birodalom területén a kínai hivatalos apparátus és a türkök ritka érintkezésére vall, a határvidéki címek átírása pedig arra mutat, hogy Kína közvetlen szomszédságában is csak a határvidékek érintkeztek.⁶

IRODALOM

- Bailey 1939 — H.W.Bailey, Turks in Khotanese Texts: *JRAS* 1939.
 Bailey 1951-1952 — H.W.Bailey, The Stahl-Holstein Miscellany: *AM* II.
 Csongor 1959. — Csongor B., *Idegen írásos kínai szövegek és szörványok a 7-10. századból. A kö-zép-kínai nyelvtörténet kérdéseiről*. (Kézirat.)
 Csongor 1960 — B. Csongor, Some Chinese Texts in Tibetan Script from Tun-huang: *Acta Orient Hung.* X (1960).
 Demiéville 1952 — P. Demiéville, *Le Concile de Lhasa. Une controverse sur le quétisme entre bouddhistes de l'Inde et de la Chine au VIIIe siècle de l'ère chrétienne*: Bibliothèque de l'Institut des Hautes Études Chinoises VII, Paris.
 Hansen 1930 — O.Hansen, Zur soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun: *JSFOu*. XLIV.
 Hucker 1985 — C.O. Hucker, *A Dictionary of Official Titles in Imperial China*. Stanford University Press, Stanford, Calif.
 Karlgren — B.Karlgren, *Grammata Serica Recensa: BMFEA* 29 (repr.).
 Morohashi — Morohashi Tetsuji, *Dai kan-wa jiten I-XIII. Dai shukan shoten*. Tokyo, 1960.
 Müller 1912 — F.W.K.Müller, Maḡnāmag: *APAW* (1912): Ein Doppelblatt aus einen manicheisch Hymnenbuch.
 Ramstedt 1813 — G.J.Ramstedt, Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei, aufgefunden und mit Transcription, Übersetzung und Bemerkungen veröffentlicht von —: *JSFOu*. XXX (1913).
 D. Sinor — Denis Sinor, The Turkic title tutuq rehabilitated: *Turcica et Orientalia*, Swedish Research Institute in Istanbul. Transactions Vol.I., 145-148.
 Thomas 1935-1955 — F.W.Thomas, *Tibetan Literary Texts and Documents Concerning Chinese Turkestan. Selected and Translated by —. I-III*, London II, 81, to-dog "councillar": II, 81.

⁶ Még a *tabyacok*, *tangutok*, *mongolok* vagy, mondjuk, *mandsuk* egyébként Kína által több-féleképpen is befolyásolt szervezete ellenére sem került át több és más hivatali cím a török törzsekhez.

Az ázsiai hunok településeiről

Szibéria, közelebről a Bajkálontúl területén már a múlt század végétől, a Mongol Népköztársaságban pedig az 1920-as évektől kezdve folyik intenzíven az ázsiai hunok, azaz a hiung-nuk temetőinek a kutatása. A magyar régészek 1961-től kezdve kapcsolódtak be a mongóliai temetőfeltárásokba, és így alaposabb betekintést nyerhettünk az egész régészeti-történeti problémakörbe. A temetők kutatásával kapcsolatban most csak egy dolgot szeretnénk kiemelni, azt, hogy a sírok túlnyomó része kirabolt, vagy legalábbis erősen megbolygatott, és így a tárgyi leletek köre nagyon hiányos, de a temetkezési szokások vizsgálata is nehézségekbe ütközik. Ettől függetlenül ha csupán csak a temetők, a sírokra támaszkodunk az írásos forrásoknak a velük való egyeztetése mellett, akkor nem alkothatunk valós képet a korabeli gazdálkodásról és a társadalomról sem.

A települések feltárására még hosszú ideig várni kellett. Azok felfedezése és feltárása nehéz feladat, nehezebb mint a temetők, ha tekintetbe vesszük a helybeli földrajzi környezetet és az anyagi, valamint a velük szorosan összefüggő technikai lehetőségeket. A Mongol Népköztársaság területén csak az 1960-as évek végén sikerült rábukkanni az első nyíltszíni, azaz erődítményes település nyomaira, melynek ásatására, közös expedíciónk keretében, végülis 1990-ben kerülhetett sor. Ennek eredményéről már hírt adtunk a Keletkutatás hasábjain. Emellett a Mongol Népköztársaságban ismert egész sor olyan földvár, amely általában mint hiung-nu emlék van számontartva, de mindeddig ezeknek vizsgálati ásatására még nem volt erő. Felkutatásukban első sorban H. Perlee, a mongol régészektől egyike első úttörője jeleskedett.¹ A Kínai Népköztársaság Belső Mongol Autonóm Tartományában az ázsiai hunok temetőinek a kutatása újabban sikeresen folyik,² de településeikről nincs közelebbi tudásunk.

A települések vizsgálata nélkül nem alkothatunk reális képet az ázsiai hunok nomád birodalmáról és ezen belül arról, hogy milyen volt a kapcsolat a letelepült, földművelő népekkel, így például a kínaiakkal.

Igazán nagy lendületet a hiung-nu települések kutatásának a Bajkálon túl lévő *Ivolgai földvár* (eleinte Ivolgai néven emlegették a szakirodalomban) nagy-

¹ H. Perlee, K isztorii drevnyih gorodov i poszelenijj: *SzovArh.* 1957, No 3. Perlee úgy vélte, hogy a földvárak a hiung-nu uralkodók várai voltak.

² *Hiung-nu sírok Ordosban.* Peking, 1986 (kínai nyelven).

szabású ásatásai adtak.³

A kutatásokat V. P. Silov és A. V. Davydova kezdték meg még 1940-ben, majd 1955-től az utóbbi vezetése alatt folyt tovább az ásatás, a kitűnően szervezett terepmunka. A leleteket a Leningrádi Állami Egyetem Történeti Fakultásának Régészeti Tanszékén dolgozták fel. Fontos momentum, hogy az erődített településnek a temetőjét is sikerült nemcsak megtalálni, hanem részben fel is tárt, sőt az embertani leletek előzetes feldolgozása is elkészült már.⁴ Az objektum Ulan-Ude várostól 16 km-re, a Szelenga folyó holtágának közelében, az Ivolga folyó partján helyezkedik el. A települést kerítő négyszeres földsánc kis része már elpusztult, de a rajta volt három bejárat még jól kivehető. Negyedik oldalról egykor a folyó vize védte. Úgy tűnik, hogy a belső rész egész területét lakták, a félig földbeásott padlójú házak sűrűn álltak egymás mellett, laza sorokba rendeződve. A sikeres ásatás során nagy részüket feltárták. A földvár, valójában erődített település, vizsgálati ásatását még G. P. Szosznovszkij végezte el 1928-29-ben, ez három, félig földbeásott ház feltárását eredményezte.⁵

Az "Ivolgai földvár" feltárásait végül egészen 1974-ig folytatták, de publikációja csak 1985-ben jelent meg, igen kis példányszámban.⁶ Az ásatások nyomán kiderült, hogy az egykori házak és a részben fa szerkezetű erődítmény nagyrészt tűzvész áldozata lett, valószínűleg közvetlenül az i. e. 1. század előtt. Az erődítmény határvár szerepét is játszhatta ugyan, de jelentősége ennél sokkal nagyobb volt mind gazdasági, mind adminisztratív tekintetben.

Az ásatások összesen 54 ház maradványait hozták napvilágra. Kettő kivétellel mind félig földbeásottak voltak, ahol a padlószint az eredeti földfelszíntől legfeljebb 1,10 m mélyen volt. A földfeletti házak közül a maga nagyságával kiemelkedett egy 13 x 11,5 m-es épület, melynek leomlott, eredetileg vályogtéglából épült falainak a nyomai az ásatáskor még jól látszottak a felszínen. Az ásató szerint ez nem lehetett a helyi vezető lakóháza, hanem benne valamiféle kézműipari tevékenység folyt. A félig földbeásott aljú házak java részében az ún. kínai

³ A. Davydova - V. P. Silov, Predvarityelnij otcet o rasszkopkah Nyizsnye-Ivolginszkogo gorogyscsa v 1940 g.: *Zapiszki Burjat-Mongolszkogo Naucsno-Issledovatyelszkogo Insztituta Jazyka Lityeratury i Isztorii* Vyp. 14., Ulan-Ude, 1952; A. V. Davydova, Ivolginszkoje gorogyscsa: *SzovArh.* Vyp. XXV. 1956; Uő., Novyje dannye ob Ivolginszkom gorogyscsa: *Trudy Burjato-Mongolszkogo Naucsno-Issledovatyelszkogo Insztituta Jazyka Lityeratury i Isztorii*. N° 3. Ulan-Ude, 1960; Uő., The Ivolga Gorodische: *Acta Arch. Hung.* 20, 1968, 209-245; Uő., Rasszkopki Ivolginszkogo gorogyscsa: *Archeologicseskij Otkrytyja* 1970 g. Moszkva, 1971.

⁴ I. I. Gohman, Antropologicseskaja harakterisztika cserepov iz Ivolginszkogo gorogyscsa: *Trudy BK Naucsno-Issledovatyelszkogo Insztituta Szibirszkogo Otyelenijja Akagyemii Nauk SzSzsZR* 3, Ulan-Ude, 1960.

⁵ G. P. Szosznovszkij, Nyizsnye-Ivolginszkoje gorogyscsa: *Problemy Isztorii Dokapitaliszcicszkij Obscsesztv* N° 7-8, Moszkva, 1934.

⁶ A. V. Davydova, *Ivolginszkij kompleksz (gorogyscsa i mogilnyik) - pamjatnyik hunnu v Zabajkalje.* Leningrad, 1985. Rec.: R. Kenk: *Ural-Altaische Jahrbücher*, N. F. Bd. 10, 1991, 226-230.

kang típusú fűtőszervezetes házak a szembeötlők. Bennük egymáshoz illesztett kőlapokból építették meg csőszerűen a füstelvezető járatokat a padló felett, és az a fűtést is szolgálta. Az ilyen füstelvezető, fűtőszervezetes házak az ázsiai hunokkal egyidőben jelentek meg a Bajkálontúlon, bennük kínai hatás fedezhető fel, talán Kína területéről behurcolt hadifoglyok révén. Velük egyidőben a krounovka kultúrában is megtaláljuk őket a távol-keleti Tengermelléken.⁷

A település házaiban és kultúrrétegében, szemétdögreiben természetesen sok volt az edénycserép, azonban magában a településen egyetlen edényégető-kemencét sem találtak! Figyelemreméltó dolog az, hogy a településen talált leletek között sok tárgy, főleg a csontból és bronzból készültek díszítményei a kínai ízlésvilág elemeit tükrözik, sőt egyes tárgyak kínai típusúak, így pl. a vas ásópapucskok és ekepapucskok. Ez utóbbiak különben alátámasztják a korabeli kínai írásos források adatait, amelyek jelentős földművelésről tanúskodnak a hiung-nuk országában. Azonban mindez nem jelentheti azt, hogy a hiung-nuk valamiféle félnomádok lettek volna, ellenkezőleg, arról van szó, hogy voltak náluk olyan települések, melyeknek a lakossága éppenséggel nem hiung-nu származású volt, s ezek látták el őket a szükséges ipari termékekkel és gabonaneművel.

Az Ivolgai településtől alig fél km-re megtalált és feltárt temetőből az ásatás során 216 sírt kutattak át. Az onnan származó embertani anyag arra utal, hogy lakossága kevert volt, a hiung-nuk által helyben talált őslakosság és a behurcolt hadifoglyok képviselőiből állott. A helybeliek a mongoloid rassztípus szibériai ágához tartozó jellegeket viselték magukon, ők alkották a többséget. Az a kevés hiung-nu eredetű ember, akiknek a sírját feltárták, a csontanyag alapján részben a mongóliai Noin-Ula (Nojon-Úl) nevű lelőhely temetőiből ismert embertani anyag analógiája, de rajtuk is megvannak a korábbi, bronzkori, sőt neolitikus lakosság jellegzetes vonásai. A sírok felett kurgánok nem emelkedtek, jóllehet az eddig ismert hiung-nu síroknak azok törvényszerű velejárói.

Az Ivolgai földváron kívül ismeretesek még nyíltszíni hiung-nu-kori települések a Bajkálontúlról. A legelső egy neves szovjet antropológus, G. F. Debec vizsgálta meg ásatással a Csikoj folyó völgyében, 35 km-re Kjahtától. A lelőhely neve Dureny. 1925-ben ezen a helyen Debec két ház feltárását végezte el. Ásatási feljegyzéseit részben Szentpétervárott őrzik a Régészeti Intézetben, részben pedig Irkutszkban. Ezt a feltárást később Davydova folytatta, úgy, hogy ma már onnan öt, félig földbeásott ház maradványait ismerjük.⁸ Erről a településről, amely igen hoszan nyúlik el a Csikoj széles völgyében, 21 db. vas ekepapucs került már elő, tehát ott is intenzív földművelés folyt valamikor.

Néhány évvel később, 1972 és 1974-ben, a Bajkálontúlon még egy települé-

sen folytattak feltárásokat, ennek a neve Jenkhor. Ott átlag 90 cm-es kultúrréteg mutatkozott, benne egy 24 m²-es alapterületű kemencés és füstelvezető házzal, az utóbbiakat kőlapok nélkül, csak a földbe fűrták bele. A település radiocarbon keltezése i. e. 20+ 60 év.⁹

A Boroo-parti feltárásaink után, még ugyanabban az évben (1990), szintén D. Cevendordzs vezetésével felfedezték a második, eddig ismert hiung-nu települést a Mongol Népköztársaságban, melynek megtalálásához segítséget nyújtottak a Boroo partján tett megfigyelések. Az ottani ásatás eredményei még nem kerültek közlésre. A már említett Nojon Úl (Noin Ula), vagy más ismert, hasonlóan nagy hiung-nu temetők (pl. Gol-mod) mellett eddig nem találtak településnyomokat. Így megengedhető az a feltevés, hogy a vezetőik téli szállásai nem voltak a temetők közelében. A Bajkálontúlon sokkal jobb a kutatás helyzete, mert hiung-nu-kori településnyomok a felszínen 11 pontról ismeretesek kerámiatöredékek révén a Szelenga, a Botajka és a Dzsuga, valamint a Khilka folyók mentén, sőt a Kiran folyó torkolatánál egy hiung-nu bronzüst is előkerült.¹⁰

⁷ Idézve R. Kenk nyomán, 228: Brodjanskij 1985, 46.

⁸ A. V. Davydova, K voprosu o roli oszlednyh poszelenij v kocsevom obscsesztve szjunnju: *Kratkije Szooobszcsenyija*, Moszkva, 1978, 55-59.

⁹ A. V. Davydova - Sz. Sz. Minjajev, Raszkopki hunszkih poszelenij v Zabajkalje: *Archeologicseskije Otkrytija* 1974 g. Moszkva, 1975, 198-199.

¹⁰ G. P. Szosznovszkij, O poszelenij gunnszkij epohi v dolinye r. Csikoj: *Kratkije Szooobszcsenyija*, Vyp. XIV, 1947.

Török beszámolók Lipa 1551. évi feladásáról

Buda 1541. évi megszállásakor Szülejmán szultán — némi habozás után — felmás módon határozott Magyarország keleti felének jövőbeni helyzetéről. A Bécs felé tekingető uralkodó Kelet-Magyarországot és Erdélyt a szandzsákbégek kinevezett János Zsigmond (valójában gyámja, Fráter György) és Petrovics Péter kezébe adta, de a rájuk bízott területeket egyelőre szervezetileg nem illesztette a birodalom testéhez. Maga az egész kinevezési eljárás, különösen a szultán idevágó nyilatkozatainak fényében, semmi kétséget nem hagyott afelől, hogy Szülejmán ezeket a részeket sajátjának tekinti, melyek sorsáról — Szapolyai királyságának meghódítójaként — egyedül neki van joga dönteni.¹

Legfőbb vetélytársa Magyarországon, Habsburg Ferdinánd, hasonlóképpen gondolkodott a szóban forgó területekről. Ő az igényeit arra alapozta, hogy Magyarország törvényesen megválasztott és megkoronázott királya volt, s mint ilyen, természetesnek vette, hogy a korona valamennyi egykori országrésze hozzá tartozik.² Ilyenformán a keleti országrész jövője azon múltott, hogy mi lesz a kimenetele annak a nagyhatalmi összecsapásnak, amely 1541 után elkerülhetetlennek látszott, s amelynek valódi tétje immár nemcsak a Magyarország feletti uralom volt, hanem Bécs elfoglalása és a közép-európai Habsburg hatalom felszámolása.

Ez az összecsapás, bár némi török előretörést hozott, lényegében döntetlenül végződött. Sőt, török szempontból indokolt kudarcról beszélni, hiszen a fő cél, Bécs bevétele és ennek révén Magyarország teljes bekebelezése nem sikerült. 1545-re kiderült, hogy a törököknek az országban tartós társbérletre kell be rendezkedniük a Habsburgokkal. A szultáni udvar gyakorlatilag ezt ismerte el a Habsburg testvérekkel 1545-ben kötött fegyverszünettel, illetve az 1547-ben aláírt békével, még ha elvben fenntartotta is igényét Magyarország egészére.³

Mivel az 1540-es évek első felének Oszmán-Habsburg küzdelmei döntően az ország nyugati és északi részein zajlottak, György barát és Petrovics szandzsákjai átmenetileg szélárnyékba kerültek. Mindez elvben lehetőséget kínált volna rá, hogy Kelet-Magyarország új, függetlennek persze távolról sem tekinthető ve-

¹ Vö. Mihnea Berindei — Gilles Veinstein, *L'Empire ottoman et les pays roumains 1544-1545*. Paris-Cambridge, 1987, 17-46. Fodor Pál, *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991, 87-119.

² Barta Gábor, *Az erdélyi fejedelemség születése*. Budapest, 1979, 91-112. Barta Gábor, *Vajon kié az ország?* Budapest, 1988, 206-221. Szakály Ferenc: Amikor a bárán a farkassal társalgott ... In: *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Melmed nagyvezír találkozásáról 1605. november 11-én*. Budapest, 1988, 13-48.

³ Ernst Dieter Petritsch, *Der Habsburgisch-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv* 38, 1985, 49-80.

zetői megpróbálják tágítani politikai mozgásterüket. Ennek útjában azonban több akadály tornyosult. Az egyik az volt, hogy a szultán — mint az 1544-45-ös évekből fennmaradt rendeletei mutatják — komolyan gondolta a magyar vezetők szandzsákbégi kinevezését, és minden lényeges kérdésben teljes alkalmazkodást várt el tőlük.⁴ Nyilvánvaló jelek utalnak arra, hogy Erdély és a Temesköz csak rövid, átmeneti időszakra kapta félfüggetlen státusát: a nagy hadjáratok idején élelmet szállít a török hadseregnek, részt vállal a moldvai és a havasalföldi fejedelemségek körüli politikai bonyodalmak megoldásában, 1543-tól rendszeresen adózik a portának, s ami különösen nyomasztó: a szultáni udvar már 1544-től újabb várak átadását követeli. Ha a török előrenyomulása a nyugati fronton nem akad el, valószínű, hogy Erdély és a Temesköz közvetlen török megszállása is hamarosan bekövetkezik.

A szélcsend kihasználását másfelől az gátolta, hogy a János Zsigmond nevében (is) kormányzó György barát és az Izabella királynéval együttműködő Petrovics Péter eltérő politikát folytatott (igazolva Szulejmán előrelátó döntését a hatalom kettőjük közti megosztásáról). Petrovics a portával való szoros barátság híve volt, és feltétel nélkül késznek mutatkozott a szultáni érdekek kiszolgálására. Erre mindenekelőtt két dolog készítette: részben az, hogy birtokai a török terület torkában feküdtek, s így állandó és közvetlen veszélyben forogtak, részben az, hogy Izabella és kisfia dinasztikus érdekeinek hathatós védelmét a szultántól remélte. Sőt, ha ehhez hozzávesszük, hogy a megerősödő György baráttal szemben maga is a porta segítségére szorult (a helytartó ugyanis a saját irányítása alá akarta vonni Petrovics területeit), akkor újabb nyomós okát kapjuk annak, hogy Petrovics miért viselkedett olyan hűségesen a portával szemben.⁵

Tőle eltérően Fráter György Buda eleste után gyökeresen szakított korábbi politikájával. Már 1541. december 29-én szerződést kötött Ferdinánddal Erdély és a korona átadásáról, jöllehet ezt az egyezményt a katonai helyzet kedvezőtlen alakulása miatt nem sikerült a gyakorlatba átültetni. Az 1540-es évek első felében a török offenzíva, második felében a Habsburgok nyugati elfoglaltsága véteti le a napirendről az átadás kockázatokkal teli műveletét. Ráadásul Fráter Györgynek, aki az egész ország által sürgetett egyesítést csak úgy tudja elképzelni, ha megfelelő katonai háttér áll mögötte, az évek múlásával egyre jobban számolnia kell a királyné és Petrovics pártjának szembenállásával. Ebben a helyzetben, az 1540-es évek országgyűlésein, részgyűlésein és értekezletein a legkülönbébb állásfoglalások születnek: egyiken elismerik Ferdinánd fennhatóságát, de egyúttal megszavazzák az adót a törököknek; a másikon hűségnyilatkozatot tesznek a szultánnak, majd a harmadikon hozzájárulását kérik a II. János vezette, egyesített Magyarország létrehozásához. Ugyanilyen ellentmondásos a helyzet 1549 szeptemberében: miközben a Fráter György által összehívott részgyűlés Derecs-

⁴ Vö. Berindei — Veinstein, *i.m.*, 158. skk: a szultáni rendeletek fordításban.

⁵ Vö. *i.m.* 177, 244. Barta G., *Az erdélyi fejedelemség születése*, 103-104. A továbbiakhoz ld. Barta Gábor idézett munkáit.

kén újfent hódolatát fejezi ki a szultánnak, Nyírbátorban megkezdődnek a már egy éve folyamatosan előkészített tárgyalások Ferdinánd biztosa és a Barát között. A felek ismét megegyeznek Erdély és a Részek Ferdinánd jogara alatti egyesítéséről, Izabella és fia kártalanításáról, s arról, hogy Erdélyt a király nevében Fráter György fogja kormányozni.

Míg korábban a hasonló próbálkozások komoly következmények nélkül maradtak és rendszerint maguktól kimúltak, most a nyírbátori egyezség alaposan fölkavarta a nagypolitika hullámain. Közrejátszott ebben, hogy a magát kisémmizettnek érző Izabella és hívei nyíltan szembeszegültek a határozatokkal, s odáig mentek, hogy 1550 nyarán szabályosan "feljelentették" a portán Fráter Györgyöt. Noha a szultáni udvar már ezt megelőzően értesült a Barát és Ferdinánd között folyó tárgyalásokról, egyelőre beérte azzal, hogy egy csausz útján elrendelte az erdélyieknek a helytartó letételét és megölését. Ennek nyomán 1550 szeptemberében polgárháború tört ki Erdélyben, de a királynő támogatói — akiket a román vajdák, a budai pasa és más török egységek segítettek — az év végére alulmaradtak Fráter György csapataival szemben.

A helytartó kilátásai mindazonáltal nem tűntek biztatóknak. A következő évben nagy valószínűséggel számíthatott török támadásra, miközben még 1550 őszén V. Károly császár visszautasította öccse kérését, hogy támogassa magyarországi vállalkozását. Ferdinánd ennek ellenére nem akart lemondani a régen várt alkalomról, ezért 1551 nyarán az országrész átvételére biztosokat, védelmére pedig Castaldo vezetésével mintegy 7000 fős hadat küldött Erdélybe. Noha ez a katonaság általános vélemény szerint kevés volt egy török támadás elhárítására, Ferdinánd utasítására isztambuli követe július 18-án bejelentette a szultánnak, hogy Habsburg csapatok szállták meg Erdélyt, amelyért a király — amennyiben neki átengedi — kész adót fizetni az oszmán uralkodónak. Ezzel csaknem egyidőben a Barát és Ferdinánd megbízottai aláírták Izabellával a lemondó nyilatkozatot, Petrovics pedig átadta temesközi várait Ferdinánd csapatainak. Augusztus 6-án a királyné, fiával és Petroviccsal együtt, elhagyta Erdélyt.

Három nappal korábban Szokollu Mehmed ruméliai beglerbég jelentékeny sereggel Szalánkeménre érkezett.⁶ Amint az várható volt, a szultán dühösen reagált a béke megszegésére és szandzsákjainak elbitorlására, s július elején két sereget küldött Erdély megtisztítására és Izabellák védelmére: Ahmed pasa másodvezír azt a feladatot kapta, hogy néhány szandzsák haderejével és a vazallusok csapataival Havasalföldről támadjon Erdélyre, a szerdárá kinevezett Szokollunak pedig megparancsolta, hogy foglalja el a Temesvidék várait. A kétségbeejtő helyzetben kiderült, hogy Ferdinánd képtelen megfelelő erőket mozgósítani új tartománya védelmére. Ezért Fráter György, amúgy igazi török módra, ketős játékba kezdett: augusztusban elküldte Isztambulnak Erdély évi adóját, s ki-

használva azt a tényt, hogy Petrovics váraiba Ferdinánd katonái költöztek, a beglerbégnek írott leveleiben Petrovicsot vádolta meg árulással, rá hárítva a felelősséget a Habsburgok bejöveteleért. Fráter György magyarázatai részben elérték céljukat: a beglerbég hajlott arra, hogy higgyen neki, s ezzel jelentősen csökkent az Erdélyre nehezedő nyomás. Ahmed seregét visszarendelték, s a török vezetés módosította céljait: most már csak a Temesvidék várait kívánta elfoglalni. Az már csak ráadás volt, hogy a beglerbég közben elvesztegetett több mint egy hónapot a hátralévő kevés hadjáratú időből.

Amikor a török fővezér szeptember elején megindult Becse felé, Fráter György és Castaldo tanácsosabbnak látta Erdélyben maradni. Szokollu így nehézség nélkül foglalta el szeptember 19-én Becsét, amivel a törökök régi vágya teljesült: Szegedig ellenőrzésük alá vonhatták a tiszai hajóutat, ugyanakkor itt rendezhették be a Temesköz felé kiinduló támadások fő ellátó bázisát. Szeptember 25-én Becskerek jutott török kézre. Szeptember 28-án Csanád várnagya — Fráter György utasítására — harc nélkül feladta a várat Szokollu csapatainak. A beglerbég ezután Lippa megtámadását fontolgatta, de előrsének veresége nyomán visszafordult Szeged felé. Közben, Csanád elestének hírére, a Lippánál állomásozó magyar-német sereg feloszlott, Lippa lakossága pedig az őrség megkezdésével felajánlotta a város átadását. A kevés katonával rendelkező lippai kapitány erre megrongáltatta a falakat és az ágyúkat, és október 8-án sorsára hagyta a várat. Szokollu az erősségbe jelentékeny őrséget rakott Ulama boszniai bég vezetésével, maga pedig Temesvár alá vonult.

Miközben a török csapatok Temesvár ostromával foglalkoztak, Fráter György úgy határozott, hogy az újonnan összegyűjtött hadakkal kimozdul Erdélyből. Mivel a törökök előtt továbbra is szeretne volna megőrizni hitelét, rábeszélte Castaldót és a többi vezért, hogy ne a beglerbéget támadják meg, hanem Lippa visszavételével próbálkozzanak meg. Az egyesült csapatok november 3-án fogták körül a várat, s ezzel kezdetét vette az a hadművelet, amelynek eseményei döntő módon járultak hozzá Fráter György másfél hónappal későbbi veszteségéhez.

A november 3-tól december 5-ig tartó időszak lippai történéseiről szinte zavarba ejtően sok információ maradt ránk.⁷ A számtalan levél, jelentés stb. mellett ez elsősorban a Fráter-gyilkosság ügyében folytatott vizsgálatnak köszönhető, aminek során a vallomást tévők az ostrom csaknem minden mozzanatáról elmondták, amit tudtak vagy tudni véltek.⁸ Mindezekből az ostrom fő eseményei a következőkben foglalhatók össze: a keresztény csapatok érkezésekor a török parancsnok felgyújtatta a várost, ahol nagy mennyiségű élelem pusztult el. 6-án a keresztények sikerrel rohamozták meg a külső várat, s Ulama pasa a belső várba húzódott megmaradt embereivel. Ezután a szövetséges seregek vezérei között komoly nézeteltérések támadtak. Fráter György, színlelésre alapozott politikájá-

⁶ Az eseményekhez ld. még: Czimer Károly, Temesvár megvétele 1551-1552: *Hadtörténelmi Közlemények* 1893. Szántó Imre, *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551-52. évi várháborúk*. Budapest, 1985, 53. skk.

⁷ Czimer és Szántó írásain kívül ld. még: Kropf Lajos, Lippa ostroma 1551-ben: *Hadtörténelmi Közlemények* 1879, 225-234.

⁸ A vizsgálat anyagát Barta Gábor dolgozta fel briliáns könyvében: *Vajon kié az ország?*, i.m.

nak megfelelően, azt szorgalmazta, hogy a vár feladása fejében engedélyezzenek szabad elvonulást a védőknek. Castaldo viszont, királya utasítását követve, kizárólag feltétel nélküli megadásról volt hajlandó tárgyalni. Így aztán tovább folytatták az ostromot, mígnem november 18-án Ulama húsz napi fegyverszünetet kért, s felajánlotta, hogy annak letelte után átadja a várat, ha az őrséggel szabadon elvonulhat. Ferdinánd vezéreinek nyomására ezt a javaslatot a keresztény haditanács nem fogadta el. November 25-én híre jött, hogy Becsére jelentékeny török csapaterősítések érkeztek (maga a budai beglerbég is oda vonult), s ezt, valamint a csapatok fáradtságát kihasználva Fráter György a november 28-i haditanácsban keresztülvitte, hogy megadás fejében Ulama és emberei fegyveresen elvonulhassanak. A Barát ezen felül megkérte Ulamát, hogy járjon közbe Becse és Becskerek visszaadása, továbbá a szultán és Ferdinánd közti béke helyreállítása érdekében. A megfogyatkozott török védősereg december 5-én hagyta el a várat, valószínűleg déltájban. Fráter György társzekerekkel látta el őket és néhány száz (egyesek szerint ezer) fős csapatot adott melléjük, hogy a Temes folyóig biztosítsa útjukat. Ezután azonban temesvári, fellaki, és egyes, a lippai táborból kilopakodó csapatok megtámadták a vonuló törököket. Ulama és emberei menetben védekeztek, s bár sokan elestek közülük, a parancsnoknak maradék katonáival sikerült török területre jutnia.

A lippai ostrom története a gazdag forrásanyag ellenére nincs híján a talányos elemeknek. Különösen igaz ez Fráter György szereplésére, amit már a kortársak rendkívül ellentmondásosan ítélték meg. Ferdinánd helyszínen tartózkodó megbízottai és a Fráter ügyben később vizsgálódó biztosok a legkülönbébb árulásokat tulajdonították a barátnak. Néhány a felhozott vádakból: miközben megadásról tárgyaltak a védőkkel, titokban kitartásra buzdította és élelemmel segítette őket; neki köszönhető, hogy a török a feltétel nélküli megadást elutasítva szabad elvonulást követelt; összeszűrte a levét Ulamával, ajándékokat fogadott el tőle, s a kivonuláskor puskákkal és más fegyverekkel látta el.

Sajnálatos módon ezeknek a talányoknak a megoldásához a török források sem segítenek hozzá, lévén, hogy levéltári adatok eddig nem kerültek elő, a krónikák pedig általában hallgatnak a lippai eseményekről. Éppen ezért mondható szerencsésnek, hogy a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Turcica gyűjteményében fennmaradt öt olyan levél, amely Lippa ostromáról és az utána történetekről számol be röviden.⁹ Mint az a török anyagokkal oly gyakran megesik, e levelek sem bővelkednek új, izgalmas részletekben, de néhány ponton finomítják eddigi ismereteinket.

Az öt levél valamennyi információja egy bizonyos Ali agától származik, aki Ulama pasával együtt vett részt Lippa védelmében, túlélte a hazavonulást és a keresztények támadását, s végül Szegedre érkezett. Szóban elmondott híreit

⁹ Jelzetük: HHStA, Turcica 9, Konv. 3 (1551. VI-XII), fol. 102-106. Néhány soros ismertetést közöl róluk: Ernst Dieter Petritsch, *Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv*. Bd. 1. (1480-1574). Wien, 1991, 71-72: 158-159. sz. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband 10/1.)

elsőként az ottani kincstári megbízott (*emin*), Ahmed fia Ibrahim foglalta írásba és továbbította két helyre; első levelét egy bizonyos "defterdár efendinek" címezte, akiben talán a belgrádi kincstartót sejthetjük. A másodikat Ali aga Hüda-verdi nevű testvérének és embereinek küldte, akiknek tartózkodási helyét nem tudjuk meg, de az első levél továbbítására vonatkozó utasításból arra gondolhatunk, hogy a defterdár efendivel nem egy helyen, hanem annál valamivel közelebb állomásoztak. A maradék három levelet az aláírás szerint maga Ali aga (vagy a titkára?) vetette papírra. Az első egy bizonyos "efendi őfelségének" címezte, aki talán azonos a fentebb Belgrádban sejtett defterdárral. A második levél, amely a bevezető formulától eltekintve szó szerint megegyezik az elsővel, ismeretlen személynek íródott. Az inscriptioban olvasható "nagyságos és boldogságos szultánom" megszólítás mindenesetre nem zárja ki, hogy címzettként a hadjárat fővezérére, Szokollura gondoljunk. Ali aga utolsó levele Szülejmán és Hüda-verdi nevű testvéreinek szól, akik *odabaşı* (szakaszparancsnok) beosztásban katonáskodtak a török-magyar végeken, valahol Belgrád fölött.¹⁰ Keltezés egyetlen iraton sem található, de a kontextusból világos, hogy valamennyi a december 9. utáni napokban, Ali aga Szegedre érkezését követően íródott.¹¹

A levelekben elsőként a vár feladásával kapcsolatos közlés érdemel figyelmet. Ali aga az "efendi őfelségének" szóló levélben azt állítja: öt-hatszor kaptak felszólítást arra, hogy feltétel nélkül, a rabság biztos tudatával adják meg magukat. Soraiból kiderül, hogy a török várparancsnok és emberei külön elbánásban részesültek volna: őket személyesen a királynak szánták. Mindez Castaldo álláspontját tükrözi, s ha Ali aga itt nem hallgat el valamit, akkor szavai arra utalnak, hogy Fráter György az ostrom első felében csak saját táborában hangoztatta a törökök elengedésének szükségességét, s nem bujtogatta a védőket ellenállásra. Ali aga beszámolója ugyanakkor egyértelművé teszi török oldalról is, hogy a szabad, fegyveres elvonulásra vonatkozó ajánlat a barát "ajándéka" volt a várba szorult törököknek. Mint ahogy az sem lehet vitás, hogy a törökök a sorsdöntő tárgyalásokat Fráter Györggyel vagy az ő embereivel folytatták, hiszen nehéz volna elképzelni, hogy a Barát érveléséből idézett kurta mondat ("én a padisah szolgálja vagyok") Ferdinánd képviselőinek jelenlétében elhangozhatott volna. Egé-

¹⁰ Ennek a levélnek az intitulationjában a két név előtt a *karındaş* szó szerepel, amely *testvért* és *bajtársat* egyaránt jelent. Azért választottam az első jelentést, és gondolom Szülejmánt és Hüda-verdit Ali aga testvérének, mert ezzel magyarázatot tudok adni az Ibrahim által írt második levél furcsa címzésére és megszólítására, amely így hangzik: *Ali ağanın Hüda-verdisine* (Ali aga Hüda-verdijének). Petritsch (*i.m.*, 71: 158. sz.) figyelmét elkerülte, hogy mindkét levélben ugyanarról a Hüda-verdiről van szó, s ezért az idézett címzésben az ő nevét titulussá vette, és *hazāviresine* formában olvasta el. Ennek azonban nincs értelme, és az olvasat kétségtelenül: *Hüda-verdisine*.

¹¹ A terminus post quem két adat alapján határozható meg: az első december 5-e, a lippai kivonulás napja, a második pedig Ibrahim emin ama közlése, hogy Ali aga pénteki napon jött meg Szegedre. A december 5. utáni első pénteki nap december 9-re esett. Tekintve, hogy Ulama már legkésőbb 8-án Belgrádban volt, minden okunk megvan azt hinni, hogy Ali aga a dec. 9-i pénteken, s nem egy későbbin ért el Szeged városába.

szében véve a levelek azt bizonyítják, hogy a védők elengedése Fráter György műve volt, s hogy a barát a törökök előtt ezt hűségének bizonyítékeként igyekezett feltüntetni.

A levelek segítségével pontosabb számokat kapunk a Lippát védő török sereg nagyságáról és veszteségeiről. Ezt a szakirodalom — magyar és német források nyomán — a következőképpen rekonstruálta:¹² Ulama katonasága az ostrom kezdetén 4000 vagy 5000 főt tett ki. Ennek nagyobbik része (2-3000 ember) elesett vagy fogságba került a külváros ostrománál, s mintegy 1200-1300-an jutottak be a fellegyárba. A heteken át húzódó ostrom ellenére december 5-én 1200 vagy 1300 török hagyta el a várat, s közülük mintegy 300-500 élte túl a "hítségő" magyar csapatok támadásait.

Ali aga beszámolója, sajnos, nem tér ki az őrség eredeti létszámára, de a későbbi helyzetről pontos tájékoztatást nyújt. Eszerint az ostrom végére Ulamának 2000 embere maradt, ebből 900-an estek el az útközben vívott harcokban, és 1100-an érkeztek meg török területekre. Abból a tényből, hogy december 5-én 2000 ember került elő a szétlőtt várból, a fellegyárba húzódott törökök számát az eddigi 1200-1300-al szemben mintegy 2500 főre becsülhetjük. Joggal feltételezhetjük ugyanis, hogy az ostrom alatt a harci cselekmények és az Ali aga által is hangsúlyozott élelemhiány legalább ennyivel megritkította a török katonák sorait. Kérdés mármint az, hogy mennyi lehetett a létszám az ostrom kezdetén? Figyelembe véve a korabeli becslések túlzásait, véleményem szerint aligha haladta meg a 3000-et. Emellett szól, hogy az általában elfogadott 4000-5000 fő eleve hihetetlenül magasnak tűnik a mozgó seregek összlétszámához képest, s azt sem szabad elfelejteni, hogy Ulama bizonyára jóval kisebb veszteséggel hajtotta végre a visszavonulást az ostrom elején, mint azt feltételezik, hiszen a külvárost ő maga gyújtatta fel. Összegezve tehát: az eredetileg 3000 főből álló védőseregből kb. 500-an estek el a külső vár védelmében, további 500-an pedig az egy hónapos ostrom idején pusztultak el. Lippa feladásakor 2000-en jöttek ki a várból, s ebből 1100-an úszták meg ép bőrrel a hazavonulást.

A magyar és más források ellentmondóan nyilatkoznak az elvonuló törökök útirányáról. Végső céljukként többnyire Belgrádot említik, s ezért az újabb feldolgozásokban is azt olvashatjuk, hogy a törökök maradékai Belgrádba tértek meg. Ali aga közlései azonban Czímer Károly megállapításait igazolják, aki — helyesen — úgy gondolta, hogy a török katonák Becsére vonultak vissza.¹³ Noha valószínű, hogy a többség innen Belgrád felé vette az útját, mint Ali aga esete mutatja, sokféle irányba széledhettek széjjel. Ulama további útjáról Czímer a következőket írja: "Úgy látszik, hogy innen útját hajóval folytatta, mivel már december 8-án Belgrádban a történetekről jelentést tett a beglerbégnek".¹⁴ Czímer sejtését Ali aga teljes mértékben igazolja; Ulama valóban sajkával ment le Belgrádba, ahon-

¹² Különösen: Czímer, *i.m.*, 203, 208-210. Kropf, *i.m.*, 231. Szántó, *i.m.*, 67, 69.

¹³ Czímer, *i.m.*, 210.

¹⁴ U.o.

nét azonnal az isztambuli udvarba kívánt utazni, feltételezhetően azért, hogy a vár feladásának körülményeiről elsőként, személyesen tehesse jelentést, és így elkerülje a kínosnak ígérkező felelősségrevonást. Hogy ilyesmiről lehetett szó, az abból is látszik, hogy először még a beglerbéggel sem kívánt találkozni, s csak utóbb másította meg elhatározását. (Végül Ulamának semmi baja nem esett, Szokollu viszont a következő évben elvesztette fővezéri megbízatását.)

György barát, miután tudomására jutott a törökök elleni orvtámadás, levélben fordult Ferdinándhoz, kérve, hogy büntessék meg a vétkeket. Ám sem a király, sem Castaldo nem ítélte olyan súlyosnak az esetet, amiért vizsgálatot kellene indítani. Leveleink egyik apró híradásából arra következtethetünk, hogy talán azért, mert a németek is ludasak voltak az ügyben. A magyar források név szerint felsorolják a támadásban részt vett parancsnokokat, akik, akárcsak katonáik valamennyien magyarok voltak. Ali aga azonban kifejezetten állítja, hogy az általuk 3000-nél többre becsült ellenséges csapatban német vértések (*nemçe cebellü*) is megjelentek. Feltehetőleg ez is közrejátszott abban, hogy a király és fővezére oly elnézően viszonyult a súlyos kihágáshoz.

A levelekben található egyéb hírek jobbra Ali aga személyére és családjára vonatkoznak. Ezek az írások egyébként éppen ettől különösen érdekesek: az oszmán világban kivételszámba menő magánlevelek köré tartoznak, melyek révén — ha futólag és felületesen is — bepillantunk egy határvidéki katonacsalád viszonyaiba. A család tagjai láthatólag különböző helyeken szolgáltak, de tartották egymással a kapcsolatot. A család feje nyilvánvalóan a magas rangú (*ağa*) Ali lehetett, aki valószínűleg Szegeden szolgált, és hat emberével együtt vett részt Lippa védelmében. Hogy mit állhattak ki az ostrom alatt, az a veszteségből jól látszik: a hatból négyen nem tértek vissza. Ali aga egyenként, név szerint felsorolja bajtársait. Aligha véletlen ez; nyilvánvalóan nem hivatalból alája beosztott katonákról van szó, hanem valóban "saját embereiről", akiket testvérei is ismernek, s akikhez hasonlók a testvérek mellett is tartózkodtak. Olyan katonákról, akik önként szegődtek a kapuját nyitva tartó család szolgálatába, hogy a házközösséghez csatlakozva, kölcsönös segítséget nyújtva egymásnak próbálják megcsinálni szerencsájukat a megélhetést kínáló és kihívásokkal teli határvidéken. Itt ugyanis főleg az számíthatott sikerre, aki nem magányosan, hanem egy nagyobb közösség részeként igyekezett egzisztenciát teremteni magának. Ilyen, a testvérek körül szerveződő, egymást támogató kisebb katonaközösségekből épülhetett fel Ali aga nagyobb házanépe, s a köztük lévő eleven kapcsolatnak köszönhetjük, hogy e levelek formájában ránk maradt e sajátos világ néhány szerény emléke.

Abban, hogy ezek a levelek fennmaradtak és sohasem jutottak el a címzetekhez, talán annak a fiatal kereszténynek (a szövegben: *kafircuk*) is szerepe lehetett, akire Ibrahim emin szerint továbbításukat rábízták. Vagy ő adta egyenesen keresztény kézre őket, vagy szándékai ellenére akadt össze valamelyik keresztény őrjáráttal, melynek tagjai később magukkal vitték az iratokat Bécsbe, mai őrzési helyükre.

Befejezésül néhány szó az iratok sajátosságairól és közlési módjáról. Ha nem ismernénk a levelek szerzőit és keletkezési körülményeit, a fogalmazás és

az íráshibák akkor is elárulnák, hogy nem magas udvari műveltségű, hanem gyengén képzett, gyakorlatlan emberek tollából származnak. Mondhatnánk úgy is: jellegzetes végvidéki termékek. A szövegek mind a beszélt nyelvet tükrözik, s ennek megfelelően tömörek, értelmük pedig néhol kifejezetten homályos. Ezért a magyar fordítás mellett közlöm az iratok eredetijét is, eltekintve a hátoldalaktól. A levelek levéltári sorrendjét megtartottam, mert véleményem szerint ez híven követi a keletkezés sorrendjét.

1.

Ibrahim bin Ahmed levele a defterdár efendinek,
1551. december 9. után
(HHStA, Turcica 9, Konv. 3 [1551. VI-XII], fol. 102a-102b)

Ő [az Isten]

Szultánom nemes lábaporához a jelentéktelen szolga alázatosan jelenti: ha Ulama¹⁵ helyzetéről méltóztatik érdeklődni, [tudatom,] hogy a Barát (*Barata*)¹⁶ szabad elvonulást adott neki megadás fejében, s ezt esküvel megerősítette. "Gyer-tek ki és 2000 emberrel menjetek el Temesvárra" — mondta. Miután ezek elvonulnak, a hitetlenek egy napon belül utolérlik őket. Folytatván útjukat reggeltől estig csatáznak velük. Végül ezerszáz emberrel Becse várába érnek. Ali aga ekkor elvált tőlük, és most pénteken, a nagy istentiszteletre szóló felhívás idején Szegedre érkezve mindezt hírül hozta. Most is Szegeden tartózkodik. Így szolgáljon nemes tudomására.

Miután Mehmed pasa¹⁷ őfelségének hallomására jutott ennek [Ulemának] megjövetele, odaküldte udvarának kapitányát (*kapuci başı*), aki ezt mondta: "Szavamra, ebből [az útközben vívott harcból] nem lehetett visszatérni. Remélem, később értesül róla [a pasa]". Ulama pedig naszádra (*şayka*) szállt és elhajózott Belgrád felé; azt mondta, hogy a boldogságos udvarba megy. Utóbb meg úgy nyi-

¹⁵ Ulama bég (eredeti nevén: Ulama-Han) még valamikor a századelőn menekült Anatóliából a perzsa sahhoz, s annak szolgálatában az azerbajdzsáni helytartóságig emelkedett. 1531-ben áttért Szülejmánhoz, aki a dijarbekiri beglerbégséget adományozta neki. İsmail H. Danişmend szerint 1539-ben boszniai bégnek nevezték ki, 1548-ban áthelyezték Erzurumba, de 1551-ben ismét Bosznia szandzsákbégi posztját kapta meg (*İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*. II. İstanbul, 1971, 159, 219, 257, 264.). Hazim Şabanović ezzel szemben azt írja, hogy Ulama 1541. júliusában került Boszniába, és 1553. februárjáig megszakítás nélkül állt a szandzsák élén (*Bosanski pašaluk*. Sarajevo, 1982, 70.). 1554-56-ban küszteni bégként tűnik fel (Olga Zirojević, *Tursko vojno uređenje u Srbiji 1459-1683*. Beograd, 1974, 266.). A magyar források 1551-ben tévesen emlegetik pozsegi bégként.

¹⁶ Fráter Györgyöt a törökök Barata (Brata) és Papasz néven ismerték.

¹⁷ Szokollu Mehmed ruméliai beglerbég, a későbbi nagyvezír.

latkozott, hogy először a beglerbéggel találkozik, s azután megy tovább. Így adta hírül Ali aga. Egyébként tartós és szilárd életet és szerencsét!

A szegény Ibrahim,
a szerény szolga

[A levél hátlapján felül:] A defterdár efendinek
[A levél hátlapján alul:] Ibrahim bin Ahmed pecsétje

2.

Ibrahim bin Ahmed szegedi emin levele Hüdaverdinek és társainak,
1551. december 9. után
(HHStA, Turcica 9, Konv. 3 [1551. VI-XII], fol. 103a-103b)

Ő [az Isten]

Ali aga Hüdaverdi [nevű testvére]nek és többi emberének az üdvözlét után a következőket tudatjuk és jelentjük: ha agátok felől érdeklődtök, [tudatom,] hogy — hála és dicsőség Istennek — Pírel és Ömerrel együtt épen és egészségesen kijött Lippáról, és megérkezett Szegedre. Jelenleg is Szegeden tartózkodik. Így tudjátok. Illendőképpen készítsétek elő a hírhozónak járó ajándékot! A levelet továbbító kis hitelent ne hagyjátok nélkülözni. Elsőként a defterdár efendinek küldtünk levelet a hitelennel. Ezt sebesen magatok továbbítsátok és juttassátok el az efendinek. Másként ne tegyetek! Mi egyebet kellene mondani még?

A szegény Ibrahim,
szegedi emin

[A levél hátlapján felül:] Ali aga Hüdaverdijének
[A levél hátlapján alul:] Ibrahim bin Ahmed pecsétje

3.

Ali aga levele az efendi őfelségének,
1551. december 9. után
(HHStA, Turcica 9, Konv. 3 [1551. VI-XII], fol. 104a-104b)

Szultánom őfelsége, miután őszintén és odaadással elvégeztük és elmondtuk a fohászokat a birodalom erejének tartósságáért és a boldogságos rend örökkévalóságáért, a szegény szolga a következőket jelenti: ha a Lippába bezárkózott Ulama és katonanép felől méltóztatik érdeklődni, [tudatom,] hogy 32 napig tartottunk ki benne. Nagy harc folyt, öt-hatszor megadásra szólítottak fel bennünket: "adjátok fel a vá-

rat! Ulamát embereivel együtt a királyhoz küldjük, a többiek pedig szétosztjuk az urak között, s foglyok lesztek. Ha nemmel válaszoltok, mindnyájatokat levágjuk!" Mi azonban visszautasítottuk. Végül a várat, mert gyengék voltak hozzá, nem tudták elfoglalni. A várbeli nép pedig csonttá aszott és eltörődött az éhségtől, állapota nyomorúságossá vált. Ekkor üzenetet küldött a Pap (*Papas*): "szabad elvonulást kaptok. Gyertek ki és menjetek el. Én a padisah szolgája (*kul*) vagyok!" Szabad elvonulás fejében kijöttünk, s eközben 2000 lelket számláltunk. Útközben, öt-tíz mérföld távolságra, mintegy 3000 lovas és német vértess, valamint 250 puskás gyalogos [jelent meg] mögöttünk. Reggeltől késő estig erősen csatáztunk, végül a dicsőséges Isten segítségével nem tudtak legyőzni bennünket. Ulama pasával 1100 ember érkezett meg épen és egészségesen a Becse nevű várba. Boldogságos szultánomnak így szolgáljon tudomásul. Nagyságod eme szolgája kimerültén, gyalogszerrel Szegedre jöttem megmaradt bajtársaimmal együtt. Remélhetőleg hamarosan nagyságod lábaporához dörzsöljük arcunkat. Egyébként a parancs boldogságos szultánomat illeti meg.

A szegény Ali aga

[A levél hátlapján:] Efendi őfelségének

4.

*Ali aga levele ismeretlen személynek ("nagyságos és boldogságos szultánomnak"),
1551. december 9. után
(HHStA, Turcica 9, Konv. 3 [1551. VI-XII], fol. 105a)*

A bevezető mondatától eltekintve szó szerint megegyezik a 3. sz. levéllel.

5.

*[Ali] aga levele testvéreinek, Szülejmánnak és Hüdaverdinek,
1551. december 9. után
(HHStA, Turcica 9, Konv. 3 [1551. VI-XII], fol. 106a)*

Ő [az Isten]

Tisztelt odabasi testvérem, Szülejmán és Hüdaverdi,
a szív és a lélek mélyéről fakadó számtalan üdvözlés és vágyakozás küldése és kifejezése után a barátságos közlés a következő: ha felőlünk érdeklődtök, Isten segítségével néhány emberünkkel együtt épen és egészségesen kijöttünk Ulama pasával. Müheyya (?), Büjük Juszuf, Baba Haszán és Sehszüvar ott pusztult el. Jó egészséget kívánok nektek! A maradékunk épségben kijutott, mégpe-

dig gyalogosan. Most már négy lovunk van. A pasa őfelségének¹⁸ levelet küldtünk. Amin Halil bég megérkezik, saját kezetekkel juttassátok el. Egyébként áldjon meg benneteket az Isten!

A szegény aga

¹⁸ Valószínűleg Szokollura céloz, s az itt 4. sz.-al szereplő levélre.

2.

1957. évi május 5. napján

1. Az államnak minden jogát és köztartozását a
 2. Az államnak minden jogát és köztartozását a
 3. Az államnak minden jogát és köztartozását a
 4. Az államnak minden jogát és köztartozását a
 5. Az államnak minden jogát és köztartozását a
 6. Az államnak minden jogát és köztartozását a
 7. Az államnak minden jogát és köztartozását a
 8. Az államnak minden jogát és köztartozását a
 9. Az államnak minden jogát és köztartozását a
 10. Az államnak minden jogát és köztartozását a

103

1.

1957. évi május 5. napján

1. Az államnak minden jogát és köztartozását a
 2. Az államnak minden jogát és köztartozását a
 3. Az államnak minden jogát és köztartozását a
 4. Az államnak minden jogát és köztartozását a
 5. Az államnak minden jogát és köztartozását a
 6. Az államnak minden jogát és köztartozását a
 7. Az államnak minden jogát és köztartozását a
 8. Az államnak minden jogát és köztartozását a
 9. Az államnak minden jogát és köztartozását a
 10. Az államnak minden jogát és köztartozását a

102

1551 but Wavy $\frac{5}{12}$ E.

توسیع مقام و فلاح و بہبود
الکثر

مجلس از او خبر و دست باریک بمان از مدینه و در میان ارباب و اعیان و اهل شهر از آنجا که در آن روز در مجلس
از یک بیرون از آنجا که در میان ارباب و اعیان و اهل شهر از آنجا که در آن روز در مجلس
و دست باریک بمان از مدینه و در میان ارباب و اعیان و اهل شهر از آنجا که در آن روز در مجلس
چنانچه در این روز در میان ارباب و اعیان و اهل شهر از آنجا که در آن روز در مجلس
ماند و در این روز در میان ارباب و اعیان و اهل شهر از آنجا که در آن روز در مجلس

106

155% $\frac{155}{100} = 1.55$ C

مفتی محمد شفیع

[illegible]

104

Adalékok a török csillagnevek rétegeinek kérdéséhez

A török nyelvekben kimutatható csillagnevek — eredetüket tekintve — három rétegre oszthatók: 1. belső keletkezésű elnevezések; 2. tükörfordításra visszavezethető jelölések; 3. jövevények.

1. E három csoport tagjai közül török nyelv- és művelődéstörténeti szempontból kétségtelenül az első rétegbe sorolható csillagnevek a legértékesebbek, hiszen közöttük sok esetben régi és feltehetően török talajhoz kapcsolható, tehát minden idegen hatástól mentes jelöléseket találunk. A régi török elnevezések többnyire hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek, s bennük a nomád szemlélet, a nomád életviszonyok is testet öltenek. E kritériumokat szem előtt tartva az egyik legősibb török csillagnév a 'karó' jelentésű *qazuq* nomennek az *altun* 'arany', valamint a *temür* 'vas' melléknévvel alkotott jelzős szerkezete, amely az asztronómiai szempontból egyébként nem túlságosan beszédes török régiségben és a mai török nyelvekben egyaránt gyakran előfordul. Vö. pl. ujj., csag. *Altun qazuq*, tat., kaz. *Altın qazıq* "Aranykaró" a Sarkcsillag jelölésére (vö. még: irod. mong. *Altan yadasu(n)*, halha *Altan gadas*, bur. *Altan gadahan* 'id.'). Az említett másik összetételre ld. pl. Käsŷ. *Temürqazuq* ~ *Temürqazuŋuq*, kipsz. *Temir qazuq* (Ettuhfet) ~ *Tämür qazıq* (LAt.) "Vaskaró". Megfelelői a mai török nyelvekben is széles körben ismertek. Vö. pl. oszm. *Demirkazık*, kkalp., nog. *Temir qazıq*, mod. ujj. *Tömür qozuq*, csuv. *Timër şalsä* 'id.'.

Vámbéry szerint a kérdéses szerkezetek a Stella Polarisnak az égbolton való mozdulatlanságára utalnak (i.m. 7). A szóban forgó elnevezésekben az 'arany' jelentésű előtag a csillag színére, a 'vas' jelentésű melléknév pedig a nomád népek életében is fontos szerepet betöltő anyagra vonatkozik. Az egyes égitestek színére mutató kifejezések más csillagnevek esetében is megfigyelhetők. Vö. pl. Käsŷ. *Yaruq yulduzi* = "A ragyogás csillaga", Vénusz, kirk. *Sarııldız* "Sárga csillag" = Vénusz, oszm. N. *Aklık* "Fehérség" = Tejút stb.

A Nagy Medve csillagkép megnevezésére szolgáló ujj. *Yitikän*, QB, csag. *Yitiken*, kipsz. *Yätkän* (LAt.) ~ *Yätkän* (Bulğ.), *Yediker* (sic!) ~ *Yitiker* (sic!) (Ettuhfet) jelölés, amely számos mai török nyelvben is adatható (ld. pl. nog. *Yetegen*, kirk. *Yetigen*, tkm. *Uli Yedigen*, tat. *İdegän*, hak. *Çidigen* 'id.') köznévi jelentése "hét kán" (Munkácsi 223, Beke 62). E csillagnév kialakulásának a háttérében az asztronómiai és társadalmi okok körvonalazódnak; a földi szemlélők a kérdéses csillagtársulás hét legfényesebb csillagát a nomád államalakulatok élén álló vezérhez, a kánhoz rendelték.

Hasonló jelenség mutatkozik a Turkesztán bizonyos török nyelveiben meglévő, szintén a Göncölszekér megnevezésére használt *Yedi qaraqçı* "Hét rabló"

elnevezés esetében is. E csillagnév nyilván az egykori valósággal, a térség sivatagaiban és pusztaságain létezett nem kevés számú útonállóval hozható összefüggésbe. Az Ursa Maior jelölésére szolgáló csag. *Yedi qardaşlar* "Hét testvér", kirk. *Jeti Arkar* "Hét (hegyi) kos" és a tuv. *Čedi-Sildis* "Hét csillag" elnevezések közös vonása az, hogy mindegyikükben szerepel a 'hét' jelentésű tőszámnév, a szociális indíttatásuk azonban eltérő. A Nagy Medve csillagképben elhelyezkedő csillagok halmaza a turkesztáni szemlélőkben hol a család, hol a kedves állat képzetével párosult (az utóbbi esetében hasonló szemlélet követhető nyomon a Tejút néhány, szintén turáni elnevezésében is, ld. lejjeb), míg máskor asztrofizikai háttérrel hozható kapcsolatba.

Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a hét számnévvel alkotott összetettek a mongol nyelvek körében is ismertek a Göncölszekér megnevezésére. Vö. pl. irod. mong. *Doluŋan burxan*, halha *Doloon burxan* "Hét Buddha"; irod. mong. *Doluŋan ebügen*, halha *Doloon Övgön*, bur. *Doloon Übgen*, *Doloon Übged* "hét öregember"; irod.-mong. *Doluŋan odun* "Hét csillag".

E szemlélet kialakulása a mongol nyelvterületen is talán elsődlegesen asztronómiai okokkal magyarázható; a mongol népek is a kérdéses csillaghalmaz hét legfényesebb csillagát vették alapul az Ursa Maior megnevezésére. Mindemellett, e feltűnő szemantikai párhuzam következtében az a feltevés sem zárható ki, hogy a jelen esetben egyébként az idők távolába visszatekintő török-mongol nyelvi kapcsolatok egyik sajátos fejezetével állunk szemben, s a vizsgált csillagnevek a mongolság körében esetleg török hatásra jöttek létre.

Rendkívül széles skálát képviselnek azok a csillagnevek, amelyek külső hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek. Pl. a Szaturnusz oszmán-török *kuşak* "Átölelő, átkaroló" elnevezése a szóban forgó nagybolygó egyik asztrofizikai jellegzetességére, a bolygót körbevevő négy koncentrikus gyűrűre utal. A Tejút megnevezésére számos nép, így a törökség körében is gyakoriak az "Út", ill. "Égi Út"-fele képzések, amelyek a sajátos égi tüneménynek a földi szemlélőkben kiváltott alakját fejezik ki. E török csillagnevek kialakulásánál azonban nem szükséges idegen hatásra gondolnunk; a törökség elei ugyanis, ha az égre pillantottak, nem valószínű, hogy ne észlelték volna ezt a jellegzetes képződményt.

Az esti égbolton kigyúló sokezernyi halvány csillagnak e sajátos összemosódása speciális tartalommal is átitatódik. A kazakban a Tejút megnevezésére az *Aq maya jöli* "Fehér tevekanca útja", a türkménben az *Aqmäyanıŋ Yoli* 'id.', és a kirgizben a *Koy jolu* "Juh útja" szerkezetek is kimutathatók. Ezek a jelölések részben szintén külső hasonlóságon alapuló névátvitellel jöttek létre; a képzeletbeli égi útra a nomád ember a hozzá igen közel álló kedves állatát helyezte. Hasonló szemlélet figyelhető meg a Nagy Medve csillagkép török névanyagában is (ld. feljebb). A jakut *Ayı uolun xayısarın suola* "A fiú/férfi jószellem hótalpának nyoma" elnevezés is részben idekapcsolható. E kifejezés háttérében a jakut hiedelemvilág és egy hasonlóságon alapuló névátvitel ötvöződése körvonalazódik: a Tejút a jakut megfigyelőt egy sítalp nyomára emlékezteti, s ezt a képzetét egy mitológiai hősrel társítja.

Egészen más kultúrtörténeti háttérrel magyarázhatók a Kaukázus és Kis-Ázsia török nyelveiben a Tejút jelölésére szolgáló *Hajlaryolu* "Zarándokok útja", *Kabeyolu* "Kába útja, a Kábához vezető út", *Mekkeyolu* "Mekka útja, a Mekkába tartó út" stb. megnevezések. Ezek a csillagnevek a törökség életében, művelődéstörténetében oly mélyreható változásokat eredményező mohamedán vallásra való áttéréssel hozhatók kapcsolatba.

Vámbéry szerint a "Zarándokok útja" szerkezet kialakulása azzal magyarázható, hogy Közép-Ázsiából az iszlám szent városába vezető út megegyezik a Tejút révén megjelölhető iránnyal (i.m. 8). Talán valószínűbb az a feltevésünk, hogy az említett csillagnév valójában az azeriban alakult ki. Ennek ellenére lehetséges, hogy a vizsgált jelölés Turkesztán török népeihez köthető, de ezt a nyelvi források nem támasztják alá.

A tel. *Qar yoli* "Hó útja, havas út", sör, szag., koj. *Qirā čoli* ~ *Qirānir čoli* "Dér útja, Deres út" elnevezések kettős funkcionak tesznek eleget, bennük a Tejútnak a Földről észlelhető alakja és a színe egyaránt kifejezést nyer.

A kipszak nyelvekben és a csuvasban kimutatható "Madarak útja", "Vadlibák Útja" jelölések a Tejút megnevezésére szolgálnak. E csillagnevek kialakulásának a háttérben elsősorban ökonómiai okok húzódnak; a költöző madarak vándorlása és azok elejtése a török nepek életében is egyfajta gazdasági potenciált, kiegészítő tevékenységet képzett. Ennek ellenére nem zárható ki teljesen az a feltevés, hogy a szóban forgó elnevezések kialakulását esetleg bizonyos finnugor hatás is serkentette: ezek a képzések ugyanis az említett török nyelvek szomszédságában élő és velük évszázadok óta sokszálú érintkezést folytató finnugor népek körében általánosan ismertek.

Feltehetően ugyancsak a belső keletkezésű csillagnevek között tarthatók számon a Rák csillagkép jelölésére használatos *Qučiq* "az Átölelt, az Átkarolt" és az Ikrek csillagkép megnevezésére szolgáló, nem teljesen világos etimológiájú *Eren tüz*? "Lapos, sík ember" elnevezés is. Ezek a nevek azért érdemelnek megkülönböztetett figyelmet, mert a zodiákus török névanyagának a zömét a tükörfordítással képzett jelölések és a kölcsönzések teszik ki, (bővebben ld. Gyarmati 53-106). A szóbanforgó két régi török csillagnév azonban élesen elüt az ismert rendszer elemeinek a jelentésétől. Az *Eren tüz* csillagnév esetében további nehézségeket okozhat az a körülmény, hogy a kérdéses megnevezés Kāšyarīnál a Mérleg csillagképet és a Jupitert egyaránt jelöli, míg a QB-ben más jelentése körvonalazódik. Arat ugyan a QB szójegyzékében az idézett csillagnévnek, valószínűleg Kāšyarī hatására a Mérleg csillagkép jelentést adja meg (i.m. 157), a szövegkörnyezetből azonban kétségtelen, hogy jelen esetben a zodiákus Ikrek jegyről van szó (Gyarmati 70-73). Clauson az említett jelölést az Ikrekkel szomszédos Orion csillagkép néhány csillagával azonosítja (i.m. 363-363). A kérdést az asztronómia és a szemantika oldaláról megvizsgálva arra az eredményre juthatunk, hogy a régi török *Eren tüz* csillagnév feltehetőleg csak az Ikrek csillagképet jelölte, s Orion (Betelgeuse) jelentése valószínűleg csak később, és arab hatásra alakult ki (Gyarmati, i.h.).

A csag. *Üč yıldız* "Három csillag" és a kirk. *Üč arkar* "Három argali juh" a Mérleg csillagkép jelölésére szintén ebbe a kategóriába tartozik, bár ezek minden bizonnyal újabb keletű csillagnevek. A kérdéses kirgiz szerkezet kialakulása azzal a körülménnyel hozható összefüggésbe, hogy a századunk elején még nomád életmódot folytató kirgizek a maguk elképzeléseit vetítették a csillagos égboltra. A vizsgált elnevezés a Mérleg csillagkép három legfényesebb csillagát jelöli, míg a negyedik csillagot a népi fantázia a szomszédos Északi Vízikígyó (Hydra) elemei közé sorolta. (Kúnos, Šeyk Suleyman efendi csagatáj szótárának kiadásában az *üč* 'három' számnevet tevesen *uč* alakban közli.)

Rendkívül elterjedtek — más népek körében is gyakran adatolhatók — a Vénusz jelölésére az "Esti csillag", ill. a "Hajnali, Reggeli csillag" jelentésű szerkezetek. Ezek az elnevezések feltehetően szintén belső keletkezésűek a török nyelvekben, és a kérdéses bolygó asztrofizikai tulajdonságaival hozhatók kapcsolatba.

A névadás indítékát tekintve érdekes az oszmánli egyik nyelvjárásában feljegyzett *Pıpr* csillagnév keletkezése. A kérdéses alak eredetileg hangutánzó szó, amely feltehetően a felgyúló fény, pl. a lángra lobbanó tűz sercegő hangját hivatott kifejezni, s az érzékeltetéshez a hangeffektust a *pır* szótag geminálásával éri el. A *pıpr* közszó csillagnévként való használata másodlagos fejlemény, és eleinte valószínűleg az esti égbolton kigyúló csillagot jelölte, később pedig áttevődött más csillag megnevezésére is. Az alt., tel., leb., tar. *čayan* 'szikra' főnév 'csillag' és a csuv. *šutä* 'fény; ragyogás; tűz' nomen 'égitest' jelentésének a kialakulása ugyancsak a csillag, ill. az égitest fényével kapcsolatos.

A bolygók török névanyagában a török régiségben, főként a karahanida nyelvemlékekben olyan elnevezések is vannak, amelyek különleges filológiai háttérrel rendelkeznek. E jelölések eddig még nem érintett okokkal magyarázhatók. Clauson feltételezése szerint ezek az elnevezések zömmel a hákani udvar, talán éppen Yūsuf Hašš Hājībnak a nyelvi leleményei (i.m. 361). Közülük a *Qara quš* "Sas" (szó szerint "Fekete madár") kifejezés Kāšyarīnál a Mérleg csillagképet és a Jupitert, míg a QB-ben csak a Jupitert jelöli. Clauson az idézett jelzős szerkezet mellé a Jupitert rendeli (i.m. 361), s a szövegkörnyezetből is egyértelmű, hogy a jelen esetben kizárólag a Jupiter jöhet számításba. Ennek a nem kevésbé rejtélyes bolygónévnek a kialakulása véleményem szerint esetleg azzal a körülménnyel hozható kapcsolatba, hogy a Jupiter bolygó olyan kecsesen változtatja a helyét az égbolton, mint ahogy a vadászattal is foglalkozó nomád népek körében kedves ragadozó madár, a sas.

Bazin (i.m. 572) és Clauson (i.m. 361) is felfigyelt arra, hogy az előbbieken említett, kissé sejtelmes nyelvi lelemények némelyike — feltehetően a muszlim irodalom közvetítése folytán — a görög-római mitológia egyes elemeivel mutat rokon vonásokat. Ilyenek az *Arzu tilek* "Erős vágy, kívánság, óhaj" hendiadioin a Merkúr jelölésére, vagy a *Sevit* "Szerettető, ill. Szerető" a Vénusz jelölésére. Ezek a talányos kifejezések azonban a török népek életében egy teljesen idegen kulturális area hordozóinak nyilvánultak, és nem tudtak gyökeret eresztetni. Ezt az állításunkat azzal a körülménnyel bizonyíthatjuk, hogy a szóban forgó jelölések lényegében hapax legomenonnak tekinthetők; a QB-en kívül ugyanis csak Rabyūzī-

nál fordulnak elő, az ő csillagászati adatai pedig kétséget kizáróan közvetlenül a QB-ből származnak. Az oszm. *Arzutelek* ~ *Dilek* 'Merkúr' elnevezés a régi *Arzu tilek* bolygónév felújítása, így — Rabyūzī adatához hasonlóan — nincs perdöntő értéke. A másik argumentumunkat az a nyelvi tény szolgáltatja, hogy a QB ujjur írású heráti kéziratában e titokzatos bolygónevek alatt interlineáris bejegyzésként arab betűkkel írt arab elnevezéseket találunk, amelyek a másoló és a korabeli olvasó számára minden bizonnyal világos jelentéstartalommal rendelkeztek, azaz érthetőek voltak.

Éppen ezeket az egyéni jelöléseket övező homály következményének tulajdoníthatjuk a *Sevit* 'Vénusz' név folytatónak példáját, amely egyedülálló a török csillagászati onomasztika történetében. A karahanida birodalom alkonyát követően, hosszabb idő elteltével megjelenik a csagatájban és (nyilván nyelvújítási törekvésekhez kapcsolhatóan) a törökországi török nyelvben egy hasonló hangtestű, de egy másik bolygót jelölő szó. Vö. csag *Saqit* (sic!) ~ *Sekit* 'Mars', oszm. *Sakut* (sic!) 'id.' A megoldást a Rabyūzī művében kimutatható *Saqit* (sic!) 'Vénusz' elnevezésben találhatjuk meg, ahol az errátumot tartalmazó szóalak még az eredeti, tehát a QB-ben meglévő jelentésben szerepel. Mint ismeretes, Nāšir ad-dīn Rabyūzī asztronómiai terminusai közvetlenül a QB-re vezethetők vissza, és néhány esetben a szerző mechanikus másolása, valamint a török csillagos égbolt elemeiben való nem teljes jártassága miatt közöttük tévedéseket is találunk. Ez a bolygónév csak irodalmi úton hagyományozódhatott tovább, tehát szélesebb körökben valószínűleg sohasem volt ismert, az eredeti alakja és jelentése a későbbi korok töröksége számára teljesen elhomályosult (bővebben: Gyarmati I., Egy talányos török bolygónév filológiai hátteréhez: *Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis*. Tomus II. Szerk. Büky B., Gyárfás Á. Miskolc, 1992, 243-251).

2. A tükörfordítással keletkezett csillagnevek úgyszólván mindegyik égitest típusra jellemzők, hangsúlyozottan azonban a zodiákus névanyagában mutatkoznak. Ennek a jelenségnek az a magyarázata, hogy e sajátos rendszer ősi babiloni elnevezései a török népek körében is átvételek révén hagyományozódhattak tovább; a fordításokat kiváltó mintákat az esetek döntő többségében a mohamedán asztronómia, az igen kiművelt arab és perzsa csillagtudomány szolgáltatta. Ezek a jelölések a törökség csaknem minden ágában ismertek, a török népek iszlamizációját követően széles körben elterjedtek.

A bolygók névanyagában kínai hatásra létrejött elnevezések is kimutathatók. Ezek a bolygónevek azonban csak az ujjurok csillagászati ismereteit prezentáló munkákban fordulnak elő, a néprétegek ajkán valószínűleg sohasem éltek.

A Tejút jelölésére a török nyelvekben is gyakoriak a Szalma-előtagú elnevezések, amelyek óriási területen, az egész mediterráneumban ismertek, de a végső kiindulási pontjuk nem határozható meg. A tuv. *Dēr ti* 'Égi varrat, Az ég szegélye' és a jak. *Xallān sīgā* 'id.' elnevezések mongol minta nyomán jöhettek létre. Vö. irod. mong. *Tengri-yin oyudal* 'Az ég varrata, Az ég szegélye', halha *Tengeriyn oyodol*, bur. *Tengerin Züydol* 'id.'.

A közelmúltban történt török tudatos névadás egyik eklatáns példája a Mars bolygó *Savaş* 'Harc, Küzdelem' elnevezése, amelynek kialakulását a lat. *Mars* planéta, és annak mitológiai előzménye segítette elő.

A tükörfordítással keletkezett csillagnevek egy része arra is alkalmat kínál, hogy a muzulmán, s ezen belül különösen a perzsa csillagászatnak egy igen érdekes specifikumát is megfigyeljük. Ez a funkció abban nyilvánul meg, hogy a perzsa asztronómia sok esetben egyfajta preventív szerepre törekedett: egyrészt igyekezett megőrizni a saját, tehát a belső keletkezésű csillagneveit, és nem vagy nem mindig fogadta be a számára idegen jelentéstartalommal, teljesen más kultúrtörténeti kritériumokkal rendelkező elnevezéseket, másrészt pedig megtartotta a zodiákus csillagneveinek az ősi jelentéseit. A perzsa csillagtudománynak ez a sajátos szerepe a török nyelvek körében is érezhető. A Tejút török névanyagában szinte nyoma sincs a görög *Κύκλος γαλαξίας* "Tejút", ill. annak latin átvételéről, a *Via lactea* 'id.' mintáról való tükörfordításnak, holott ez a jelenség az európai nyelvekben általános. Az egyetlen kivételt az azerbajdzsán nyelvben találhatjuk meg, ahol a Tejút egyik, a tej színét és az út képét alapul vevő neve, a *Südyolu* kifejezés is csak a legújabb időkben és feltehetően az orosz *Млечный путь* "Tejút" mintájára jöhetett létre.

A Szűz csillagkép neve a török régiségben *Buyday başı* "Búzakalász". E kifejezéshez a minta a régi babiloni csillagnevek eredeti jelentésének a megőrzését mutató perzsa asztronómiától érkeztetett, míg az európai nyelvekben az átvételt a lat. *Virgo* 'szűz' > Szűz csillagkép váltotta ki.

3. A törökség körében használt idegen eredetű csillagnevek hűen tükrözik azt a hatalmas kulturális hatást, amely a török népeket a kezdetektől a napjainkig érte. A jövevények közül legnagyobb számban — a tükörfordítással keletkezett képzésekhez hasonlóan — az arabból és az iráni nyelvekből, főként a perzsából való kölcsönzések muatathatók ki. Ezek a csillagnevek, mint ismeretes, az iszlám vallásra történt áttérést követő igen erős arab és perzsa kulturális hatás folytán kerültek a török nyelvekbe, és a törökség széles körében elterjedtek. A múlt tudományos kapcsolatainak állítanak emléket a zömében az ujjur asztronómiai és nyelvészeti munkákban előforduló kínai, tohár, szogd és szanszkrit eredetű elnevezések. Az örmény kipcak nyelvemlékek örmény és szláv — a geográfiai kritériumok figyelembevételével, jobbra ukrán és lengyel — csillagneveket is megőriztek. Az indoeurópai nyelvekből, elsősorban az oroszból és a franciából érkezett jelölések a legújabb érintkezésekkel és más nyelvi jelenségekkel magyarázhatók.

Az egykori Szovjetunió területén élő török népek, mint ismeretes, a legújabb korban a russzifikáció alanyaivá váltak, amelynek során a szókincsüket igen erőteljes orosz nyelvi hatás érte. Jóllehet, az említett török köztársaságok és más egykori szovjet közigazgatási területek törökségének a zöme önálló államiságra lépett, s ez a körülmény nyelvi téren is kedvező fordulatokat öltet, a török népek csillagászati nomenklatúrájában, főként az írott forrásokban az orosz eredetű elnevezések aránya még hosszabb ideig meglehetősen magas marad.

Dolgozatomban adalékokat kívántam szolgáltatni a törökség körében használatos csillagnevek rétegeihez. Elkészítéskor olyan módszertani megfontolások vezéreltek, hogy a főhangsúly a belső keletkezésű, tehát a török nyelvekben megszületett elnevezésekre essen. Mindemellett, természetesen érintettem a másik két kategóriát: a tükörfordításra visszavezethető jelöléseket és a kölcsönzések során a törökség körébe került idegen eredetű csillagneveket is.

Bár a török csillagnevek kutatása nem teljesen újkeletű, hiszen e témakörben korábban is napvilágot láttak tanulmányok pl. Vámbéry, Bazin, Clauson, Németh, Zajaczkowski és mások tollából, de ezek a dolgozatok többnyire csupán egy-egy szűkebb terület névanyagát, főként a török régiségből kimutatható elnevezéseket fogták vallatóra, s így a török csillagnevek vizsgálata roppant egyenetlen képet mutat. Egyes csillagnevekkel több kutató foglalkozott, míg más oldalon ma is fehér foltok vannak. Az utóbbi probléma abból fakad, hogy valójában a török nyelvekben használt belső keletkezésű csillagnevek sincsenek még összegyűjtve a törökség minden ágában. Magam a munkám során lépten-nyomon olyan jelölésekre bukkantam, különösen Dél-Szibéria török nyelveiben, valamint a jakutban, de nem ritkán másutt is, amelyek eddig nem kerültek be a török csillagászati névanyag vizsgálatának programjába. Az asztronómiai szakszótárak száma igen kevés, ilyen munka csak a törökországi török nyelvben (GökbTerS) és a kirgizben (RKirgSIastrTer.) létezik, s van még egy kisebb terjedelmű szójegyzék a baskírbán (RBAškTerAstr.), de a bennük levő nyelvi anyag is meglehetősen vegyes; gyakran a tudományos név kerül előtérbe, holott az nem feltétlenül találkozik pl. a kirgiz pásztor nyelvi normájával. E téren újabb eredményekre a helyszínen végzendő terepmunkával lehetne jutni, s ezzel is néhány lépéssel közelebb kerülne a török szemléletmódnak, a török világképnek a csillagos égboltra vonatkozó fejezeteinek a megrajzolásához.

RÖVIDÍTÉSEK

alt. = altaji: Radloff.

Arat = R. R. Arat, *Kutadgu Bilig*. I. *Metin*. İstanbul, 1947; II. *Tercüme*. Ankara, 1959; III. *İndeks*. İstanbul, 1979.

ArFil. = P. M. Melioransij, *Arab filolog o tureckom jazyke*. Sanktpeterburg, 1900.

Atalay = B. Atalay, *Divanü Lûgat-ü Türk tercümesi*. I-III. Ankara, 1939-1941.

az. = azerbajdzsán: *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. Red. h. I-IV. Bakı, 1964-1987.

bask. = baskír: *RBAškTerAstr*.

Bazin = L. Bazin, Über die Sternkunde in alttürkischer Zeit. *Akademie der Wiss. u. der Lit. in Mainz, Abh. der Geistes- u. Sozialwiss. Kl.*, Jg. 1963, 571-582; uő., Les noms turcs et mongols de la constellation des "Piéiades": *AOH* X, 1957, 295-297; uő., Les calendriers turcs anciens et médiévaux. Lille, 1974.

Beke = Beke Ö., Hetevény: *Nyr.* 62, 1933, 130.

Brockelmann = C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmüd al-Kāşyārîs Divān luydt at-Turk*. Budapest, 1928.

Bulg. = *Bulğat al-Muštāq*: A. Zajaczkowski, *Vocabulaire arabe-kiptchak de l'époque de l'époque de l'État Mamelouk. Bulğat al-Muštāq ft luğat at-Turk wa-l-Qıffāq*. Warszawa, 1958.

bur. = burját: K. M. Čeremisov, *Burjatsko-russkij slovar'*. Moszkva, 1973.

Clauson = G. Clauson, *Early Turkish Astronomical Terms: UAJb.* 35, 1963, 350-368.

csag. = csagatáj: *Sanglax. A Persian guide to the Turkish language by Muhammad Mahdî Xān. Facsimile text with an introduction and indices* by Sir G. Clauson. London, 1960; Kúnos I., *Şejx Sulejman Efendi's Çağatay-osmanisches Wörterbuch*. Budapest, 1902; M. Pavet de Courteille, *Dictionnaire Turk-Oriental*. Paris, 1870.

csuv. = csuvas: *Čuvaško-russkij slovar'*. Pod red. M. I. Skvorcova. Moszkva, 1985; N. I. Ašmarin, *The-saurus linguae Tschuvaschorum*. I-XVII. Kazan', Čeboksary, 1927-1950.

Ettuhfet = B. Atalay, *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Luğat-ü-Türkiyye*. İstanbul, 1945.

GökbTerS = A. Kızılırmak, *Gökbilim terimleri sözlüğü*. Ankara, 1969.

Gyarmati = I. Gyarmati, Die Gestirnnamen des Zodiakus in den türkischen Sprachen: *AOH* XL, 1986, 53-106.

hak. = hakas: N. A. Baskakov, A. I. Inkižekova-Grekul, *Chakassko-russkij slovar'*. Moszkva, 1953.

halha = *Mongol'sko-russkij slovar'*. Pod obšč. red. A. Luvsandendeva. Moszkva, 1957; Ja. Cevcl, *Mongol chelnij товč tajlbar tol'*. Ulaanbaator, 1966.

Houtsma = M. Th. Houtsma, *Ein türkisch-arabisches Glossar*. Leiden, 1894.

İbnü Mühennâ = A. Battal, *İbnü Mühennâ Lûgati*. İstanbul, 1934.

irod. mong. = irodalmi mongol: F. D. Lessing, *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley — Los Angeles, 1960.

jak. = jakut: *Jakutsko-russkij slovar'*. Pod red. P. A. Slepceva. Moszkva, 1972.

E. K. Pekarskij, *Slovar' jakutsogo jazyka*. I-III. Sanktpeterburg — Leningrad, 1899-1930.

Kāşy. = Mahmüd al-Kāşyārî, *Divān Luydt at-Turk*: Atalay; Brockelmann

kaz. = kazak: *Kazachsko-russkij slovar'*. Pod obšč. red. N. T. Sauranbaeva. Moszkva, 1964. B. N. Shnitnikov, *Kazakh-English Dictionary*. The Hague, 1966.

kips. = kipsak: ArFil.; Bulg.; Ettuhfet; Houtsma; İbnü Mühennâ.

kirg. = kirgiz: RKirgSIastrTer.; K. K. Judachin, *Kirgizsko-russkij slovar'*. I-II. Moszkva, 1985.

kkaip. = karakalpak: *Karakalpaksko-russkij slovar'*. Pod red. N. A. Baskakova, Moszkva, 1958.

kojb. = kojbál: Radloff.

LAtr. = A. Caferoğlu, Abû Hayyân, *Kitâb al-Idrâq li lisân al-Atrâk*. İstanbul, 1931.

leb. = lebed: Radloff.

mod. uig. = modern uigur: Ê. N. Nadžip, *Ujgursko-russkij slovar'*. Moszkva, 1968.

Munkácsi = B. Munkácsi, Das Sternbild des Grossen Bären: *KSz.* XIII, 1912-13, 223.

Németh = J. Németh, Über alttürkische Sternnamen: *ALing.* 18, 1968, 1-6.

nog. = nogaj: *Nogajsko-russkij slovar'*. Pod red. N. A. Baskakova. Moszkva, 1963.

oszm. = oszmán-török: GökbTerS; *Türkçe Sözlük*. Gözden geçirilmiş altıncı baskı. Ankara, 1979; *Turecko-russkij slovar'*. Pod red. E. M.-E. Mustafaeva, L. N. Starostova. Moszkva, 1977.

oszm. N. = oszmán-török nyelvjárási: *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. I-XII. Ankara, 1963-1982.

QB = Yüsuf Hass Hâjib, *Qutadgu Bilig*: Arat; W. Radloff, *Faksimile uigurskoj rukopisi Imperatorskoj i Korolevskoj Pridvornoj Biblioteki v Vene*. Sanktpeterburg, 1890.

Raby. = Nâşir ud-dîn B. Burhân ud-dîn ar-Rabyûzî, *Qışas ul-anbiyâ'*: *Rabghuzi, Narrationes de Prophetis. Reproduced in facsimile with an introduction* by K. Grønbech. Copenhagen, 1948.

Radloff = W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte. Opyt slovarja tjurkskich narečij*. I-IV. Sanktpeterburg, 1893-1911.

RBAškTerAstr. = B. Sulejmanov, *Russko-baškirske i baškirsko-russkie terminy po astronomii*. Ufa, 1954.

RKirgSIastrTer. = S. Ch. Jar Muchamedov, *Russko-kirgizskij slovar' astronomičeskich terminov*. Frunze, 1965.

sór. = sór: Radloff.

szag. = szagáj: Radloff.

tar. = tarancsi: Radloff.

tat. = tatár: *Tatarsko-russkij slovar'*. Zav. red. O. V. Golovkina. Moszkva, 1966.

tel. = teleut: Radloff.

tkm. = türkmén: *Turkmensko-russkij slovar'*. Pod red. N. A. Baskakova, B. A. Karryeva, M. Ja. Chamzaeva. Moszkva, 1968.

tuv. = tuvai: *Tuvinsko-russkij slovar'*. Pod red. E. R. Teniševa. Moszkva, 1968.

ujg. = uigur: A. v. Gabain, R. R. Rachmati, *Türkische Turfan-Texte*. VI. *Das buddhistische Sutra Säkiz yikmäk*. SPAW Jg. 1934; A. v. Gabain, *Türkische Turfan-Texte*. VIII. Berlin 1954; IX. Berlin 1958; X. Berlin 1959; G. Rachmati, *Türkische Turfan-texte*. VII. APAW Jg. 1936; L. Ligeti, Glossaire supplémentaire au Vocabulaire sino-ouïgour du Bureau des Traducteurs: *AOH XXII*, 1969, 1-49, 191-243; uő., Un vocabulaire sino-ouïgour des Ming, le Kao-tch'ang-kouan yi-chou du Bureau des Traducteurs: *AOH XIX*, 1966, 117-199, 257-316.

Vámbéry = Vámbéry Á., A török-tatár népek primitív kulturájában az égi testek: *Ért. a nyelv és szép tud. köréből VII*, 1897, 1-14.

Zajaczkowski = A. Zajaczkowski, Sur quelques termes cosmographiques et ethniques dans le monument littéraire de la Horde d'Or: *AOH*, XV, 1962, 361-368.

A tudományos világ ez évben ünnepelheti az orhoni türk feliratok megfejtésének 100. évfordulóját. A kiváló dán nyelvész, V. Thomsen 1893 decemberében jelentett be a Dán Királyi Tudományos Akadémián, hogy sikerült megoldania a rovásírásos ábécé talányát. Dolgozata, amely valóban fordulópontot jelentett e kutatások menetében, aranybetűkkel íródik be a turkológia történetébe.

A rovásírásos feliratok létéről a tudomány már a 18. század elején tudomást szerzett. Így jól ismert volt, hogy Szibéria földjén, elsősorban a Jeniszej folyó vidékén nem kevés ilyen alfabétummal írt ismeretlen nyelvű felirat bukkant elő. A kőbe vésett, nem nagy terjedelmű szövegek számos kutató figyelmét keltették fel, mégis hosszú ideig — több mint másfél évszázadon át — dacolni tudtak a megfejtési kísérletekkel.

A felíratos forrásanyag a 19. század 80-as és 90-es éveinek fordulóján szerencsés módon kiszélesült, és egy bizonyos előzetes "szintézis-fázisába" ért. A jeniszeji feliratok atlaszának közzétételét (1889) hamarosan követte újabb hasonló írású feliratok felfedezése (1889). Az ezeket feltáró régészeti expedíciók (1890-91) kutatási eredményeinek, maguknak a feliratoknak a publikálására igen gyorsan, már 1892-ben sor került.

Az újonnan felfedezett feliratok nemcsak terjedelmük, de a hozzájuk kapcsolódó történeti tények miatt is a kutatási megközelítések új lehetőségét teremtették meg, s az ismeretlen írás megfejtésének lehetőségét villantották fel. Így a rovásírásos feliratok kövébe vésett kínai feliratokból világossá vált, hogy azok a 8. században keletkeztek, s az egykori, a kínai történeti forrásokból jól ismert sztyeppeti türk birodalom (552-745) történeti személyiségeihez kapcsolódnak. E történeti tények pedig bizonyos nyelvi fogódzópontot is jelentettek: valószínűnek tűnt, hogy a feliratok nyelvének feltárásához a "török út" vezet.

V. Thomsen megfejtési munkálkodásában ez a hipotézis jelentette a kiindulópontot. Feltételezve, hogy a török nyelvcsalád egy igen régi idiómája rejlik a feliratokban, a török nyelvek hangrendszerének általános tanulságait érvényesítve kezdett hozzá munkájához. Elsősorban a mássalhangzókat és magánhangzókat képviselő jelek meghatározására, azok szétválására fordította figyelmét. E vizsgálatai nyomán három jel esetében bizonyosnak tűnt számára, hogy azok magánhangzókat jelölnek. A hangértékre vonatkozó első feltevései azonban csak részben bizonyultak helyesnek, s ez — amint írja — nem kevésbé akadályozta munkájának előrehaladását. Az áttörést három szó illetve név megfejtése hoz-

* Előadás a Körösi Csoma Társaság 1993. évi közgyűlésén.

ta meg számára. A jensiszeji feliratokkal való összehasonlítás, valamint a történeti háttér sugallatai nyomán született szó- illetve névmegfejtési hipotézisei szerencsések voltak: helytállónak bizonyultak.

Először a *tenri* 'ég, égi' szó, majd a *Kül-tigin* név, ezt követően pedig a *türk* 'türk' szó azonosítása, az írásjelek megfejtése sikerült számára.¹ Ez pedig már elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy az így megállapított jelértékekből kiindulva további szavakat fejtsen meg, majd a munka során revideálva téves hipotéziseit, folyamatosan az egész ábécét "felgöngyöltse".

Nem kétséges, hogy a kiváló dán tudós megfejtési munkájában a helyesen megválasztott és alkalmazott metódus játszott a kulcsszerepet. Amikor V. Thomsen "belülről", a feliratok mögött feltételezett nyelv hangstruktúrájából indult ki, ugyanakkor pedig nagy figyelmet szentelt a történeti kontextus adta információknak, valóban eredeti módon, s az egyedül lehetséges úton haladva hatolt be a feliratok rejtélyébe. Szükszavú, ugyanakkor lélegzetelállítóan izgalmas beszámolóját olvasva valószínűleg mindenkit megkap a zseniális gondolatmenet egésze, nem kevésbé pedig annak máig érvényes korszerűsége.

A tudományos világ, s elsősorban a turkológia V. Thomsennek köszönheti, hogy az orhoni feliratok felfedezését és közzétételét szinte nyomban követte azok megfejtése. Ez pedig új távlatokat nyitott a török nyelvek történetének tanulmányozásához.

Ennek megértéséhez idézzük emlékezetünkbe a kutatások akkori helyzetét. A 19. század az összehasonlító történeti nyelvtudomány megszületésének, a nyelvcsaládok tudományos felismerésének százada. Magától értetődő, hogy a tudományos munkálkodás kiterjedt a török nyelvre is. Ezek genetikai összefüggése világosan rajzolódott ki mindenki számára, csupán egy-két sajátos életúttal bíró idióma helyének meghatározása körül alakult ki vita. Az egész mögül hiányzott azonban a történeti háttér. A török nyelvek arab betűs emlékhanyaga, amely jól ismert volt a kutatók számára, a maga sajátosságai miatt akkor csak sejtetni tudta e távlatokat. Az orhoni feliratok megfejtése egy csapásra megváltoztatta a helyzetet: a török nyelvek írásos emlékekkel dokumentált korszaka közel 1200 esztendőre tágult ki, maga az ősi idióma pedig a szétválás folyamatának feltérképezéséhez ígért felbecsülhetetlen értékű támpontokat.

De ne maradjunk kizárólag a nyelvtudomány területén. A rovásírásos emlékek megfejtése és további tanulmányozása páratlan módon gazdagította és gazdagítja máig a régióra és annak népeire vonatkozó történeti és kultúrtörténeti ismereteinket. Az orhoni törökségtől származó feliratok mindmáig a sztyeppe népektől jómaguktól származó legősibb írásos történeti forrásoknak számítanak. Páratlan aranybánya ez, amelyhez a kutatás mindig-mindig visszatér, hogy abban vándorok új összefüggésekre bukkanjon.

¹ A szóalakokat V. Thomsen cikkéhez igazodva idézzük; azok esetleges újabb változatát nem vettük figyelembe.

Szabad legyen e ponton felidézni turkológiai tanulmányaim egy emlékét. Az orhoni feliratok témaköre kiemelkedő helyet foglalt el Németh Gyula egyetemi előadásainak sorában. Jól emlékszem, hogy áttekintését ezzel a mondattal kezdte: "Az orhoni feliratok kutatása és e tanulmányok története a turkológia legfontosabb és legszebb fejezete". Úgy hiszem, hogy megállapítása ma is érvényesnek tekinthető.

A turkológia a századforduló táján valóban szerencsés csillagzat alatt fejlődött. Ne feledjük: az orhoni feliratok megfejtését hamarosan követte a régi uigur írásbeliség emlékeinek felfedezése, a Belső-Ázsiába vezetett expedíciók által feltárt írásos emlékeknek a kutatásokba való beépülése. Mindez együtt teremtette meg a modern török nyelvtörténeti tanulmányok megszületésének feltételeit.

Ebben a folyamatban kimagasló szerep jutott V. Thomsennek, aki az orhoni feliratok megfejtésével egy fontos alapkövet rakott le a turkológia majdani épületéhez, s ezzel páratlan módon járult hozzá az emberiség önmegismerésének örök és mindig megújuló folyamatához.

Török-tatár nyelvi kölcsönhatás Dobrudzsában

Írásom célja a török-tatár, illetőleg oguz-kipcsak nyelvi kölcsönhatás vizsgálata a mai dobрудzsai török-tatár kiadványokban. Ezt a témát azért választottam, mert éppen a dobрудzsai tatár nyelv volt Mándoky-Kongur Istvánnak egyik fő kutatási területe, amit oly szenvedéllyel, oly lelkesedéssel közelített meg. Szinte minden évben lejárt a tatárokhoz, találkozott velük, anyagot gyűjtött. Jelen tanulmány nem helyszíni észrevételekre, terepmunkára összpontosul (írója soha nem járt Dobrudzsában, a tatárokkal pedig csak külső területeken találkozott), megállapításait nem a meglévő tanulmányok anyagára, hanem a belső tatár kiadványokra alapozza.

Mint ismeretes, Dobrudzsa évszázadok óta az oguz és kipcsak találkozások egyik fontos színtere. A hosszú együttlétben e nyelvek óhatatlanul érintkeztek egymással, és kisebb-nagyobb mértékben keveredtek. Ez feltehetőleg mindenütt így volt Dobrudzsában, ha Saadet Is'haki állítása, miszerint a dobрудzsai tatárok nyelve a krími tatárnak és az oszmánlinak a keveréke (Is'haki 1935: 1), túlzottnak is tekinthető.¹

1. A kölcsönhatás irányai

A nyelvi kölcsönhatásban a töröknek van jelentősebb szerepe. A török nyelv mint politikai hatalmi háttérrel, önálló országgal, annak kulturális és nyelvpolitikai intézményeivel rendelkező államnyelv jobban hathatott és hatott is a tatárra, mint a tatár a törökre. A tatároknak ugyanis nincs anyaországuk Dobrudzsa határain kívül, nyelvük tehát nem versenyezhet a közeli rokonságban lévő törökkel. De a tatárok nem is akarnak versenyezni a törökökkel a nyelvhasználat terén. Nyelvpolitikájuk csupán része általánosabb stratégiájuknak, amelyben a törökök vallásuknak, műveltségüknek és nyelvüknek természetes szövetségesei. Ezt a stratégiát csupán a meglévő kiadványok alapján jellemezni lehetetlen. A kérdés tüzetesebb vizsgálatával csak egy hosszabb helyszíni kutatás elvégzésével kísérletezhetnők. Ami bizonyosnak látszik, a török nyelv a tatároknak egyfajta külvilági ablakot jelképez, és a képzettségnek, az értelmiségnek egyik meghatározó jegye. A tatárok tehát a török nyelv elsajátítására, jeles ismeretére törekednek, ugyanakkor nem akarják anyanyelvüket elhanyagolni, elfelejteni. De legyenek a stratégiai

¹ A dobрудzsai tatár nyelvjárások átfogó vizsgálata még nem történt meg, noha már számos résztanulmány és szövegkiadás van birtokunkban. A régibb irodalomra lásd Mándoky 1968, Zajackowski 1975, amit Călin két dolgozatával egészíthetünk ki. Újabb romániai tanulmányok Gemil bibliográfiájában találhatóak (Gemil 1987). A Dobrudzsából és Krímből Törökországba kivándorolt tatárok nyelvével Yüksel foglalkozott (Yüksel 1989).

célok a legjobbak is, a taktikai manőverezés pedig példás, a tatár nyelv mégis fokozatos eloguzosodásra van ítélve.

A török nyelv még ott is érezteti hatását a tatár nyelvre, ahol a tatár lakosság zárt közösségben él. Például a Kúnos által kiadott szövegekben megtalálható a török *fukareje* 'a szegénynek' viszonyragos főnév (Kúnos 1904: 301), holott a gyűjtő megjegyzi, hogy Atmadzsa falu, ahol járt, tiszta tatár: "oszmánli vagy más nemzetiségű nem lakik benne" (uo. 297).²

Ha a tatár nyelvnek a törökre gyakorolt hatásáról akarunk szólni, természetesen nem a dobрудzsai kiadványokban használt irodalmi törököt kell vizsgálnunk, hanem a tájnyelvet.³ Erről írt Boratav és Tryjarski (1982, 1987), akik a romániai török nyelvjárásokat kutatták. Itt az általuk közzétett szövegekben található tatár szókinszbeli és alaktani hatásokra csupán néhány példát szeretnék felhozni: *avul* 'udvar; kert' (Boratav, Tryjarski 1987: 161); *pişkin* 'érett'; *yatkan oda* 'hálószoba' (uo. 162); *üren-* 'tanul' (uo. 160; a DS ezt az alakot csak egy anatóliai karacsáj, tehát kipcsakos nyelvjárásból adatozza, 4068). Ha nem nyomtatási hiba, a *gideler* 'mennek' (128) szintén kipcsak alaktani kölcsönzésnek tekinthető.

2. A tatár és török kultúra, szájhagyomány

A török nyelv sajátos fölényéről tévedés lenne azt a következtetést levonni, hogy a török műveltség Dobrudzsában magasabb fokú a tatárénál. Már Kowalski is megállapította, hogy a tatár falvak általában fejlettebbek a török falvaknál mind a mezőgazdasági kultúrát, mind a háztartást és életszínvonalat tekintve (Kowalski 1939: 78). A tatár néphagyomány gazdag voltára Mándoky is felhívta a figyelmet (Mándoky 1968: 170). Személyes közléséből többször is értesültem, hogy miközben a tatároktól rendkívül sok mondókát, népmesét, közmondást, tállós kérdést, népdalt és elbeszélést jegyezhetett fel, a törököktől csak nagyon keveset tudott gyűjteni. Ennek az állításnak a hitelességét az is alátámasztja, hogy a romániai kiadványokban a népirodalmat döntően a tatár szájhagyomány képviseli, és bármennyire is ellentmondanak ennek Boratav és Tryjarski szövegei, tény, hogy a *Renkler* idáig kiadott három számában mindössze egy cím alatt ta-

² Annak ellenére, hogy Kúnos e falu lakosságát dunai tatárnak tartotta, nyelvüket pedig tudatosan megkülönböztette a dobрудzsai tatártól, a nyelvi jegyek alapján bizonyosra vehető, hogy ugyanarról a tatár nyelvről van szó. Nyilván Mándoky is így vélekedett, miután felvette Kúnos cikkét a bolgáriai dobрудzsai tatárral foglalkozó tanulmányok sorába (Mándoky 1968: 370). Szerencsére nem igazolódtak be Kowalski aggodalmai, hogy a dobрудzsai tatár a nagy török emigráció következtében hamar meg fog szűnni. Yüksel ugyanis még a 80-as években is gazdag anyagot gyűjtött a 30-as és a 40-es években Törökországba kivándorolt dobрудzsai tatároktól. Adatközlői között szerepelnek Atmaca falu lakosai, illetve azok leszármazottai. Ez a falu talán a Kúnos-féle Atmadzsával azonosítható. (Meg kell jegyeznünk, hogy több ilyen nevű falu van Dobrudzsában, Kúnos pedig nem mondta meg pontosan, hol is volt ez.)

³ Ennek vizsgálata pedig kitekintést igényel a külső forrásokra, mivel a belső kiadványokban török tájnyelvi anyag alig található (lásd alább).

láltam török négysoros verseket (*mani*, R 1989, 215-6). A többi folklór kiadvány mind tatár anyag.

Meg kell jegyezni, hogy miközben a törökkel szemben meglehetősen bőséges tatár nyelvi anyaggal rendelkezünk, a szakirodalomból nem ismeretes számomra a tatárok lakta települések olyan kijelölése, nyelvi jelenségek olyan feltérképezése, amilyen Drimbának a romániai török nyelvjárásokat rendszerező, kitűnő tanulmánya (Drimba 1970). Hogy ezt a hiányt egy kevéssel pótoljam, az alábbiakban felsorolom azokat a helységeket, amelyekről az 1945 utáni irodalomból megállapítható, hogy tatárok lakták. Ugyanakkor megjegyzem, hogy az alábbi lista csupán irányadó, és semmi esetben sem helyettesíthet egy komoly, helyszíni vizsgálatot, hosszabb terepmunkát.⁴

Ülküsal szerint a tatárok Dobrudzsa törökségi falvainak többségében laknak (Ülküsal 1987: 69).⁵ Ülküsal külön említi a nogaj településeket. Szerinte a nogajok Medgidia környékén, Constanța járás keleti és északi részén, valamint Tulcea járás középső és északi részén laknak (uo.).

— A BC és AKB adatgyűjtő helyei:

Kanara (Ovidiu)
Kara Murat (Mihail Kogălniceanu)
İdris Kuyusu (Veteranu)
Ma(h)mut Kuyusu (Izvoru Mare)
Dana Köyi (Nicolae Bălcescu)
Körşeşme (Țepeș Vodă)
Nazârş (Golescu)
Bayramdede (Independența)
Karaybil (Caraibil)
Dügünci (Nuntași)
Taşawıl (Piatra)
Morgöl (Murighiol)
Azaplar (Tătaru)
Topraksar (Topraisar)
Hacılar (Hagieni)
Üyken Bülbül (Ciocîrlia de Sus)

⁴ Tryjarski professzor szíves közléséből tudom, hogy birtokában van több magnótekercsnyi, máig feldolgozatlan és kiadatlan dobudzsai tatár anyag, melyet ő maga a 60-as években gyűjtött. Szintén feldolgozatlan a Drimba által terepen gyűjtött nagyon gazdag anyag. Igen fontos forrás a Mándoky-Kongur István hagyatékából maradt szótári anyag, amelynek közzététele időszerű és fontos feladata a magyar turkológiának.

⁵ Dél-Dobrudzsán kívül, Ülküsal mindössze három török falut említ. Ezek a Constanța vidéki Toksufu és a Tulcea vidéki Çavuşköy, valamint Omurlar. A könyv végén egy térkép is mutatja a törökségi falvak elhelyezkedését. A tatár települések kizárásos módszerrel is megállapíthatók, ha kihúzzuk azokat, amelyeket Drimba (1970) török településekként szemléltet a térképein. Ennek az eljárásnak azonban az a hátránya, hogy nem tudjuk, melyek a vegyes lakosságú helységek.

Kişkene Bülbül (Ciocîrlia de Jos)

Uzunlar (Lungeni)

Mankalye (Mangalia)

Tulça (Tulcea)

Köstenci (Constanța), (130).

— A B adatközlő, a fentebb említett településeken kívül, a következőkről származtak (a helynevek csak románul vanna feltüntetve):

Medgidia

Cobadin

Valca Seacă

Conacu

Valea Dacilor

Osmancea

Vîrtop

Curcani

Nisipari

Moşneni

Basarabi

Pecineaga

Movilița

Dulcești

Albești és

Bukarestiek, (378-9).

A kötet szerzői szerint a tatárok eredetileg a tengerparti falvakban laktak, olyanokban, mint Acılar, Aqbaş, Kelişek, Tatlıcak stb., csak később terjeszkedtek nyugat felé. A Zajaczkowski által felkutatott települések között — Topraisar, Tătarul, Izvorul Mare, Nuntași, Moşneni és Kobadin (a szerző helyesírása szerint) — újat nem találunk (Zajaczkowski 1975: 10). Mándoky többek között a bulgáriai Vetovóból (1968: 370) és Jovkovóból (Şipitquyusi, 1974: 127) adott ki szövegeket.

A dobudzsai tatár nyelvnek több nyelvjárása van. Kowalski a következőképpen osztotta fel őket:

1. A töröktől befolyásolt tatár nyelvjárás

2. A belső krími tatár jegyeit viselő nyelvjárás

3. A kazakhoz közel álló nogaj (qara noyay) nyelvjárás (Kowalski 1939: 369).

Doerfer két dobudzsai tatár nyelvjárást különböztet meg a krími tatár dialektusok meghatározása kapcsán, a "dobudzsai tatárt" és a "dobudzsai nogajt" (Doerfer 1959: 369). Drimba osztályozását Mándoky ismertette. Eszerint megkülönböztetendő az

1. Észak-Krím-félszigeti

2. Dél-Krím-félszigeti

3. Silişteai nyelvjárás (Mándoky 1968: 370).

Maguk a tatárok, s így Ülküsal is, négy nyelvjárást különítenek el egymástól:

1. Keris (a kercsi, vagyis Kaffa környékén és a Kercs-félszigeten beszélt krími tatár)
2. Tat (a Krím középső és déli részén beszélt, valójában több alnyelvjárásból álló dialektus)
3. Şongar (észak krími nyelvjárás, nagyjából Kezlev /Gözleve, Eupatoria/ és Biyükl Onlar vonalától északra Orig /Perekopig/)
4. Nogaj (egyes krími falvakban, de zömében a nogaj pusztákon egykoron élő nogajok nyelve).

Ez a felosztás nem egységes, mert egyszerre genetikai és földrajzi szempontú. Mivel az 1. és a 3. csoport nyelve nem tér el jelentősen egymástól, egyes kutatók egynek veszik, így a nyelvjárások száma háromra csökkenthető. A nogajok életmódjuk, történetük és más megkülönböztető jegyek miatt mindenképpen külön tartandók. Meg kell jegyezni, hogy az 1989-es évi román forradalom után egyes romániai törökségi körök felülvizsgálják eddigi népvük helyes, illetve helytelen voltát. Így például Ali Ahmet-Naci az İsmail Ziyadeddin verses kötetéhez írt bevezetésben úgy fogalmaz, hogy a költő "krími török nyelven (tatár nyelvjárásban)" alkotott (T 6). Maga a költő azonban azt írta előszavában, hogy ők a "Románia tatárjai néven ismert krími származású török nép". Ami a nyelvre vonatkozik, megállapítja, hogy ez egy sajátos nyelvjárás, amelyet ők maguk romániai tatárnak neveznek (T 5). Itt meg kell jegyezni, hogy a szóban forgó népességet valójában nem romániai, hanem dobrudzsai tatárnak hívjuk. A *Keletkutató* 1990. őszi számában egy sajátos forradalomra hívtam fel a figyelmet, amely a krími tatárok példáján a volt Szovjetunióban használt etnonimok és lingvonimok körében volt érezhető (89-91). Közben az azerbajdzsáni parlament az azeri nyelvet a nyelv rangjáról nyelvjárás szintre fokozta le, ami — elsősorban az írók és értelmiségiek részéről — heves tiltakozást váltott ki. Most annak vagyunk a tanúi, hogy más leigázott népek, főleg azok nemzeti színezetű szószólói sem boldogulnak a rájuk ragasztott címkékkel.

3. A tatár és a török nyelv használatai területei

A török nyelv mint Törökország hivatalos állami nyelve minden olyan tulajdonsággal rendelkezik, amely alkalmassá teszi a közigazgatásban, hivatalos ügyintézésben, oktatásban, sajtóban és könyvkiadásban való használatra. E tekintetben tehát vitathatatlan fölényben van a tatárral szemben. A tatároknak ugyanis nincsen anyaországuk, amely nyelvüket hasonló rangra emelhetné. A tatárok tehát, mint etnikai kisebbség szívesen fordulnak egy másik kisebbség nyelvéhez, amelynek hátterében van egy erős állam, és amellyel együtt Romániában azonos vallási kisebbséget alkotnak. Annál is inkább, mivel a két népet szoros rokoni szálak kötik össze. A tatárnak kézenfekvő az a lehetőség, hogy a törökhöz nyúljon, hogy az etnikai nyelvéből hiányzó szót vagy kifejezést az ő nyelvéből vegye át. De ha már így van, sokszor teljesen át is vált a törökre.

A román hatóságok rövid életű nagylelkűségükben (1957-1959) engedélyezték, hogy a tatár nyelv hivatalosan is használható legyen. E célból meg is rendeltek tankönyveket, és az akkor létesített tatár iskolákban kísérletet tettek a tatár

kisebbségi hivatalos nyelv tanítására. A TT tankönyvben pl. egy fejezet foglalkozik hivatalos fogalmazványokkal, levelekkel (156-61). Találhatók benne hivatalos levélminták, beadványok és kérelmek (*tişlekçe*), nyugta- ill. számlaminták (*belgüt*), igazolás- és elismervényminták (*tanıklık*), hirdetmények (*ilân*) és beszámoló (*raport*).

A tatárok akkoriban nagy lelkesedéssel láttak neki a tanulásnak, ma azonban sokszor úgy ítélik meg ezt a kísérletet mint egy manipulációt, amely a török nyelvtől és kultúrától igyekezte elszakítani őket.

A török nyelv használatának egy másik fontos területe a nemzetközi turkológiai kapcsolatok. Tudományos ülésszakok, szemináriumok és egyéb összejövetelek szervezése török nyelven folyik, habár lebonyolításuk nem egyszer románul történik.

Amint említettem, a török nyelv ismerete rangjelzés, presztizs kérdése. Így van ez főleg azok körében, aki hivatásuknál fogva a nyelvvel foglalkoznak, tehát a filológusok, tanárok és írók esetében. Gyakorlatilag minden tatár író vagy költő jól tud törökül és munkáiban mind a két nyelvet használja. A választás általában egyéni preferencia, izlés vagy politikai megnyilatkozás. Nem is tudnék olyan tatár írókat mondani, aki egyáltalán ne írt volna törökül. Említhetjük itt Nevzat Yusuf, Aciemin Baubek, Enver és Nedret Mamut (Mahmut) valamint İsmail Ziyadeddin nevét. A török nyelv irodalmi nyelvként való használatának egyébként hosszú hagyománya van Romániában. A legnagyobb tatár költőnek tartott Mehmed Nijázínak első, különben Isztambulban 1911-ben kiadott könyve török nyelvű költeményeket tartalmaz. Csak a második, már a költő halála után megjelent *Sağış* c. verses kötete tatár nyelvű.

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy az írók a töröket részesítik előnyben. Sokan elsősorban anyanyelvükön írnak, a török csak afféle megmérettetés számukra. Ha belelapozgatunk a tatár kiadványokba, egyaránt találunk török és tatár írásokat. Miután az irodalomról esett szó, ki kell emelni egy fontos tényt: a *Renkler* 2. számában a dobrudzsai tatár irodalomban talán először, Cenan Bolat tollából egy rövid nogaj nyelvű (illetőleg nogaj nyelvjárásban írt) elbeszélés jelent meg (R 1989, 61-4). Eddig a nogaj írásbeliség Romániában a népi irodalomra korlátozódott.

Az irodalomra vonatkozó észrevételeket befejezve szólnunk kell a fordításokról. Itt a török nyelv fölénye vitathatatlan. A fordítók ugyanis szinte kivétel nélkül törökre fordítanak idegen nyelvű műveket. Ezt a tényt vagy a török nyelv "kültátságával" vagy egyéni preferenciákkal kell magyaráznunk. A fordítók között leggyakrabban İsmail Ziyadeddin (aki különben, mint láttuk, tatárul is ír), Neriman Velulla, Altay Kerim és Nevzat Yusuf nevei szerepelnek. De a tatár nyelv olykor itt is meg szokott jelenni. Például az İsmail Ziyadeddin török fordításában közzétett egyik Eminescu-vers elé Nedret Yusuf tatár nyelven írt jegyzetet (R 1989, 113-4).

Ami a tudományos irodalmat illeti, a tatároknál főképpen filológiai, történeti és néprajzi irodalom létezik, s a tanulmányokat sokszor törökül írják. Megemlíteném, hogy az idáig kiadott népi irodalmi szöveggyűjteményeket mindig tatár

nyelvű tanulmányokkal, bevezetésekkel látták el. A tatárból hiányzó szavakat általában a törökből, ritkábban a románból veszik át, pl. *bakun* (karaş mellett), *fikra*, *efsane*, *alfabet* (alfabe mellett), *prensip*, *prens*, *tema* (mewzu mellett), *folklor* stb.

Meg kell még jegyezni, hogy az 50-es években kiadott tankönyvek és szemelvények más tudományágazatokból, főleg biológiából és mezőgazdaságból, tehát a tatároknál hagyományosan művelt területekről is nyújtottak ismereteket.

4. Befejezés gyanánt

Jelen írásomban a tatár-török nyelvi kölcsönhatásnak csak egyes külső, a nyelv szerkezetén kívül eső elemeire igyekeztem rámutatni. Helyszűke miatt nem térhettem ki a kölcsönhatás grammatikai és lexikológiai vizsgálatára, ami külön tanulmányt igényel. A szóban forgó folyamat időben és a politikai változások függvényében megy végbe. Sajnálatos módon, mi kutatók az eszközök hiányában sokszor tanácstalanul állunk az eseményekkel szemben. Nemcsak a nyelvésetnek, szociolingvisztikának nagy kárára. Mindaddig, amíg nem lesz új Mándoky, aki mindennek dacára újra bejárja az egész Dobrudzsát.

IRODALOM

- AKB = Nedret Mahmut, Enver Mahmut (szerk.) 1991 *Ayuw Kulak Batir. Dobruca Tatar Masallari. Ekinçi kitap*. Bucureşti. Kriterion.
- B = Ahmet-Nağî G. Ali, Memet Ablai, Nuri Vuap (szerk.) 1980 *Boztorgay. Folklor Toplamı*. Bucureşti. Kriterion.
- BC = Nedret Mahmut, Enver Mahmut (szerk.) *Bozcıgıtı. Dobruca Tatar Masallari. Birinci kitap*. Bucureşti. Kriterion.
- Boratav, Pertev Naili, Tryjarski, Edward 1982 "Textes de la tradition orale des Turcs de la Dobroudja roumaine. I": *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, 63-80; 1987 "Textes de la tradition orale des Turcs de la Dobroudja roumaine. II": *Ural-Altäische Jahrbücher Neue Folge* 7, 1987, 127-163.
- Călin, Cornelia 1975 "A Tatar Idion from Dobrudja (Roumania [!])": *Rocznik Orientalistyczny* 37, 1975, 13-31.
- Doerfer, Gerhard 1959 "Das Krimtatarische": Deny, Jean, Grønbech, Kaare (és mások, szerk.) In: *Philologiae Turcicae Fundamenta. Tomus Primus*. Wiesbaden, F. Steiner, 369-90.
- Drimba, Vladimir 1970 "La répartition des parlers turcs de Dobroudja": *Acta Orientalia Hungarica* 23, 1970, 23-54.
- DS = (Türkiye'de Halk Ağzından) *Derleme Sözlüğü XI*. 1979. Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Gemil, Nafiye 1987 "Roman Türkolojisinin Gelişmesi": *Renkler* 1, 1987, 242-45.
- Is'haki, Saadet 1935 *Čora Batır. Eine Legende in Dobrudshatatarischer Mundart*. Kraków, Polska Akademia Umiejętności.
- Kelin, Kornelija 1973 "Tatarskij govor sela Mahmudija (Dobrudža)": *Rocznik Orientalistyczny* 35, 1973, 69-74.
- Kowalsi, Tadeusz 1939 "Les éléments ethniques turcs de la Dobroudja": *Rocznik Orientalistyczny* 14, 1939, 66-80.
- Kúnos Ignác 1904 "A dunai tatárok nyelvérdől": *Keleti Szemle* 5, 1904, 297-304.
- Mándoky, E. 1968 "Devinettes tatars de Bulgarie": *Acta Orientalia Hungarica* 21, 1968, 369-79.
- 1974 "Trois contes populaires tatars du Dobroudja": *Acta Orientalia Hungarica* 28, 1974, 127-37.
- OK = Ekrem Menlibay, Ali Ahmet Nağî Ğafer 1957 *Okuma Kitabı. III-nçü sınıf*. [Bucureşti] Didaktik ve Pedagojik Devlet Basımuyı.

- R = *Renkler*. 1. szám 1987; 2. szám 1989; 3. szám 1992 [Bucureşti, Kriterion].
- T = İsmail H. A. Ziyadeddin 1992 *Toy*. Bükreş. Kriterion.
- TT = Nağî A. Ğafer 1958 *Tatar tılı. Gramatika, ortografya ve tızım Dersligi. Sınıf IV*. [Bucureşti] Didaktik ve Pedagojik Devlet Basımuyı.
- Ülküsal, Müstecip 1987 *Dobruca ve Türkler*. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Yüksel, Zühal 1989 *Polatlı Kırım Türkçesi Ağzı*. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Zajaczkowski, Włodzimierz 1975 *Język i folklor Tatarów z Dobrudży rumuńskiej*. Wrocław, Warszawa, Polska Akademia Nauk.

Krími tatár találós kérdések

Esztergom, 1915

A találós kérdés minden nép folklór kincsében megtalálható, ősi műfaj. A török népek közösségi életében különösen fontos szerepet töltött, és tölt be még ma is. A róla szóló írásos megemlékezések is igen régiek. Mahmúd Kasgárinak 1072/73-ban írott szótárában, amely a régi török folklór csodálatos gyűjteménye, nem szerepel ugyan találós kérdés, de többször előfordul a műfajt jelölő szó: *tabuzguq, tapuzgu ner, tapuzg, tapuzguq* 'találós kérdés'. Előfordul ennek igei alapszava is: *tabuz-, tabiz-, tapuz-* 'találós kérdést feltenni, kérdezni', valamint a kettő összekapcsolódásából alakult kifejezés: *tabuzguq, tabizdi* 'találós kérdést tett fel'.¹ Ez arra mutat, hogy a régi törökök ugyancsak ismerték és kedvelték a találós kérdéseket.

A legrégebbi török találós kérdéseket tartalmazó mű a 13. és 14. század fordulóján, ill. a 14. század negyvenes éveiben keletkezett Codex Cumanicus.² Az itt található 46 találós kérdést — a kódex szövegeinek olvasási nehézségei ellenére — sikerült megnyugtatóan értelmezni, s világossá vált az is, hogy ezen találós kérdések legtöbbször, ha nem is mindig teljesen egyező formában, de motívumaiban megtalálható a különböző mai török nyelvekben.³ Alább bemutatandó krími tatár találós kérdéseim között is található kettő, amely a Codex Cumanicusban is megvan. Az egyikben szinte teljes egyezés mutatkozik:

CC XXVIII: *Yazdä yawli kayış yatir. Ol: yilan dir.* (Tietze 86)
Sík földön zsíros szíj fekszik. Az: a kígyó.

Krími tat.: *Yer tübinde mayli qayış. Yilan.*
A földön zsíros szíj. Kígyó.

A másikban csak hasonlóság mutatkozik, de a típus ugyanaz:

¹ Ld. Divanü Lûgat-it-türk dizini "Endeks". Yazan: Besim Atalay. Ankara, 1986.²

² A kódex több részből áll: 1. A latin-perzsa-kumán szójegyzéket valószínűleg 1294/95-ben, a Krímben lévő Solhat városban állították össze olasz kolonisták, s 1303-ban jegyezték le valószínűleg Saray városában (az Alsó-Volga mellett) egy kolostorban. 2. A második, vallásos szövegeket tartalmazó részt német ferences szerzetesek írták egy déloroszországi kolostorban a 14. század 40-es éveiben. Ezek a misszionáriusok töltötték ki az üresen hagyott oldalakat grammatikai feljegyzésekkel és találós kérdésekkel.

³ A Codex Cumanicus találós kérdéseinek kitűnő kiadása: Andreas Tietze, *The Roman Riddles and Turkic Folklore*. University of California Press. Berkeley and Los Angeles, 1966. A megfigyelésekben korábban úttörő munkát végzett Németh Gyula; ld. Julius Németh, *Die Rätsel des Codex Cumanicus: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (Leipzig) 67, 1913, 577-608; uő., *Zu den Rätseln des Codex Cumanicus: Körösi Csoma Archivum* 2, 1930, 365-7.

CC XXXVIII: *Bu bardî, izi yok. Ol: kemä dir.* (Tietze 105)
Ez elment, nyoma nincs. Az: a hajó.

Krími tat.: *Kelip bara džuli yoq. Gemi.*
Jön is megy is, útja nincs. Hajó.

Az oszmán-török nyelvemlékekben a 14. századtól kezdve ismertek a különböző művek szélére, aljára lejegyzett vagy az irodalmi szövegekbe beépített találós kérdések. Az első gyűjtéseket a 19. században adták ki, ezek azonban nem valódi népi bilmedzsék, hanem irodalmi találós kérdések.⁴ Az első népi eredetű bilmedzse-gyűjtemény kiadása Kúnos Ignác nevéhez fűződik.⁵ Az oszmán-török találós kérdések hatalmas corpusát adta ki 1973-ban İlhan Başgöz és Andreas Tietze.⁶ A szerzők feldolgozták benne az összes korábbi gyűjtések anyagát: közel 1100 találós kérdés alapszövegét és több ezer variánsát. Ez a hatalmas mű csak oszmán-török anyagot tartalmaz, de más török népek találós kérdéseinek kutatói is nagy haszonnal forgathatják. Magam is megtaláltam benne a krími tatár anyag több mint egyharmadának a megfelelőjét.

A török népeknél — mint más népeknél is — a találós kérdések két alaptípusa létezik: frott formában fennmaradt, irodalmi találós kérdés és orálisan hagyományozott, népi találós kérdés. Az előbbi individuális költői alkotás, sokszor alkotójának nevét is ismerjük. Arabból vett névvel *mu'ammá*-nak vagy *luğaz*-nak (többes számban *elgāz*-nak) nevezték. A népi költők, az ásíkok különösen szívesen állítottak össze mu'ammákat, ezek mintegy átmenetet képeztek az irodalmi és a nép alkotta találós kérdések között. A két kategória nem határolódott el mereven, átlépték egymás határait, a mu'amma népi bilmedzsévé válhatott, a bilmedzse pedig meghonosodhatott az irodalmi nyelvben.⁷

Az orális formában hagyományozott népi találós kérdés neve a legtöbb török nyelvben a 'találni, megtalálni, kitalálni' jelentésű *tap-* és *bul-* igéből vagy a 'tudni, megtudni' jelentésű *bil-*, ritkábban a *sor-* 'kérdezni' jelentésű igéből származik. A *tap-* ige származéka a Kasgári által feljegyzett, már említett *tapuzguq, tapuzg*, amivel azonos képzésű alakot ma csak a tuvai nyelv ismer: *übizik*. A többi török nyelvekben a *tap-* ige más származékait használják, mint a türkmén *tapmaça*, krími tatár és karaim *tapmadža*, tatár, baskír *tabişmaq*, özbeg *topişmoq*, ujjur *tepişmak*, altaji *tabişmaq* stb. A *bil-* ige származéka az oszmán-török

⁴ *Letâ'if-i elgāz*. Istanbul 1289/1873, 32 pp. (236 találós kérdést tartalmaz); *Mu'ammā-nâme* 1291/1874, 32 pp. (103 találós kérdést tartalmaz). Mindkettőt K. Palló Margit fedezte fel, és ismertetést közölt róluk "Az oszmán-török találós vers" c. cikkében: *Nyelvtudományi Közlemények* 48, 1931-34, 207-228.

⁵ Kúnos Ignác, *Oszmán-török népköltési gyűjtemény*. I. 1887, II. 1889. Budapest. A második kötet a 141-177. oldalon Isztambulban gyűjtött 278 találós kérdést tartalmaz.

⁶ İlhan Başgöz, Andreas Tietze, *Bilmece: A Corpus of Turkish Riddles*. University of California Press. Berkeley — Los Angeles — London, 1973, 1063 pp.

⁷ Pertev Naili Boratav et İlhan Başgöz, *Les devinettes*. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*. II. Wiesbaden, 1964, 78; Şükrü Elçin, *Türk Bilmeceleeri*. Istanbul, 1970, XI.

bilmece és a gagauz *bilmeydžü*, a macedóniai török nyelvjárásban *sormadža* a találós kérdés neve. A kipszak török nyelvek nagy részében az eredetileg elbeszélést jelentő *yomaq*, *džomaq* szó is jelent találós kérdést; pl. karacsáj-balkár *džomak*, kazak, karakalpak, özbek *žumbaq*, baskír *yomaq*, nogaj *yumak*. A csuvasban is ez a szó használatos mindkét jelentésben: *yumaχ*, *yāmaχ* 'elbeszélés', *sut-malli yumaχ* 'találós kérdés' (szó szerint: eladandó elbeszélés; < *sut* - 'eladni'). Ezen török elnevezések mellett régebben használatos volt az arab eredetű *masal*, *mesel*, *metel*, amely ugyancsak elbeszélést is jelentett.

A *yomaq* és a *masal* eredeti 'elbeszélés' jelentése is arra utal, hogy az orális műfajok határai is átléphetők. Elbeszélések egyes formulái találós kérdésekké válhatnak (pl. Naszreddin Hodzsa elbeszéléseiből vagy a Karagöz játékokból), s a találós kérdés egyúttal lehet közmondás vagy négy soros vers is.

Most pedig térjünk rá a krími tatár találós kérdésekre.

A legkorábbi krími tatár gyűjtés Radlofftól származik. A "Proben" hetedik kötete a Krímben beszélt nyelvjárások anyagát tartalmazza, s itt található egy 200 tételből álló találós kérdés gyűjtemény.⁸ 1926-ban, Szimferopolban jelent meg Filonenko 131 tételt tartalmazó anyaga, amit egy szimferopoli felsőfokú iskola tatár nyelvű diákjaitól gyűjtött. Radlofftól eltérően Filonenko orosz nyelvű fordítást is mellékel, s egy-egy utalást is tesz oszmán-török, krími karaim és orosz analógiákra.⁹ Csak a szakirodalomból tudom — nem jutott el hozzám —, hogy a Krími Nyelvi és Irodalomtudományi Intézet 1937-ben kiadott egy 108 tételből álló tapmadža gyűjteményt iskolás gyermekek részére. 1941-ben megjelent bővített kiadása már 185 tételt tartalmazott.¹⁰ Ezután — a krími tatárok történetében bekövetkezett szomorú esemény, az 1944-es kitelepítés és szétszórattatás miatt — több évtizedes hallgatás következik. E nehéz időkben az 1957-től kezdődően Taskentben megjelenő krími tatár nyelvű újság, a *Lenin bayraγı* (Lenin zászlója) szétszórta és alkalmanként közölt folklór szöveget, köztük találós kérdéseket is. Míg végül 1988-ban látott napvilágot Taskentben egy 650 találós kérdést tárgykörök szerint rendezett krími tatár nyelvű könyvecske.¹¹ Meg kell még említenünk Mándoky-Kongur István 1966-ban és 67-ben gyűjtött dobrudzsai tatár anyagát, amely 62 találós kérdést tartalmaz (ezek a dobrudzsai tatárok nagyrészt a 19. században költöztek mai lakóhelyükre, Bulgáriába).¹²

⁸ Wilhelm Radloff, *Die Mundarten der Krym* (= Proben VII.). Spb. 1896, 371-390. V. H. Kondarak korábban, 1875-ben megjelent *Universal'noe opisanie Kryma* c. munkájában is található néhány találós kérdés, de tatár szöveg nélkül, csak orosz fordításban.

⁹ V. I. Filonenko, *Zagadki krymskih tatar. Krım tatar tapmadžaları*. Simferopol, 1926, 57 pp.

¹⁰ *Tapmadžalar*. Toplayın işlegen ve tertip etkenler Şevket Asanov, Abljaziz Veliev. Taškent, 1988, 11.

¹¹ Ld. az előző jegyzetet.

¹² E. Mándoky, Devinettés tatars de Bulgarie: *Acta Orientalia Hungarica* 21, 1968, 369-379.

Az az anyag, amivel a következőkben foglalkozni szeretnék Kúnos Ignác kiadatlan első világháborús gyűjtéséből származik.

Mint már több helyütt megírtam,¹³ Kúnos Ignác az első világháború nyári hónapjaiban meglátogatta a mohamedán vallásukra tekintettel külön táborokban elhelyezett "oroszl" hadifoglyokat. Ezek a foglyok természetesen nem oroszok voltak, hanem különböző török nyelvű népek fiai. Kúnos az esztergomi (kenyérmezei) és a csehországi Éger (mai neve Cheb) melletti táborban hatalmas kazáni tatár, miser és krími tatár folklór anyagot gyűjtött. Az anyag Kúnos halála (1945) után az Akadémia Keleti Gyűjteményébe került. A krími tatár anyagban ekkor még csak egy 444 lapból álló népmese-gyűjtemény volt található. Az anyag tanulmányozásakor feltűnt nekem, hogy hiányoznak a krími tatár dalok. Mivel mind a kazáni tatár, mind a miser anyagban mesék és dalok egyaránt szerepelnek, lehetetlennek tartottam, hogy a krími tatároktól ne gyűjtött volna dalokat Kúnos. Sejtésem beigazolódt: A Kúnos családnál — a fogolytáborból származó más írásos emlékek között — megtaláltam a krími tatár dalokat tartalmazó kéziratcsomót. 1978-ban ez is az Akadémia tulajdonába került, így teljessé lett a gyűjtemény.¹⁴

Kúnos a teljes krími tatár anyagot az esztergomi fogolytáborban gyűjtötte 1915 tavaszán. A dalok után található a most bemutatandó nem túl nagy mennyiségű, 142 tételből és 25 variánsból álló találós kérdés gyűjtemény. A találós kérdések semmilyen elv szerint nincsenek elrendezve. A tatár szöveg mellett jól-rosszul megtalálható (néha hiányzik) a magyar fordítás.

Ezt a — ha szabad ezt mondani — kissé rendetlenül lejegyzett anyagot rendbe tettem, nyelvi és értelmileg tisztáztam és rendszereztem. Szólni szeretnék az alábbiakban a találós kérdések struktúrájáról, stilisztikai, tartalmi és nyelvi sajátosságairól.

I. A találós kérdéseket igen gyakran prológos vezeti be és epilógos zárja le: a 142-ből mintegy 50-ben van bevezető sor. A klasszikus forma, mikor a tapmadža így kezdődik: *Masal masal maseki* = Mese mese meskete. Hasonlít ehhez, de értelem nélküli szavakból áll: *Enteşeli menteşeli*; részben értelmetlen az *Attır, uttır, amauttır* = Attır, uttır, arnaut bevezetés. Lehet ez a bevezetés megszólítás

¹³ Acta Orientalia Hungarica XVI, 1963, 83-97; Jubilee Volume of the Oriental Collection 1951-1976. Budapest, 1978, 115-126; Sovetskaja Tjurkologija 1987, No. 3, 53-57.

¹⁴ Az anyagból eddig két kötet látott napvilágot: *Kasantatarische Volkslieder*. Auf Grund der Sammlung von Ignác Kúnos herausgegeben von Zsuzsa Kakuk. Budapest, 1980, 141 S. (= Oriental Studies No. 4); *Kasantatarische Volksmärchen*. Auf Grund der Sammlung von Ignác Kúnos herausgegeben von Zsuzsa Kakuk und Imre Baski. Budapest, 1989, 221 S. (= Oriental Studies No. 8). Elkészült és kiadásra vár a két kötet anyaga alapján készített szójegyzék: *Kasantatarisches Wörterverzeichnis*. Auf Grund der Sammlung von Ignác Kúnos herausgegeben von Zsuzsa Kakuk. A Török Nyelvtudományi Akadémiánál rövidesen megjelenik az első krími tatár kötet: *Krım-Tatar Şarkıları*. I. Kúnos'un derlemesinden yayımlayan Zsuzsa Kakuk. Ankara, 1993. (Türk Dil Kurumu Yayınları, 564.)

vagy kérdés: *Ey abalar, abalar* = Hej bátyák, bátyák! vagy kérdés: *Nedir, nedir, ne destedir?* = Mi az, mi az, milyen csomó? Gyakori a megszemélyesítés: *Biz edik, biz edik* = Mi voltunk, mi voltunk, *Aq ulandžix* = Fehér fiúcska, *Bir kičkene baladžiq* = Egy kicsike gyermekecske, ill. személy helyett egy állat szerepeltetése: *Bir kičidzek pil* = Egy kicsike elefánt, *Bir ufadžiq aq tana* = Egy kicsike fehér borjú.

Ennél is gyakoribb az a bevezetés, amely azt fejezi ki, hogy a kérdést feltevőnek van valami (ami azonban egyáltalán nincs kapcsolatban a feladvány megfejtésével). Ez a valami lehet személy vagy állat (ez utóbbiak közül leggyakoribb az ökör), pl. *Bir qarim/qizim/kelinim/ulim bar* = Van egy asszonyom/leányom/menyem/fiam; *Bir ügüzim/atim/itim/miši yim/qašqürim bar* = Van egy ökröm/lovam/kutyám/macskám/farkasom.

Ugyancsak gyakori bevezetés az is, hogy "jön valahonnan", "lentről" vagy "fentről", de a lent és fent inkább azt fejezi ki, hogy "messziről". A mondat alanya — tehát hogy mi jön messziről — azonban hiányzik, hangutánzó szó helyettesíti, ami viszont némileg utal a meg nem nevezett jövevényre. Pl. *Ašadan keliy opaysa* = Lentről jön hoppá hopp (megfejtése *Baqa* = Béka), *Ašadan keliy viznen* = Lentről jön szisszenéssel (*Tüfek* = Puska, pontosabban a puskagolyó), *Ašadan keliy lika-lika* | *yugardan keliy lika-lika* = Lentről jön lika-lika | fentről jön lika-lika (*Quyan* = Nyúl). Előfordul az a bevezetés is, hogy "hegyről jön". Pl. *Taudan keliy tau kibik* = Hegyről jön mint a hegy (*Kiyik* = Vadkecske), *Taudan keliy, taštan keliy* = Hegyről jön, kőről jön (*Üzen* = Folyó). Egyéb helyhatározós bevezetések még: *Anav üyde ... minav üyde* = Abban a házban ... ebben a házban; *Firt anda, firt munda* = Suttó ott, suttó itt.

A bevezető sor általában semmilyen értelemszerű kapcsolatban nincs a folytatással, ill. a megfejtéssel (kivételet képeznek a már említett hangutánzó szavak). Más a helyzet a rím és ritmus szempontjából: a "valamim van" típusúakat kivéve a folytatás mindig rímel, és ritmusában is egyezik a prológussal. Pl.

<i>Masal masal maseki</i>	Mese mese meskete
<i>tırmaqđzi yı un eki</i>	ujjacskája tizenkettő
<i>Qarındža</i>	Hangya
<i>Übir üyde bir şey bar</i>	Másik házban valami van
<i>šatır-šatır tunı bar</i>	šatır-šatır nadrágja van
<i>Sarımsax</i>	Fokhagyma

Nincs ritmikai és rímeli egyezés a "Valamim van" kezdetű bevezetés után. Pl.

<i>Bir miši yim bar</i>	Egy macskám van
<i>qoyro yından asıla</i>	farkánál fogva fel van akasztva
<i>Qol tava</i>	Nyeles edény
<i>Bir qašqürim bar</i>	Egy farkasom van
<i>em üksürıy, em tükürıy</i>	köhög is, köpköd is
<i>Bırav</i>	Fúró

Az epilógus nem annyira gyakori, mint a prológus. Leginkább azt fejezi ki, hogy aki ezt nem tudja, az buta. Pl. *Unı bilmegen ešek/aşmaq/tentek* = Aki ezt nem tudja az számár/ostoba/buta. Vagy: *aqlıñ bolsa bil* = ha van eszed tudd! Ha-

sonló értelmű, de két, ill. négy soros epilógus: *aşillisi süyliy* | *aşmaşı tırıyey* = aki okos mondja | aki buta hallgat; *aqlıñ ya aytım* | *aşradı bildi* | *aqlısız ya aytım* | *şaqıldadı küldi* = okosnak mondtam | értette, tudta | butának mondtam | röhecselve nevetett. Csak egy esetben fordul elő megszólítás: ... *mollalar* = mol-lák! ill. egy áldó formula: *sali alla Muhammed* = dicsőség a kiváló Mohamed-nek!

Értelme szerint az epilógus sem kapcsolódik az előtte mondottakhoz, de rím és ritmus szempontjából majd mindig tökéletes a megfelelés. Pl.

<i>Yedi teşikli tuqmaq</i>	Hét lukú verőfa
<i>unı bilmegen aşmaq</i>	aki ezt nem tudja, ostoba
<i>İnsan başı</i>	Az ember feje
<i>Bir kičidžek pil</i>	Egy kicsinyke elefánt
<i>aqlıñ bolsa bil</i>	ha van eszed, tudd!
<i>Lampa</i>	Lámpa

Kivételet az említett áldó formula:

<i>Sılaq quydım, qurı çiqqan</i>	Nedvesen dugtam be, szárazon jött ki
<i>sali alla Muhammed</i>	dicsőség a kiváló Mohamednek!
<i>Ütmek</i>	Kenyér

Némi egyezés mutatkozik az "anyámnak kell" típusú epilógusnál, mivel mindkét előforduló esetben nők által használatos eszközre vonatkozó kérdést zár le:

<i>Yarma terek</i>	Hasított fa
<i>anama kerek</i>	anyámnak kell
<i>Tekne</i>	Teknő
<i>Alçaq terek</i>	Alacsony fa
<i>anama kerek</i>	anyámnak kell
<i>Öreke</i>	Orsó

Felépítésük szerint a találós kérdések lehetnek egy, kettő, három, négy vagy több sorosak.

Az egysorosak között egyetlenegy kérdőmondat fordul elő: *Tatlıdan tatlı nedir?* *Mahbetlik* (Mi az, ami édesnél édesebb? A szerelem). A többi mind kijelentő mondat. Ezek lehetnek egyszerű vagy bővített mondatok.

Csonka kijelentő mondatok:

<i>Belden quyı</i>	Deréktól (lefelé) kút
<i>Şalvar</i>	Nadrág
<i>Tızden quyı</i>	Térdtől (lefelé) kút
<i>Çizma</i>	Csizma

Bővített mondat:

<i>Aran tolo aq ferik</i>	Istálló, tele fehér csirkével
<i>Tişler</i>	Fogak
<i>Alçadžiq yirden qar yavay</i>	Alacsonyka helyről hó esik
<i>Elek</i>	Szita

Az igei állítmány rendszerint jelenidőben áll, ritkábban múltidőben. Pl.

<i>İsarya sı yirdžiq dżau yan</i>	Várfalra seregély szállt
<i>Dżapma</i>	Vakolat
Nagyon gyakori a locativusi szerkezetet tartalmazó egysoros. Pl.	
<i>Su üstünde yon yadžix</i>	A vízen forgácska
<i>Qayiq</i>	Csónak
<i>Yir tübinde qizil qoraz</i>	Föld alatt vörös kakas
<i>Učqundur</i>	Cékla
<i>Džul dżanında kirtli sandiq</i>	Út mellett lezárt láda
<i>Mezar</i>	Temető

A két soros találós kérdések rímelő és szótagszámláló, bejt-formájú versek. Legáltalánosabb az ősi (4+3 osztású) hétszótagos sor, ritkább a (4+4 osztású) nyocszótagos verssor. Emellett vannak mindössze négy vagy öt szótagból álló rövid sorok. Rímképletük mindig *a - a*. Ime néhány példa:

Hét szótagú páros versek:

<i>Bir appačiq džimirtqa</i>	Egy nagyon nyitott tojás
<i>iči tolo qirmisqa</i>	belül teli hangyával
<i>Kitab</i>	Könyv
<i>Men kiteymen, u kitey</i>	Én megyek, ő is megy
<i>para kübük iz etey</i>	apró pénznyi nyomot hagy
<i>Tayaχ</i>	Bot

Nyolc szótagú páros versek:

<i>Astı taχta, üsti taχta</i>	Felül deszka, alul deszka
<i>ičinde bir zālim softa</i>	belül egy kegyetlen szofta
<i>Xilič</i>	Kard
<i>Taudan keliy, taştan keliy</i>	Hegyről jön, kőről jön
<i>egerlenmiş aslan keliy</i>	felnyergelt oroszlán jön
<i>Üzen</i>	Folyó

Rövid sorokból álló páros versek:

<i>Arabčiq čüker</i>	Kis arab letérdel
<i>ešedžik miner</i>	kis számár felmegy
<i>Sadžayaq</i>	Főzőállvány
<i>Eki arančiq</i>	Két istállócska
<i>bir ba yanadžiq</i>	egy oszlopocska
<i>Burun</i>	Orr

Vannak persze nem ilyen tökéletes ritmusú kétsorosok is. Kivételesen előfordul rím és ritmus nélküli, prózai kétsoros is:

<i>Quviš terek</i>	Üreges fa
<i>ičinde qutiryan böri</i>	benne veszett farkas
<i>Tüfeknen barut</i>	Puska és lőpor
<i>Aq ulančix</i>	Fehér fiúcska
<i>perčeminden asil yan</i>	csimbókjánál fel van akasztva
<i>Čiraχ</i>	Lámpa

Három soros találós kérdés mindössze tíz található a 142 között. Ezeknek egy része (kb. a fele) sem valóságos háromsoros, mert tulajdonképpen csak a bevezető prológos vagy a záró epilógos teszi háromsorossá, a valóságos mondani-való két sorban van kifejezve:

<i>Bir qizim bar</i>	Egy lányom van
<i>kelgende qudžaqlay</i>	jövéskor megölel
<i>ketkende qudžaqlay</i>	menéskor megölel
<i>Soba</i>	Kályha
<i>Anav üyde bir čeltek</i>	Azon a házon egy rosta
<i>minav üyde bir čeltek</i>	ezen a házon egy rosta
<i>uni bilmegen tentek</i>	aki nem tudja ostoba
<i>Pendžere</i>	Ablak

A valóságos háromsorosak ritmusa nem olyan egységes, mint a kétsorosaké, abban azonban megegyeznek, hogy a harmadik sor szótagszáma mindig több, mint az első kettőé. Rímük rendszerint grammatikai rím, képlete: *a - a - a*. Pl.

<i>Dürt büklengen</i>	Négyszer hajlított
<i>segiz qatlan yan</i>	nyolcszor rétegezett
<i>quladžiyi burul yan</i>	kis füle csavarodott
<i>Tatar böregi</i>	Tatár börek
<i>Bazarya satılmay</i>	Bazárban nem árulják
<i>yavluqqa quyilmay</i>	piros kendőbe nem rakják
<i>undnan tatlı şey bulmay</i>	nincs nála semmi édesebb
<i>Yuqu</i>	Álom

A négysoros találós kérdések a török népköltészet legjellegzetesebb műfajára, a négysoros mánikra emlékeztetnek. Nagyrészt ilyen négysorosokat tartalmaz Kasgári anyaga is; mind a régi, mind a mai török népköltészetben ez a legelterjedtebb műfaj. A szokásos hét szótagszámú valóságos négysoros — ahol mind a négy sor a feltett szóra vonatkozik — tulajdonképpen nem sok van (mindössze öt), de ezek mind nagyon szépek, kellő stilisztikai eszközökkel: alliteráció, párhuzamok vagy ellentétek, tökéletes rímek. Lásd pl.

<i>Yaŋi tu yay bir bala</i>	Újra születik egy gyermek
<i>Xirxina džetmiy</i>	a negyvenet nem éri meg
<i>üliy deserj ülmüy</i>	meghal mondod, nem hal meg
<i>tünnyadan ketmiy</i>	a világból el nem megy
<i>Ay</i>	Hold
<i>Uzun uzun uvalar</i>	Hosszú, hosszú síkságok
<i>kükke a yar-duva yar</i>	égnek folyik, gomolyog
<i>ba yri ala kigenek</i>	hasa tarka ringy meg rongy
<i>yimirtqasın kim tapar?</i>	tojását ki leli meg?
<i>Yanan ateşiŋ dumanı</i>	Égő tűz füstje

Sok négysorost vezet be prológos. Pl.

<i>Biz edik biz edik</i>	Mi voltunk, mi voltunk
--------------------------	------------------------

otťoz-iki qız edik
bir tařta ya tizildik
tar atqanda řezildik
Yıldızlar
Nedir, nedir, ne destedir
zindırnen kafestedir
ne yirdedir ne kükte
bir Allaniř elinde

Džan

Harminckettő lány voltunk
egy táblára felrakattunk
napkeltekor szétszóródtunk
Csillagok
Mi az, mi az, milyen csomó?
láncon és kalitkában van
sem földön nincs, sem az égben
az egy Allahnak kezében

Lélek

Dialogus felépítésű a következő (összetett megfejtésű) találós kérdés:

Biri diy: Allah aya yim
biri diy: Allah belim
biri diy: Allah başım
biri diy: džilama qardaşım
Üyüř taya yı, arqalı yı
yarmaları, üstteki tuřraq

Egyik mondja: Allah, a lábam
másik mondja: Allah, a derekam
egyik mondja: Allah, a fejem
másik mondja: ne sírj testvérem!
A ház oszlopa, gerendája
zsindelye, a rajta lévő föld

A rövid sorok négy vagy öt szótagúak, ezek egymást váltva is előfordulnak.
Végig négy szótagú a következő, ölelkező redif rímet mutató találós kérdés:

Asım qazan
saldım qoyroq
irdi qazan
qaldı qoyroq

Felakasztottam a kazánt
beledobtam a farkot
elolvadt a kazán
megmaradt a farok

Ayaqqabı

Lábbeli

Öt és négy szótagú sor váltakozik a következő, hangfestő szavakat tartalmazó találós kérdésben:

Čin-čin činamam
quması tamam
bir qız aldım
babası imam

Čin-čin čin fürdő
medencéje pompás
elvettem egy lányt
az apja imám

Sat

Óra

A török találós kérdések egyik legszebb formája a több egymásra rakott elemből építkező, tekerleme-szerű találós kérdés. Anyagunkban egy ilyen található, ez tíz soros, van egy hat soros variánsa, s az egyes elemek külön-külön, kétsorosokként is fel vannak jegyezve. Ez a tízsoros a fej részeire vonatkozik, fentről lefelé haladva:

Su bayımıř altında
urpi čurpi
urpi čurpiniř altında
qalentrař
qalentrařniř altında
yarıř yildiz
yarıř yildizniř altında
buqlı teke

E hegyoldal alatt
urpi čurpi (kóc-móc)
urpi čurpi alatt
tollkés
tollkés alatt
fényes csillag
fényes csillag alatt
szaros kos

buqlı tekeniř altında
džalmap džutar

Baş, sač, qař,
köz, burun, a yız

szaros kos alatt
nyalva nyelő

Fej, haj, szemöldök,
szem, orr, száj

Hat soros variánsa:

Čegerli oba tübinde
yarıřlı yilduz
yarıřlı yilduz tübinde
sičqaq toqlu
sičqaq toqlu tübinde
yalmap yutqan

Bokros halom alatt
fényes csillag
fényes csillag alatt
szaros toklyó
szaros toklyó alatt
nyalva nyelő

Baş, köz, burun, a yız

Fej, szem, orr, száj

(Az 1988-as krími tatár kiadásban a felsorolás még folytatódik, következik a szakáll, majd a kar és a láb; 28. oldal.)

II. Találós kérdéseink stilisztikai jellemzőiről — elsősorban a ritmusról és a rímről — már eddig is ejtettünk néhány szót. A rímmel kapcsolatban szeretném kiemelni, hogy viszonylag gyakori az ún. *redif*, azaz azonos szó ismétlése rímként (a török költészetben nagyon kedvelt ez a rím-forma). Pl.

Kelip bara džulı yoq
qarama ya küzi yoq
qarnı bar, džanı yoq
başı bar, tili yoq

Jön is, megy is, útja nincs
a látásra szeme nincs
hasa van, lelke nincs
feje van, szeme nincs

Gemi

Hajó

Qoyro yında beři bar
řurma-dayın džanı bar

A farkán szemölcs van
datolya-édes lelke van

Quyan

Nyúl

Ugyancsak gyakori a grammatikai rím. Pl.

Ay piřkirıy-piřkirıy
felan yerge qıčqıřıy

Aj prüsszög-prüsszög
egy helyen meg kiáltoz

Čimendifer

Vonat

Mundan üfürdim
řarşı ya tükürdim

Innen fújtam
szembe köptem

Tüfek

Puska

A találós kérdések belső szerkezetére jellemző a szimmetria, a párhuzamos szerkezet.

Azonos elemekből felépített szimmetria:

Attan öksek, itten alčaq
İger

Lónál magasabb, ebnél alacsonyabb
Nyereg

Tau ya barsa quturiy
üyge kelse uturiy

Hegyre ha megy, öljöng
haza ha jön, leül

Balta

Balta

<i>Bir ügüzim bar kitse kelmıy yatsa turmıy aśasa tuymıy</i>	Egy ökröm van ha megy, nem jön ha fekszik, nem áll ha eszik, nem lakik jól
<i>Duman, kül, ateş</i>	Füst, hamu, tűz
Ellentétre épülő szimmetria (még gyakoribb):	
<i>Baş aśa ya, baş yu ħar ya</i>	Fej felfele, fej lefele
<i>Baqla</i>	Bab
<i>Keç küčer, erte pişer</i>	Későn sarjad, korán érik
<i>Dut</i>	Eper
<i>Dzihanı qaplar derjizni qaplamaz</i>	Világot befedi tengert be nem fedi
<i>Qar</i>	Hó
<i>Üzi bar, qızı yoq</i>	Ómaga van, szeme nincs
<i>Slaučan</i>	Gilisza
<i>Džematı čox, džamisi yoq</i>	Hívője sok, dzsámija nincs
<i>Mezerlik</i>	Temető
A török népköltészet egyik legfőbb stilisztikai jellemzője az alliteráció. Vég- telen gazdagságban és változatos helyzetekben jelenik meg. Találós kérdéseink is ontják a példákat.	
Sor eleji alliteráció:	
<i>Ča yaraqta kiyiz yuq</i>	Kéménytetőn nemez nincs
<i>čal tekede miyiz yuq</i>	szürke bakon agancs nincs
<i>Kük</i>	Ég
Páros szóeleji alliteráció:	
<i>Alaman ayaq</i>	Alaman láb
<i>altın tayaq</i>	aranyos bot
<i>džıvarsı dżetmez</i>	ha mossza sem éri el
<i>džalaŋ ayaq</i>	mezítláb
<i>Sayım</i>	Délibáb
Alliteráló szópárok:	
<i>Tauda Toliman</i>	Hegyen Toliman
<i>suda Suleyman</i>	vízben Suleyman
<i>Qaş yir, baliq</i>	Farkas, hal
Belső alliteráció:	
<i>Sarı su içinde sandal uynıy</i>	Sárga vízben sajka táncol
<i>Čiberek</i>	(Csibőrek; egy fajta tészta)
<i>Dam üstünde dam delik</i>	A padláson padlásuk
<i>Basamaq</i>	Lépcső
A megoldás is alliterál:	
<i>Qat-tır qatlama kübük</i>	Réteges mint a rétes
<i>ü yirıy qarpuz kübük</i>	gurul mint a dinnye
<i>Qapısta</i>	Káposzta

<i>Kite-kite izi yoq</i>	Megyen megyen nyoma nincs
<i>qap-qara küzi yoq</i>	Korom-sötét szeme nincs
<i>Qarındža</i>	Hangya
Két hang egymással váltakozva alliterál:	
<i>Avidž ya sı ya, ambarya sı ymay</i>	Marokba befér, hombárba nem fér
<i>Siriq</i>	Rúd
<i>Bir kičkene baladžiq</i>	Egy kicsinyke kis gyermek
<i>başında qara qalpadžiq</i>	fején sötét kalpagocská
<i>Miħ</i>	Szög
Egy sorban minden szó alliterál:	
<i>Čoban čoqrı čuqrı</i>	Pásztor gödre, lyuk
<i>Börek</i>	Börek
<i>Qilin qıya qattım</i>	Szört a szőrhöz illesztettem
<i>Uyqu</i>	Álom
A sor végi rímelő szavak alliterálnak:	
<i>Qulaqları temirde</i>	A fülei vasból
<i>arqaşı da teriden</i>	a háta meg bőrből
<i>Dayre</i>	Dob
Zöngés és zöngétlen kezdetű szópárok alliterálnak:	
<i>Salındırıp džiberdim</i>	Hintáztatva leküldtem
<i>şapırdatıp čıqartım</i>	csobogtatva felhúztam
<i>Qova</i>	Vödör
Nagy szerepet játszanak a hangutánzó és hangfestő szavak, mint pl. <i>čıħ-čıħ</i> a cseppenés, <i>dindin-dindin</i> az orsó kattogása, <i>dübür-dübür</i> és <i>lap-lap</i> a tevé lépte, <i>firt-firt</i> a seprő surranása, <i>lika-lika</i> a nyúl futása, <i>şapır-şupur</i> a forró víz zubogása, <i>şatır-şatır</i> a selyem suhogása érzékeltetésére. A hangutánzó szót lehet ragozni (<i>Aşadan keliy viznen</i> = Messziről jön zizzenéssel, t.i. a puskagolyó), és lehet összetett igét képezni vele (<i>džilt-džilt etey</i> = dzsilt-dzsiltel, t.i. a cigányok zene- szerszáma, <i>taħ-taħ etey</i> = taħ-taħol, t.i. a fésű). Gyakran előfordulnak értelem nélküli, le nem fordítható szavak (lásd a prológusoknál), amelyek olykor igét utánoznak: <i>Pin-pin pinmaz</i> vagy <i>pindi pindi pindi</i> ; máskor az értelmes szó első szótagját ismétlik: <i>Min-min mināra</i> .	
III. A találós kérdés megoldása — a szakirodalom szerint — lehet könnyű és lehet nehéz. Kívülállónak persze nagyon nehéz eldönteni, hogy az adott népi kö- zösségben minek könnyű, minek nehéz a megfejtése. Mindenesetre vannak egész közismert szólások, gondolattársítások, ezek megfejtése könnyű. Anyagunkban ilyennek gondolom pl. a következőket:	
<i>Badža tübesinde yarım ütmeκ</i>	Kémény felett egy fél kenyér
<i>Ay</i>	Hold
<i>Dam üstünde bir sele fındıħ</i>	Padlás felett kosárnyi mogyoró
<i>Yıldızlar</i>	Csillagok

*Dürt qardaş birbirini qovalay
tutamay, toxtasa toxtay
Araba tegeřikleri
Qarannı aran içinde
qızıl tana qatalay
Til*

Viszont nehéznek tünnek a következők:

*Aq džamiyi dulaştım
qapısını tapmadım
Yimirtqa
Bir qatım bar
qırx yamaudan
qaftanı bar
Terek
Dabır-dubur kelgenner
süyri başlı erenner
saça yı da yibrişim
xuda peştamalları
Ečki*

Nagyon szépek azok a találós kérdések, amelyeknek több egymáshoz kapcsolódó szó a megfejtése. Már láttuk a fej és a ház részéről s a füst-hamu-tűzről szóló találós kérdést. Álljon itt még kettő az időről és a szőlőről:

*Üč-yüz-atmıř sıyırçıq
qırq-sekizi čipčik
un-eki kuř bir turma
unı bilmey tek turma
Künler, aftalar, aylar, sene
Babası buqur hodža
anası yayma qatın
qızı gülbe-seker
ulı qattı Bekir*

*Üzüm kütügi, yapra yı,
salqımı, řarab*

Össze nem tartozó szavak is egybekapcsolhatók. Pl.

*Tauda Tolıman
suda Suleyman
künye piřken ař
köbük qus ın tař*

*Qař yı, balıq
qavun, sabun*

Ugyanannak vagy nagyon hasonló képnek két megoldása is lehetséges, pl.

*Öksek minäre
yeřil řubäre
bir bir čeček*

Négy testvér egymást kergeti
el nem éri, ha megáll, megáll
Kocsikerék
Sötét istállóban
vörös borjú hempereg
Nyelv

Fehér dzsámit körbejártam
a kapuját nem találtam
Tojás
Egy asszonyom van
negyven foltból
kaftánja van

Fa
Dabır-dubur úgy jöttek
kúpos fejű dervisek
szakálluk mint a selyem
Allah törülközője

Kecske

Háromszázhatvan seregély
negyvennyolc veréb
tizenkét hattyú, egy daru
aki ezt nem tudja, maradjon magának!
Napok, hetek, hónapok, év

Apja göcsörtös hodzsa
anyja terjedt asszonyság
lánya rózsa-cukor
fia kemény Bekir

A szőlő törzse, levele,
fürtje, bor

Hegyen Tolıman
vızben Suleyman
napon érett étel
habot hányó kő

Farkas, hal,
dinnye, szappan

Magas minaret
zöldes kupola
ezeregy virág

bir läle

Kük, yıldızlar, ay

*Min-min minäre
yeřil-dir yapra yı
bir-bir čeček
bir läle*

egy tulipán

Égbolt, csillagok, hold

*Min-min minaret
zöld a levele
ezeregy virág
egy tulipán*

Xıyar

Uborka

A két találós kérdésben csak a második sor egy-egy szava (*řubäre ~ yapra yı* = kupola ~ levele) utal a különböző megfejtésre.

A találós kérdések gyakran alkalmazott rendezési elve a kitalálendő szó jelentése alapján, tárgykörök szerinti rendezés. Találós kérdéseinket a következő tárgykörökbe sorolhatjuk (zárójelben az adott tárgykörbe tartozó tételek számát is közlöm): Ég és föld (14) — Növények (16) — Állatok (15) — Az ember (19) — A ház és berendezése (33) — Ruházkodás (15) — Étkezés (16) — Közlekedés (7) — Fegyverek (4) — Írás-olvasás-zene (3) — Összesen 142.

IV. Sajnos az egyik legfontosabb kérdésről, a találós kérdések nyelvről nagyon keveset tudok mondani.

Kúnos közlői — akiről semmit nem tudunk — a sors szeszélye folytán a Krím félsziget különböző területeiről verődtek össze. Ennek megfelelően a találós kérdések nyelve is vegyes. Alapjában kipsak sajátosságokat mutat, mint pl. a szókezdő *dž* hang a *y* hanggal szemben (pl. *džanında* 'mellett', *džarjız* 'mezítláb', *džav-* 'hull', *džet-* 'elér', *džılat-* 'megríkat', *džıber-* 'küld', *džuv-* 'mos' stb.), szókezdő *t* hang *d*-vel szemben (pl. *tayaq* 'bot', *teri* 'bőr', *tız* 'térd', *tur* 'van', *tüř-* 'leesik' stb.), a veláris nazális *ŋ* hang megléte (pl. *bir* 'ezer', *taŋ* 'hajnal', *tiŋle-* 'hallgat', *yaŋı* 'új'; ragozott alakokban: *baŋa* 'nekem', *aqlıŋ* 'eszed', *qapıniŋ* 'kapunak a'), a *-yan*, *-gen* múltidő használata (pl. *kelgen* 'jött', *ketken* 'ment', *asıl yan* 'felakasztatott', *burul yan* 'megcsavarítottatott = meg van csavarva', *čiqqan* 'el/kiment', *džau yan* 'esett <eső, hó>') és számos, csak a kipsak nyelvekben előforduló szó, ill. kipsakos alakváltozat (pl. *aran* 'istálló', *ečki* 'kecske', *tıye* 'teve', *yuqu* 'álom', *ıy* 'ház' stb.). Ugyanakkor előfordul a *y*-s szókezdő is (pl. *yapra ř* 'falevél', *yari ř* 'fényes', *yedi* 'hét', *yir* 'hely, föld', *yo ř* 'nincs', *yurt* 'otthon'), máskor váltakozik a kiejtés (pl. *džul*, *yul* 'út', *džılan*, *yılan* 'kígyó', *džut-*, *yut-* 'elnyel', *džimirtqa*, *yimirtqa* 'tojás'), előfordul szókezdő *t* helyett *d* (pl. *de-* 'mond', *delik* 'lyuk', *dulař-* 'körbejár', *duman* 'füst', *dürt* 'négy') és egyéb, nem kipsakos jelenség.

Érdekes eredményre jutunk viszont, ha összehasonlítjuk anyagunk nyelvét az 1988-ban kiadott krími tatár találós kérdések nyelvével, amely a jelenlegi eloszmánosodott krími tatár köznyelvet tükrözi. Az összehasonlítás egyértelműen mutatja, hogy a Kúnos által lejegyzett szöveg nyelve archaikusabb, még sokkal jobban őrizi az ősi kipsak sajátosságokat mint a mai krími tatár nyelv. Így anyagunkban *dž* van a mai krími tatár *y*-vel szemben (pl. *džet-* ~ közny. *yet-* 'elér', *džıya* ~ *yıl ya* 'folyómeder, völgy', *džoroq* ~ *yoroq* 'rend'), *t* van a köznyelvi *d*-vel szemben

(pl. *tau* ~ *day* 'hegy', *temir* ~ *demir* 'vas', *teriz* ~ *deriz* 'tenger', *tiŋle* ~ *diŋle* 'hallgat', *tuŋ* ~ *doŋ* 'szül', *tünya* ~ *dünya* 'világ'), nincs labiális illeszkedés (pl. *ulim*, *uli* ~ *oŷlum*, *oŷlu* 'fiam, fia', *üzi* ~ *özü* 'ő maga', *tübinde* ~ *tübünde* 'alján', *üsti* ~ *üstü* 'felszíne'). Az alaktan terén is érezhető a különbség, pl. az igeragozásban ilyen alakok állnak egymással szemben: *qaplay*, *qaplamay* ~ *qaplar*, *qaplamaz* 'befed, nem fed be', *üleysiŋ* ~ *ölersiz* 'meghalsz', *küresiŋ* ~ *körersiz* 'látod', *ketken* ~ *ketti* 'elment'.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy bár Kúnos lejegyzésének körülményei és módjai nem felelnek meg a szigorú filológiai követelményeknek, nyelvtörténetileg nem egészen érdektelenek, sőt bizonyos szempontból értékes archaikus nyelvi adatokat szolgáltatnak, s ennek — a régebbi krími tatár nyelv igen hiányos ismeretében — nagy jelentősége van.

A kutatásnak egyik fontos területére, a krími tatár találós kérdéseknek más török nyelvek — esetleg még távolabbi nyelvek — találós kérdéseivel való összevetésére nem tértem ki, mivel ez már mélyebb folklorisztikai ismereteket igényel, aminek nem vagyok birtokában. Céлом csak az volt, hogy bemutassan ezt a szerény, kiadatlan gyűjteményt, és ismételten felhívjam a figyelmet arra, hogy Kúnos gazdag tatár folklor gyűjtését nem volna szabad kiadatlanul, az ismeretlenség homályában elveszni hagyni.

Nagyon egyetértett ezzel Mándoky Kongur István is, akivel végzetes dagesztáni útja előtt egy alkalommal hosszan beszélgettünk a Török Tanszéken ezekről a krími tatár találós kérdésekről. Szinte elragadtatott gyönyörűséggel nézegette a szövegeket, s néhány problémás hely magyarázatával ekkor is tanúságot tett a tatár és más közép-ázsiai török népek folklorjának rendkívüli ismeretéről.

Péri Benedek

Muhammad Sajbání kán három gazelje egy 16. századi csagatáj krónikában

A 16. századi Közép-Ázsia történetének egyik legjelentősebb forrása a *Tavārih-i guzīda*, *nuszrat-nāma* (Tavārih-i guzīda, nuşrat-nāma = Válogatott történetek, a győzelem könyve) címen ismert, csagatáj nyelven íródott történeti munka. Bár szerzőjének, vagy szerzőinek kilétét a tudományos kutatásnak mind a mai napig nem sikerült megnyugtatóan tisztáznia, annyi bizonyos, hogy a krónikát Muhammad Sajbání, özbek kán (uralk. 1500-1510) parancsára, 1502 novemberében¹ kezdte el írni, és 1504 április-májusa tájt fejezte be.

Tartalmilag a mű két nagy egységre osztható. Az első rész (Tavārih-i guzīda) a Muhammad Sajbání kán hatalomra jutását megelőző korok közép-ázsiai eseményeit beszéli el úgy, hogy korabeli, híres történetírók (Dzsuvajnī, Kazvínī, Rasīd ad-Dīn) munkáit használja forrásul. A második, a krónika történeti szempontból igazán értékes része (*Nuszrat-nāma*) Muhammad Sajbání politikai pályafutásának egyes állomásait írja le. Beszámol a timuridákkal Hvārizm birtoklásáért folytatott harcokról, a kántól függetlenedni akaró kazakok ellen viselt háborúkról. Emellett számos érdekes és értékes néprajzi, vallástörténeti, irodalomtörténeti adatot is tartalmaz.

A mindössze két kéziratban² fennmaradt munka tehát a történészeken kívül a közép-ázsiai török irodalmak történetét kutatók számára is tartogat néhány érdekességet. A londoni kézirat 133b, 134b, 135b, 138a, lapjain Muhammad Sajbání kán egy-egy gazelje olvasható, melyek közül három ez idáig még nem jelent meg nyomtatásban. A 135b lapon szereplő gazel néhány kisebb eltéréstől eltekintve azonos a Muhammad Szálih *Sajbání-nāmajának* (Šaybānī-nāma) Vámbéry féle kiadásában a 226. oldalon található verssel.³ A krónikában szereplő verseket, ez utóbbi kivételével, a nyersfordításokkal együtt e dolgozat végén teszem közzé.

Muhammad Sajbání nemcsak hadvezér, államférfi, a művészek elismert mecénása, hanem költő is volt. Politikai ténykedésén kívül irodalmi munkásságát is viszonylag jól ismerjük, mivel művei közül több is fennmaradt, az elveszettekről pedig - szerencsénkre - irodalomtörténeti forrásaink emlékeznek meg. Jelenlegi

¹ Tavārih-i guzīda, A 3b-4a.

² (A) London: British Museum, No Or. 3222; (B) Szentpétervár: IV AN SzSzsZR, No B-745 (Id. Rieu, 276-280; Opisanie I/1, 75). A londoni kézirat sok helyütt az olvashatatlanságig rossz minőségű fotokópiáját, a hiányzó részeket a szentpétervári kéziratból pótolva 1967-ben közzétette Akramov (Id. Akramov, 1967).

³ Vámbéry, 1885, 226.

tudásunk alapján Muhammad Sajbání irodalmi életműve a következő munkákat foglalja magába:

1. Csagatáj díván. A több mint háromszáz gazelt, negyven négysorost (rubái), néhány kronogrammot (tárih), számos rejtvényt (muammá), valamint egyéb költeményt tartalmazó gyűjtemény mindössze egyetlen kéziratban maradt fenn.⁴

2. *Bahr ul-hudā* (Baḥr ul-ḥudā = "Isten óceánja"). Kaszida formában, *ramal-i muszamman-i mahdūf* versmértékben írott, mintegy 260 párverset tartalmazó, vallásos *mesznevi*. Egyetlen kézírata ismert.⁵

3. *Risāla-i ma'ārif* (Risāla-i ma'ārif = "A gnosztikus megismerés kézikönyve"). Fia, Muhammad Temūr Bahadur számára írt, a hívők vallási kötelezettségeiről szóló, verses kézikönyv. Több kéziratáról is tudunk.⁶

4. Perzsa nyelvű versek. Elszórtan, különböző antológiákban találhatók meg, más költők alkotásainak társaságában.⁷

5. Egyéb, a dívánban nem szereplő csagatáj költemények.⁸

Egyik forrásunk beszámol arról, hogy a felsoroltakon kívül egy csagatáj nyelv-tant is írt, a nyelvet nem ismerő herati kádi, Ihtijār ud-Dīn⁹ számára, valamikor, a hazarak elleni hadjárat (1508) után.¹⁰ Fennmaradt példányáról nincs tudomásunk.

A keleti irodalmak történetével foglalkozók előtt ismeretesebbek azok a nehézségek, melyek az irodalomtörténészeket gyakran megoldhatatlan feladatok elé állítják. Gyakran reménytelen vállalkozás az egyes költői alkotások keletkezése körüli kérdések tisztázása, a megírás vagy lejegyzés idejének, körülményeinek meghatározása. Ezek pedig egyfelől egy-egy költői életmű megrajzolásának alappillérei volnának, másfelől bepillantást engednének a keleti költők műhelyitkiba. Nem vagyunk bővebben az olyan, a költői alkotás folyamatába beavató, hitelt érdemlő adatoknak, történeteknek, mint amilyeneket a magyar olvasó is jól ismerhet Nizámi Arúzi munkájából.¹¹ Ilyen szempontból nézve a Tavárih-i guzida, nuszrat-nāma gazeljei nemcsak Muhammad Sajbání ránk maradt jó pár ezer

⁴ Istanbul kitaplıkları türkçe yazma divanlar kataloğu, 85. A dívánból szemelvényeket közölt Eckmann (Chagatay Manual, 236-237; Die tschagataische Literatur, 362-363) és Erarslan (Çağatay Şiiri, 681-686).

⁵ Rieu, 284f. Latin betűs átírásban, fordítással és jegyzetekkel közreadta A.J.E. Bodrogligeti. (Id. Bodrogligeti, 1982)

⁶ Togan, in: Fuad Köprülü Armağanı, 528f.; Hofman, vol. 2., 230.

⁷ Hofman, vol. 2., 226.

⁸ Ilyen például a Niṭārī tezkiréjében, a *Mudakkir-i aḥbāb*ban idézett tujug is (Niṭārī, 21.).

⁹ Ğobār, 283.

¹⁰ Niṭārī, 21.

¹¹ Nizámi Arúzi, 40-80.

verspárnyi irodalmi munkásságában, hanem irodalomtörténeti forrásaink között is különleges helyet foglalnak el.

A krónika szövege ugyanis, a verseket közvetlenül megelőző szövegrészekben, a versek keletkezésének közvetlen körülményeiről is beszámol, és ennek köszönhetően a versek keletkezésének ideje is viszonylagos pontossággal megállapítható.¹²

A 133b oldalon található gazelt, a vers születését megelőző, történeti eseményekről beszámoló szöveg tanúsága szerint, Muhammad Sajbání Kara-köl¹³ erődjének elfoglalása után rögtönözött, amikor a meghódított vár lányait és asszonyait elé vezették, és ő látva elesettségüket, megsajnálta őket. A krónika erről így számol be: "...az erőd alá értek. "Üsd-vágd!" kiáltásaik mennydörögtek, mint a nyári záporfelhők. Az egymásba maró pengéikből szikrák pattogtak. Nyilaik, mint a villám suhantak át a páncélokra. Mikor a várba betörték, s a helybeliek hajdon lányait, az asszonyok szépeit elém hajtották, e szerencsétlen férfiú szíve, jajgatásukat hallva meghasadt, s fürtjeikhez hasonlóan zilált állapotuk, patakzó könnyeik látványa egy hajdanvolt szerelem tüzeit élesztette fel bennem".¹⁴

Ez valamikor 1500-1501 telén, Szamarkand első ostroma és Dabuszi¹⁵ erődjének elfoglalása között történt.¹⁶

A 134b lapon lévő gazelt egy súlyos baleset ihlette. 1502 május-júniusában, nem sokkal Ura-tüpe¹⁷ ostroma után¹⁸, amikor Sajbání kán Szamarkandból jövet Karsiba¹⁹ érkezett, leesett a lóról, és súlyosan megsérült. Szövegünk az eseményt a következő szavakkal meséli el: "...Karsiba érkezvén, a kán őfelsége lee-

¹² Eckmann közléséből tudjuk, hogy a dívánban szereplő gazelek egynémelyikét is rövid prózai rész vezeti be, amely a keletkezés körülményeiről tudósít (Eckmann: Die tschagataische Literatur, 363).

¹³ Ma Az Özbeg Köztársaság területén, Buharától délnyugati irányban, 142 km-re fekvő város.

¹⁴ ... o qurğangā yetdīlār ve "Urī" degān āvāzlarī yaz bulutī teg kōkrāp, qīlīčlarī čakāčakidīn yašinlar yašnap oqlarī ra-d teg javšāndīn ötūp ḥisārğa kirip bu ilning nikāḥsīz qīzlarinī va nāzūk ṣanamlarinīng zībālarinī ilap qatīmga alıp keldīlār ersā bu faqīrlarīnīng gavğadīn yūreki yarītīp zulfi teg kōngüllārī partīšan bolup va kōzlarīnīng yašlarī müldürāp sūzūlūp turğānīn kōrdūm ersā mening ham erteki iṣqīm otī janlanīp urdurdi. (Tavārih-i guzida, A fol. 133a).

¹⁵ Erödítmeny, mely egykor Buhara és Szamarkand között, a Zerafsán folyó bal partján állt.

¹⁶ Bābur-nāma, 99a.

¹⁷ A mai Tadzsikisztán területén, Dusanbétől kb. 270 km-re északra fekvő város.

¹⁸ Tavārih-i guzida, fol. 134a.

¹⁹ Karsi a mai Özbegisztán területén, Buharától 161 km-re délkeletre, Szamarkandtól 152 km-re, délnyugatra fekvő város. (Id. még Arat, IA. vol.6., 363-364).

sett a lóról, és kezét-lábát fellejtve megütötte. A történeteket pontosan jellemezve a kán ezt a gazelt rögtönözte.²⁰

A Muhammad Szálih munkájában is olvasható, a Tavárih-i guzídában a 135b lapon fellelhető vers, mely 1503 februárja, vagyis Hudzsand²¹ bevételét²² megelőzően született, abból az alkalomból, hogy Muhammad Sajbání Hiszár közelében megütközött egyik fő ellenfelével, a kipszak Huszrev Sáhkal, és egy mezei csatában súlyos vereséget mért rá. A költeményben ellenfeléről alkotott lesújtó véleményének ad hangot.²³

A 138a odalon lévő vers szintén egy fontos csata után keletkezett. 1503 április-májusában Sajbání kán Arhiján²⁴ erődje alatt megütközött a csagatajida Júnusz kán két fia, Szultán Mahmúd kán és Aladzsa kán egyesült seregeivel. A csata Sajbání győzelmével ért véget. A két kán fogságba esett, s mikor Sajbání elé vitték őket, ő, a történetek erkölcsi tanulságát összefoglalandó költötte ezt a verset. Szövegünk a történetekről így emlékezik meg: "Mikor a kánokat Muhammad Temür bahadur a kán elé vezette, ő a kánoknak a következőket mondta: "Ne féljetelek, gonosztságot nem művelek veletek. Testvéri kötelekeinket megújítva, köztünk ismét a szeretet uralkodik. Azon fáradoztam, hogy ebben a múlandó világban összefogjunk, s mit Isten nekünk adott, azt egészen lássátok. Szavamra nem hallgattatok. Isten azt akarta, hogy ez így történjék. Ne féljetelek, békében elbocsátalak benneteket". Ezt a gazelt ott, helyben rögtönözte".²⁵

A fenti adatok és az alábbi versek adalékul szolgálhatnak ahhoz, hogy Muhammad Sajbání költészetéről, költői kvalitásáról alkotott képünk árnyaltabbá váljék, s így módon életművét a megfelelő helyre illeszthessük az irodalomtörténeti háttér mozaikjába. A krónika nemcsak a versek keletkezésének idejét közli, de az elbeszélésekből az is világossá válik, hogy a kán könnyedén és magabiztosan rögtönözött, ami a legfőbb költői erények egyikének számított. S bár a nem túl eredeti, gyakran közhelyszámba menő metaforákból, szófordulatokból építkező, az őket létrehozó helyzeteket mégis találóan jellemző költemények alkotójuk

²⁰ ...Qaršida tüşkendä haqrat-i hân atdîn yiqıldi taqî el ayağı qatığ ağırıp turur. Ol hâlda bu gazalnî hasb-i hâl hân özi aytıp turur. (Tavárih-i guzida, A fol. 134b).

²¹ Város a mai Tadzsikisztán területén, Dusanbétől kb. 300 km-re északra. A szovjet rendszer idején, 1936-tól Leninabadnak hívták.

²² Tavárih-i guzida, A fol. 136a.

²³ Bu gazal Husrev Šah üçün aytdî. Ezt a gazelt Huszrev Sáhrol mondta. (Tavárih-i guzida, A fol. 134b-136a; A csata leírását ld. még Vámbéry, 191-226).

²⁴ Az erőd a mai Özbegisztán területén, Namangán közelében állt a Szir-Darja bal partján.

²⁵ Čün hânlarñi Muḥammad Temür bahadur hân tapuğina keltürdi ersä hânlar haqqida ahd va šart qıldılar kim: "Siz qorqmaq kim sizlärğä yamanlıq qılmas men. Sizlär birlä qarındaşlıqnı başdın yangı qılıp aramızda muḥabbatlar bolsun" dedi. "Bu kečär dünyada bir birimiz birlä muvafıq bolup Tengri bergänin birğä köräling dep jahd qıldım. Naşıhatımnı ištümädingiz. Hıvâst-i Haqq mundağ erdi bolğay boldı. İmdi könglüngizni salmangızlar. [Men] yaḥşî uzatur mien" dep badında bu gazalnı aytdı. (Tavárih-i guzida, A fol. 138a).

nagy mesterségbeli tudásáról, a klasszikusok alapos ismeretéről és nagy gyakorlatról tesznek tanúbizonyságot, egyet kell értenünk a nem mindig elfogulatlan kortársakkal, akik az eredetiség hiányát, a túlzott egyszerűséget felröva nem tartották a költészet klasszikusaival, Neváival, Atáival, Lutfival egyenrangúnak.²⁶ Sajbání költészetének értéke azonban nem is a költői bravúrokban, hanem verseinek személyes hangvételében, egyszerű, helyenként a közbeszédhez közel álló nyelvezetében rejlik, pont abban, amiben eltér a klasszikus költészet hagyományaitól.

I. gazel

(133b)

Versmérték: ramal-i muszamman-i mahdúf²⁷

- u - - | - u - - | - u - - | - u -

Ah uşol barlas²⁸ bačanüng²⁹ köngli sulṭān-dur yana
Sözläsä handān oluban šäkkär-afsāndur yana
Nägähān qılsa tabassum laḥ u durrñi körsätip
Közlärim ol durr hayālindin dirafsān-dur yana
Nāzanınlar äy şanam ḥusnungğa mağrūr olsalar
Jävhar-i päktä-sin sen barča hayrān-dur yana

²⁶ Šām Mırzā, 28.; Bāburnāma, 100a, 206b; Vámbéry: Die Scheibaniade, 28.

²⁷ A ramal-i muszamman-i mahdúf (A 133b; 138a) és a radzsaz-i muszamman-i szálím (134b), melyek a Muhammad Sajbání által leginkább kedvelt versmértékek közé tartoznak (Fuad Köprülü: Çağatay edebiyatı. In: IA III., 311), a legegyszerűbb metrumoknak számítanak. Kritikusai gyakran ezt a metrikai egyszerűséget, a mesterségbeli bravúr hiányát róják fel neki (Hofman vol. 2., 227), valamint azt, hogy a metrumok gyakran pontatlanok, és sok a hibás versláb (Köprülü, *ibid.*). Ha azonban közelebbről is megvizsgáljuk a fenti versek metrumát, és figyelembe vesszük a Thiesen, F. megfigyelte közép-ázsiai török verselési sajátosságokat (Thiesen, F., 210-216), valamint a szavak írásképe miatt megengedhető metrikai változatokat, azt tapasztaljuk, hogy alig találkozunk a versmérték szempontjából szabálytalan sorokkal.

²⁸ Mongol eredetű török törzs. A barlasz név jelentése a Titkos történet szerint "falánk, nagy-étkü" (*Histoire secrète*, 32). A történetírói hagyomány szerint ebből, a 14. századra már eltörökösödött törzsből, melynek szállásterülete a Kaska-darja vidékén feküdt, származott Timur és nemzetsége. Az özbeg hódítás után a barlaszok egy része Báburrall Indiába ment, egy részük pedig Hiszár környékére költözött, és beolvadt az özbegségbe. A 16.-17. századi, történeti munkák a barlaszokat már az özbeg törzsek között említik (Ahmedov, 1985, 131).

²⁹ bačča "bacsá; egy-egy gazdag pártfogó védelmét élvező fiatal táncos fiú". Vö. özb. bačča (Borovkov, 57), csag. batča (Budagov, 245), kirg. bača (Judahin, 118). A versmértéknek megfelelően itt a bača olvasat a helyes.

*Qarši Hazzār³⁰ ili dek köz qašina boldum asir
Nang u nāmūs qoymağan ol anbar-afşān-dur yana
Ay Şubānī³¹ dilbaring durr-i yetim-dür qoyma anī
Sen bilür sen qadrini kim gavhar-afşān-dur yana*

Oh, ama barlasz ifjú szíve akár egy szultáné bizony
Kacagva ha megszólal, szava mint a pergő méz, olyan bizony
Mikor nevetésre nyílik ajka rubin és gyöngy megvillan
Ha e gyöngyökre gondolok, a szemeim csillognak, úgy bizony
Bálványom, a szép leányok, csak a te szépséged vágyják
Hisz mindenki csak téged csodál, tiszta ékkő, úgy bizony
Akar Karsi s Hazar népét szemöldöke rabul ejtett
Hírnevére rá nem cáfol, s ámbrát hint ő, úgy bizony
Oh, Subáni kedvesed páratlan gyöngyszem, el ne veszd
Értékét csak te ismered, mert ékköveit neked szórja, úgy bizony

II. gazel

(134b)

Vermértéke: radzsaz-i muszamman-i szálím

- - 0 - | - - 0 - | - - 0 - | - - 0 -

*El-kim ayaqdīn qan yutup³² dardī bile darmāndah-dur
Könglüm bular ğuşşasidīn Majnūn bigin dīvāna-dur
Dardīn çekip-dür har keje darmān tilār sevgānidīn
Düst-tin yangip³³ dur uşbu dard 'işq ahliğa mardāna-dur
Gül 'āridning vasfida ra'nā erür sözüim mening
La'l labīning hijridin közüm yaşı durrāna-dur*

³⁰ Hazzār, ma Guzār, Karšitól 51 km-re délnyugatra fekvő helység (ld. még Bābur-nāma, 49b). A mássalhangzók megkettőzése bizonyos esetekben megengedett ott, ahol azt a versmérték megkívánja (Thiesen, 56-60).

³¹ A költői álnév (tahallusz) szinte mindig konkrét jelentéssel is bírt. Ezt szem előtt tartva Bodrogligeti helyesen mutatott rá (Bodrogligeti, 1982, 1), hogy Muhammad Sajbānī tahalluszaként a szakirodalomban eddig használt Sibān, Sibānī alak téves. Az általa javasolt "pásztor" ill. "pásztori", "pásztorság" jelentésű Sabān, Sabānī alakoknak azonban ellentmond az a tény, hogy a szó magánhangzóját a II. gazelben a másoló jól kivehetően "u"-nak jelölte. (Tavārih-i guzida, fol. 134b) Az itt közölt versek tanúsága szerint tehát Sajbānī tahallusza Subān ["pásztor"], Subānī ["pásztori", "pásztorság"] volt.

³² yut- "nyel, lenyel". Vö. csag. yutmaq "lenyel" (Pavet de Courteille, 544; Budagov, 370; Radloff, vol. 3. 562).

³³ yang- "lángol, ég", az azonos jelentésű, de sokkal gyakoribb yan- "ég, lángol" ige alakváltozata (Clouston, 942). Vö. csag. yangmaq "brennen" (Radloff, vol. 3. 58), yangmaq "brennen; BILD. vor Liebe, Schmerz u.s.w. brennen" (Zenker, 956).

*Majnūnlugum sirrini könglümğä dedim 'işq ara
Sırrimni fāş etdi mening könglüm 'ajab mayhāna-dur
Har dam jamāli şam'ini hijrān tūni yād eyledim
Ol ıasrat ičrā dambadam miskīn köngül parvāna-dur
Hijrān tūnini har keje sam' ile zāhir eyledim
Dedi sening bu dārdingä jānīm mening ham yana-dur
Miskīn Şubānī dambadam dard u ğamni çekgāli
Dardi bile darmān tapip uşşāq ara afsāna-dur*

A kéz, mely lábamról a vért letörli gyógyír és kín okozója
Szívem, akár Madznúnt egykor, a bánat megszállta
Éjjelente, mikor szenved gyógyírt kedvesétől várja
A kedvesért lángol, s e fájdalom dicsőség a szerelmesek számára
Rózsa arcát hogy dicsérje túl fiatal még a szavam
Ajka rubinjától távol szemem gyöngyeit csak ontja
Öröletem titkát szerelmesen szívemnek megsúgtam
Titkaimat elárulta, a fecsegő borisszája
Ha nincs mellettem éjjel, elmém az ő szépsége fényét idézte
Vágytól hajtva szegény szívem pillangóként rebben ide-oda
Távolléte éjein mécssem égettem szüntelen
S az azt súgta nekem, osztozom a fájdalomadban
Szerencsétlen Şubānī napja búval és bánattal teli
Fájdalmat, de gyógyírt is lelt ő, ki a szerelmesek közt legenda

III. gazel

(138a)

Vermértéke: ramal-i muszamman-i mahdūf

- 0 - - | - 0 - - | - 0 - - | - 0 -

*Sala könglümğä³⁴ qardaşım er-kişigä mundağ tüşär
Er uşol-dur bilingiz taqdır-i haqqğa şabr etär
Şabr etär bolsa kişi Ayüb bigi har işdä bark
Dunyā u uqbā anıngdur ğuşşa u ğamdin kitär
Ay basa mundağ alam qardaşlarımğa qıldi çarğ
Men oqur men la'nat u yüz ming tuman andin yatar
Ay moğullar qačdingiz qardaşlarımğa baqmayin
Ay kăfirlar atangiz aşlingğa la'natlar yetär
Mihribān sen ay Şubān qardaşlarımğing haqqida
Yahşılıq qıl har kişigä bitmäs işlaring bitär*

³⁴ köngül sal- "aggódik, nyugtalankodik, elveszíti a fejét". Vö. Veliaminov, 276; példakkal.

Ha elveszti fejét, testvérem, egy férfival ez történik
 S férfi csak az, jól tudod, ki Isten akaratában megnyugszik
 Ha Jóbként kitart az ember minden ügyben, szilárdan
 Minden gondtól megszabadul, s a két világ mind övé lesz
 Oh, az Ég csapásai testvéreimet nem kímélik
 Átokra ha nyílik szájam, száz ezer tümen elhullik
 Oh, mogulok, elszaladtatok, testvéreimre nem néztetek
 Oh, ti hitetlenek, őseitek átkok verik
 Nagylelkű vagy ó, Sibáni testvéreidről ha van szó
 Tegyel is jót mindenkivel, s tetteid jutalmuk elnyerik

IRODALOM

- Ahmedov, B.A.: *Gosudarstvo kočevyh uzbekov*. Moskva, 1965.
 ———. *Istoriko-geografičeskaja literatura Srednej-Azii XVI-XVIII vv.* Taškent, 1985.
 Akramov, A.M.: *Tavarih-i Guzida-Nusrat-name. Issledovanie, kritičeskij tekst, annotirovannoe oglavlenie, i tablica svodnyh oglavlenij*. Taškent, 1967.
 Arat, R.R.: Karşı. *Islam Ansiklopedisi*. vol 6., 363-364.
 Bābur, Zahīr al-dīn Muḥammad: *Bābar-nāma, being the autobiography of Emperor Bābar, written in chaghatay Turkish; now reproduced in facsimile from a manuscript belonging to the late Sir Sālār Jang of Hydarābād, and edited with a preface and indices by Annette Susannah Beveridge*. Leyden-London, 1971 (2.).
 Bodrogligeti, A.J.E.: Muhammad Shaybānī's "Bahru 'l-hudā". An Early Sixteenth Century Didactic qasida in Chagatay. *Ural-Altische Jahrbücher*, 54/1982, 1-56.
 Budagov, L.: *Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih narečij I- II*. St. Pbg., 1869-1871.
 Clauson, G.: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972.
 Doerfer, G.: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. 4 Bde. Wiesbaden, 1963-75.
 Eckmann, J.: *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. Budapest, 1976.
 ———. *Chagatay Manual*. Bloomington, The Hague, 1966.
 ———. Die tschaghataische Literatur. In: *Philologiae turicae fundamenta*. vol. II., Wiesbaden, 1964, 304-402.
 Erarslan, K.: Çagatay Şiiri. In: *Türk Dili* 415-416-417; Türk Şiiri Özel Sayısı, 564-718.
 Ğobār, M.: *Afġānestān dar masīr-e tārtīq*. Kabul, 1967.
Histoire secrète des Mongols. Ed. L. Ligeti. Bp., 1971.
 Hofman, H.F.: *Turkish Literature. A Bio-bibliographical Survey*. Part 2., Utrecht, 1969.
Istanbul kitaplıkları türkçe yazma divanlar kataloġu. İstanbul, 1947.
 Karmyševa, B.H.: *Očerki etničeskoj istorii južnyh rajonov Tadžikistana i Uzbekistana*. Moskva, 1976.
 Köprülü, M.F.: Çagatay Edebiyatı. In: *Islam Ansiklopedisi*, vol. III. İstanbul, 1977, 270-323.
 Kúnos, L.: *Šejh Sulejman Efendi's čagataj-osmanisches Wörterbuch*. Bp., 1902.
 Niğārī: *Mudakkir-i aḥbāb*. Ed. S.M. Fazlullah. New Delhi, 1969.
 Nizāmi Arūzi: *Ritkaságok gyűjteménye*. ford. Fridli Judit. Bp., Európa, 1984.
Opisanie tjurkskich rukopisej Instituta Narodov Azii. T. I. Č.1., Moskva, 1965.
 Pavet de Courteille, A.J.B.: *Dictionnaire turc-oriental, destiné principalement a faciliter la lecture des ouvrages de Baber, d'Aboul-Gazi et de Mir-Ali-Chir-Nevai*. Paris, 1870.
 Radloff, W.: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. Moszkva, 1963 (2.).
 Rieu, C.: *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*. London, 1888.
Tavārīq-i guzīda, nušrat-nāma. Ms. British Library, Or. 3222.
 Thiesen, F.: *A Manual of Classical Persian Prosody (with chapters on Urdu, Karakhanidic and Ottoman prosody)*. Wiesbaden, 1982.

Vámbéry, H.: *Die Scheibaniada*. Bécs, 1885.

———. *Abuska. Csagatájörök szógyűjtemény*. Pest, 1862.

Velliaminof-Zernof, V.: *Dictionnaire djaghataï-turc*. Saint-Petersbourg, 1869.

Zenker, J.T.: *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*. Leipzig, 1866-76.

Egy mongol halotti szertartás kézikönyve

A mongolok szellemi életét uraló sámánizmus mellett a buddhizmus már Dzsingisz birodalmában ismert volt, s népszerűsége az évszázadok során egyre növekedett, mígnem egyeduralkodó államvallássá lett. A samanizmus azonban erősen élt tovább a pásztorok mindennapi életében, gyakorlatában, jelenléte mind a mai napig nyomon követhető. Ez a kettősség a mongolok hitvilágának sokszínűségét eredményezte, amelyet egyrészt a "sárga vallás" uralt, másrészt megőrzött a sámán-hitben mélyen gyökerező elképzeléseket, praktikákat. A lamaista egyház mindent megtett - békés és kevésbé türelmes térítésekkel - hogy befolyását az emberek életének minden zugára kiterjessze, ez azonban csak részben sikerült, s a korábbi népi hiedelmek, gyakorlatok éltek tovább sokszor a lamaizmus köntösébe bújtatva. A sámán-imák átvették a lamaista fohászkodások szóhasznát, sokszor tibeti szavak is színesítették a mongol népi szövegeket. Vad pogány istenségek kerültek be a hivatalos pantheonba, s váltak a Tan védelmezőivé.¹

Az emberi lét legválóságosabb pillanataiban, a betegek gyógyításánál, a halottak elbúcsúztatásánál őrződött meg leginkább az ősi hiedelemvilág gyakorlata. Ezek a szertartások szinte változtatás nélkül beszívárogtak a lamaista egyház ceremóniái közé, lámák vezették az ősi hiedelmekkel átszőtt gyakorlatokat, a betegek gyógyítását, a halottak búcsúztatását. A szertartások menetét leíró kézikönyvek a kolostorok könyvtárainak féltve őrzött kincsei közé tartoztak.² A mongol nyelvű iratok egy része nyilvánvalóan idegen eredetű, főleg tibetiből fordított. A tibeti nyelvűség elfogadhatóbbá tette e műveket, hiszen a buddhizmus szent nyelve volt, s ez elterelte a figyelmet arról, hogy miféle ősi hiedelmek hordozói.

A hivatalos egyház nem mindig támogatta az orvoslámákat, akik a népi eljárásokat alkalmazták. 1632-ben az uralkodó rendeletet adott ki, amely megtiltotta, hogy lámák részt vegyenek olyan szertartásokban, amelyek "jósok, jövődömdők, varázslók praktikái".³

¹ A lamaizmus és a sámánizmus együttélésének kitűnő ábrázolása: W. Heissig, *A Mongolian Source to the Lamaist Suppression of Shamanism in the Seventeenth Century: Anthropos* 48, 1953, 1-29, 493-536.

² W. Heissig egy kis lámakolostor könyvtárainak leírása során felhívja a figyelmet arra, hogy az ott őrzött szövegek jelentős része a népi vallásosság körébe tartozik, némelyik véres áldozatok bemutatását is előírja: W. Heissig, *Eine kleine mongolische Klosterbibliothek aus Tsakhar: Jahrbuch des Bernischen Historischen Museums* 41/42, 1961-1962, 557-590.

³ W. Heissig, *Lamaist Suppression*, 498.

A Magyar Tudományos Akadémia gyűjteménye őriz egy feltehetően tibetiből fordított kétnyelvű könyvecskét. Ez egy kézikönyv, amelyet a haláleset utáni szelleműző szertartások során használtak. Egyedülálló a maga nemében, a mongol könyvek hazai és külföldi katalógusai nem említenek hasonlót. Ez a kézikönyv ékes bizonyítéka a buddhizmus előtti hiedelmek, gyakorlatok, szellemtisztelt jelenlétének egy lamaista világban.

A kézikönyv szövegének első sorát tekinthetjük a könyv címének:

"Az élő és a holt összekulcsolt keze szétszakításának módszere" (*Amidu ükügsen-ü yar barilčaysan-i qayačayulqu-yin ary-a*).⁴ A kézikönyv párhuzamosan tibetiül és mongolul íródott. Az első helyen a tibeti nyelv áll, arra utalva, hogy ez lehetett az elsődleges, a mongol pedig fordítás. Feltehetően maga a szertartás is tibeti eredetű. Az a tény, hogy a mongol fordítás elkészült, utal arra, hogy a szokás Mongóliában is elterjedt, vagy már korábban létezett valami hasonló ceremónia, amelyhez jól illett ez a szöveg. A könyv utal arra, hogy a vezető mester láma, ennek ellenére számos samanista elemet tartalmaz, sőt egészében véve az ősi népi hiedelemkörbe tartozik. A mongol szokások szerint a halálos beteg, vagy az elhunyt házában a láma jelenléte feltétlenül szükséges. Szinte senki sem halhat meg a szent ember jelenléte nélkül, s egyetlen láma sem utasíthatja vissza ha haldokló ágyához hívják, hiszen egyik fontos kötelessége, hogy a halott lelkét megőrizze attól, hogy rossz helyre szülessen újjá.⁵ Evans-Wentz így ír erről: "Ha gazdag, magas tisztséget betöltő ember halt meg, temetési szertartásának első napján mintegy száz láma vett részt, de ha szegény ember halt meg, akkor egy-két lámával megelégedtek".⁶

A mongolok felettébb tartottak a halottaktól, a halálesettől, mivel úgy vélték, hogy a halott lelke egy ideig még közöttük bolyong, s vissza-visszatér a jurtába, különösen a harmadik, majd a hetedik napon, s az azután következő minden hetedik napon a negyvenkilencedikig. Látogatásai során az eltávozott szelleme mindenféle bajt okozhat a hátramaradottaknak, betegséget hozhat, sőt a család tagjainak idő előtti halálát is előidézhetheti. Az elhunyttal azonos állatévben születettek-re leselkedik különös veszély. Az ártás elhárítására ezeken a napokon különféle áldozatokat kell bemutatni.⁷

A szertartás a haláleset után még jelenlévő ártó szellem kiűzését szolgálja. Ennek módszere az volt, hogy a szellemet belecsalták egy erre a célra készült

⁴ Szövegkiadás, fordítás, kommentár: A. Sárközi, *A Bon Funeral Rite in Lamaist Mongolia. Synkretismus in den Religionen Zentralasiens*. Hrsg. W. Heissig und H.-J. Klimkeit, Wiesbaden 1987, pp. 119-135.

⁵ A. M. Pozdnev, *Religion and Ritual in Society*. Lamaist Buddhism in Late 19th Century Mongolia. Ed. J.R. Krueger, Bloomington, 1978, 615-616.

⁶ W.Y. Evans-Wentz, *The Tibetan Book of the Dead or the After Death Experiences on the Bardo Plane*, according to Lama Kazi-Dawa-Samdub's English Rendering, London, Oxford, New York: Oxford University Press, 1974, 20.

⁷ Pozdnev, *i.m.*, 604.

figurába, s amikor a megtevesztett szellem megszállta ezt a helyettesítő bábút, akkor kivitték a házból, s valahol a távolban otthagyták, vagy el is pusztították, nehogy visszatérhessen.⁸

A kézikönyv azon a mélyen gyökerező elképzelésen alapul, hogy a halott és az élő között fizikai kapcsolat van, jelen esetben összekulcsolt kezük. Pozdneev mutat be egy feltehetően hasonló célt szolgáló szöveget: *Tačiyal-un qariyula* "A ragaszkodás megszüntetése". Ezt a szertartást a haláleset utáni második és harmadik napon kellett bemutatni, hogy elhárítsák a hátramaradottakat fenyegető bajokat. A lámák két figurát készítettek téstárból, egy feketét és egy fehéret, majd két birkabőrt terítettek ki a jurtában, ráhelyezve a figurákat. A meghatározott imák, áldásszövegek recitálása után a fehér bábút egy fehér kővel, a feketét egy fekete kővel megüttették, majd az egészet kidobták a pusztába. A szerző nem beszél arról, hogy a két bábút összekötnék, majd a köteléket elszakítanák, de jó okunk van azt gondolni, hogy ez is része volt a szertartásnak, hiszen a cím is utal a "kapocsra, kötelékre, ragaszkodásra".⁹ Bawden beszél egy szövegről, ahol az embereknek "el kell szakítani a köteléket, amely összekapcsolja az élő és a holtat", s a mi kézikönyvünkben szereplő kifejezést használja: *yar barildu ysan* "összekulcsolt kezek".¹⁰

A mongol hiedelemvilágban nemcsak az élő és a holtat, de a betegséget okozó gonosz szellemet és a beteget is kötheti egymáshoz pánnya. A kötelék elvágása a gyógyító láma feladata. Szavakban is elmondja, hogy ezt teszi, s mozdulataival is eljásza.¹¹ Jelen szövegünk is előírja, hogy a halottat jelképező fekete zsinórt, s az élőket jelképező fehéret a szertartás végén a mesternek el kell vágnia.

A cím után a kézikönyv a következő utasítást adja: A szertartást vezető lámának két tálat kell előkészítenie, az egyiket teletenni fekete, a másikat fehér magokkal. Ezután téstárból elkészíti a helyettesítő bábút, amelynek tibetiül *ngar-mi*, mongolul *tariyan-u jolij* a neve. Ilyen helyettesítő bábúról Tucci ír részlete-

⁸ A helyettesítő figura elkészítéséről, kidobásáról lásd: A. M. Pozdneev, *i.m.*, 559-561; Ch. R. Bawden, *The Supernatural Element in Sickness and Death According to Mongol Tradition I, Asia Major* 8, 1961, 215-275; II, *Asia Major* 9, 1962, 153-178; W. Heissig, *Shamanen und Geisterbeschwörer in Küriye-Banner: Folklore Studies* 3, 1944, Peking, 39-72; W. Heissig, *Die Religionen der Mongolei*. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1970, 311-312. W. Heissig, *Banishing of Illnesses into Effigies in Mongolia: Asian Folklore Studies* XLV-I (1986), pp. 33-34. W. Heissig, *Austreiben eines bösen Krankheits-geisters. Bruno Lewin zu Ehren. Festschrift aus Anlass seines 65. Geburtstages* III. Korea, 93-100.

⁹ A. M. Pozdneev, *Religion and Ritual in Society*, 615-616.

¹⁰ Ch. R. Bawden, *The Supernatural Element in Sickness and Death According to Mongol Tradition. Part II: Asia Major* IX, 1962, 156.

¹¹ A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában őrzött kézirat: *Čalma-a tasulqu sudur* "A pánnya elvágásának könyve" leírja, hogy a beteget és a rossz szellemeket lasszó hurkolja egymáshoz. Kiadása: A. Sárközi, *A Text of Popular Religious Belief. "Cutting off the Lasso": Acta Orientalia Hung.*, XXXVIII, 1984, 39-44.

sen: "ötfajta gabonából készítik; a feje piros, felső teste feketé, alsó teste sárga, a fejére 25 téstárból készült képet helyeznek, s további huszonötöt mindkét kezébe, s a hátára is; köré pedig az évek tizenkettes ciklusának állatait kell tenni..."¹². Nebesky-Wojkowitz a *ngar-mi*-ről azt mondja, hogy az egy fajta *glud* – "helyettesítő bábú" – ami egyszerűen csak egy téstakúp.¹³ Tucci hozzteszi, hogy "a *ngar-glud*-ot emberformájúra készítik, ha valaki az őt fenyegető veszélytől akar ennek segítségével megszabadulni. A szertartás során a figura megelevenedik, *ngar-mi*, *ngar-mi-boche* lesz." Ebben a figurába varázsolják bele mindazt a bajt, betegséget, ami a családot, a rokonokat, vagy akár az egész közösséget fenyegeti. A helyettesítő figura különféle anyagokból készülhet, téstárból, fűből, agyagból, vagy akár fából, sőt lehet valami élőlény is.¹⁴

Követve a kézikönyv utasításait a szertartást vezető láma most egy-egy varjútollat szúr az emberalakú figura fejébe és torkába, körülkötö egy fekete zsinórral amelynek végét a fekete gabonával megtöltött edény tetejére helyezi. Ezután szénből egy kúp alakú formát készít, egy fekete zsinórt egy fekete nyílveszőhöz kötöz, majd az egészet a szén-kúpba szúrja. Az emberalakú helyettesítő figurát asztrológiai jelekkel díszített köntösbe kell öltöztetni. Az asztrológiai jeleket az úgynevezett *pa-kua* kínai rendszerrel ábrázolják. Más hasonló szövegek is előírják, hogy milyennek kell lennie a figura öltözködésének. Legtöbbször hasonlítania kell a beteg, illetve elhunyt ruhájához, akinek az érdekében a szertartást végzik. Ha gazdag ember, a helyettesítő figurát is díszes ruhákba kell öltöztetni, sokszor még lóra is ültetik. Esetleg a halott legkedvesebb ruháiból kell a figura ruháit megvarrni, evvel is érzékeltetik az elhunyt és a figura azonosságát.

Ezután ember-, ló- vagy kutyacsontból egy botot készítenek, s a figura hátára kötik. Az ember- és állatcsontok emlegetése felidézi a régi korok véres áldozatait. Mi célt szolgál az előbb említett bot? Tibeti neve: *khram*, a mongol fordítás is megőrizte a tibeti elnevezést. A szó, s pontos jelentése sok gondot okozott a kutatóknak. Das szótára (169a-b) csak összetételben adja: *khram-kha'i šing* "egy pálca szerű alkalmatosság, amelybe rovásokat vések, bizonyos istenek attribútumai, misztikus figurákat, négyzeteket is vések rá; a gonosz rontásának elhárítására szolgál". Jäschke szótárában ezt találjuk: *khram-kha* "fába vésett rovás, vágás; fába bevéssett egymást keresztező díszítő vonalak; *khram-šing* pálca szerű eszköz, az előbb említett módon rovátkolva, valamely istenség attribútuma..." A tibeti-mongol szótárak egyszerűen a "rovásfa" jelentést adják meg: *širuγ modun*, *čayafalaqui modun* (Sumatiratna, 212-213; Ming-gyi rgya-mcho, xyl.10a). Kowalewsky szótára is adja a *khram-šing* kifejezést a *širuγ modun* megfelelőjeként (2363/b). R. Stein írja, hogy a *khram-šing* Čhos-rgyal-nak, az alvilág urának jelké-

¹² G. Tucci, *Tibetan Painted Scrolls*. Rome, 1949, 740.

¹³ R. de Nebesky-Wojkowitz, *Oracles and Demons of Tibet*. London - 'S-Gravenhage, 1956, 360.

¹⁴ Ch. R. Bawden, *The Supernatural Element*, I, 215-272, II, 153-178; Ch. R. Bawden, *Calling the Soul. A Mongolian Litany: BSOAS* 25, 1962, 81-103.

pe.¹⁵ A Tibeti halottaskönyv elmondja, hogy amikor az ítéletre váró holtat az alvilág ura elé vezetik, megvizsgálja annak rováspálcáját, s máris tudja, hogy mennyi bűnt követett el életében, milyen ítélet jár neki. Innen is kiderül, hogy a szóbanforgó rováspálca valamiféle elszámolás eszköze. Tucci azt írja róla, hogy "jelekkel rovátkolt bot, amelynek részben mágikus jelentése van, azonban máskor tényleges elszámolásra használják. Bevészt jelek mutatják a lerovandó bűnöket...". Waddell szintén említi a *khram-sing*-et egy szertartással kapcsolatban, amelynek neve: "A föld-démon ajtajának bezárása". A különféle óvintézkedések leírása során elmondja, hogy a ház külsejére fadarabokat kell felerősíteni, amelyek egy férfit, egy nőt, egy házat s egy fapálcát (*khram-sing*) ábrázolnak. A figurák a gonosz szellemek félrevezetésére szolgálnak, hogy azt higgyék, a felerősített bábuk a ház valóságos lakói, s rajtuk töltsék ki bosszújukat. A rovátkolt bot szerepét Waddell itt nem részletezi, feltételezhető, hogy itt is a bűnök feljegyzésére szolgál.¹⁶ Evans-Wentz a következőképpen magyarázza a kifejezést: "*khram* 'feljegyzést, jegyzéket, leltárt' jelent, míg a *sing* szó önmagában 'fa' jelentésű, ennek megfelelően a kettőt együtt 'fára készült leltár-nak, fa-regiszter'-nek fordíthatjuk." A kifejezéssel kapcsolatban felhívja a figyelmet a Geszer eposz egyik jelenetére, ahol egy tizenhárom éves gyerek el akar menni a csatába, s amikor szerettei óvják, féltik, s vissza akarják tartani, a következő szavakkal tolja félre őket: 'A halál urának feljegyzésében meg vagyok írva betegségünk, halálunk, s testünk elégetésének napja...' - s itt a feljegyzés szóra a *khram*-ot használja.¹⁷ Róna-Tas András foglalkozott a *khram-sing* kérdéssel részletesen Lha-mo-ról a halál istennőjéről írott cikkében. Bebizonyítja, hogy az istennő övébe betűzött pálca a bűnök feljegyzésére szolgáló rovásfa. Evvel a rovásfával kapcsolatba hozza azt a VI-VII. században használatos pálcát, amelyre az adókat, tartozásokat jegyezték fel Tibetben.¹⁸ Stein Aurél turkesztáni ásatásai során kerültek elő ilyen rovátkolt fapálcák, amelyek különféle adósságok lejegyzésére szolgáltak.¹⁹ Később az írás elterjedésével használatuk már feleslegessé vált.

A kézikönyv szövegében a helyettesítő figura kezébe is egy *khram*-ot adnak, amelyet csontból kell elkészíteni, s okker színnel jeleket tenni rá. A tibeti és a mongol szöveg azt mondja "ez a halott osztályrésze" - hiszen ez a fapálca fogja eldönteni az eltávozott további sorsát. Szövegünk további utasításokat ad: "a fehér gabona tetejére rakj egy vajból készült kúp alakú figurát, amelyhez fehér fonállal egy fehér nyílvezzőt kötöttél. A két gabonáscsésze közé áldozati ételt kell tenni, amelynek fele fehér, fele fekete. A két nyílvezzőhöz erősített fonalak végeit

kötözd össze." Ez a fehér és fekete oldal között kialakított kötelék jelképezi az élők és a holtak közötti kapcsolatot, amelyet a ceremónia során meg kell szakítani. Ezután a halott javait a "halál irányába" kell felhalmozni. Itt feltehetően a jósláma által megállapított irányról van szó, majd a halottat is ebbe az irányba kell kivinni a házból, s elvinni a pusztába. Az Erlig (az alvilág ura) arcát szénnel feketeire festik - feltételezzük, hogy itt valamiféle szobor befestéséről lehet szó, erre sajnos máshol nem találtam utalást.

Meghatározott irányokba áldozatokat kell elhelyezni: keletre egy cserépedényt és egy állkapocscsontot, délre egy emberi koponyacsontot. Nyugatra ember-, ló- és kutya csontokat, míg északra egy disznófej és nyakcsigolyacsontjai kerülnek. A csontok, különösen az embercsontok emlegetése felidéz a valamikori véres áldozatokat,²⁰ s utalnak arra, hogy az emberáldozat sem volt ismeretlen. Amikor elkészítették az áldozatokat, a ceremóniamester két hágót rajzol egy úgynevezett hó-hágót és egy homok-hágót. A hágók a távolba, a túlvilágra vezető utak jelképei, ezen kell majd a halottnak elhagyni a házat. A szertartást vezető láma most megkeni zsíros tésztával a halott száját, az áldozati csészékben felhalmozott fekete-fehér halmokra koncentrál, kezébe baltát fog, s beszélni kezd: "elérkezett az idő, amikor az élők és a halottnak el kell válnia, csakúgy, mint égnék és földnek, napnak és holdnak, fénynek és árnyéknak, mert nem egyazon töről fakadnak. Amikor elérkezett a válás ideje hús és bőr elválik, vér és savó elválik, azonmód, ahogy az élő és a holt elválik." Majd ismét megkeni a ceremónia-mester a halott száját. A halott szájának megkenése nem a távozó etetését jelenti, hanem a halál szájának jelképes lezárását, mert ha a halál szája nyitva marad, akkor a családban, a rokonságban, a környezetben újabb halálesetek következnek. Erre utal az is, amit mond: "pecséttel most lezárom a halál száját". A halál szájának bezárására bőségesen találunk utalást az irodalomban. Pozdneev egy halotti szertartás leírása során elmondja, hogy az asztrológiai munkák pontos kifejezése szerint "ha a halottat nem a megfelelő módon temetik el, akkor a halál száját nem zárják le, újabb halálesetek következnek a házban".²¹ Kézikönyvünkön kívül más halotti szertartásszövegek is beszélnek egy "lyuk"-ról, a "halál szájá"-ról, a "halál kapujá"-ról. Az *Arany kehely* c. munka, amely a halállal, temetéssel kapcsolatos tennivalókat, utasításokat tartalmazza így ír: "a kőben és a földben kinyílt a halál szája...", vagy máshol: "ha valaki szombaton hal meg, ez mindenkire bajt hoz, mert megnyílt a föld kapuja". Itt a 'föld kapuja' kifejezés a 'halál kapuja' helyett áll. Megint máshol: "ha valaki a Vénusz jegyében hal meg, az rossz, mert a föld kapuja kinyílik". Amikor pedig az elhárítás

¹⁵ Tucci idézete nyomán: *i.m.*, 616.

¹⁶ A. Waddell, *The Buddhism of Tibet or Lamaism*, Cambridge, 1971, 484-486.

¹⁷ Nebesky-Wojkowitz, *i.m.*, 358, 378, 380.

¹⁸ A. Róna-Tas, Tally-stick and Divination Dice in the Iconography of Lha-mo: *Acta Orientalia Hung.*, VI 1956, 167.

¹⁹ A. Stein, *Serindia III*. Oxford, 1921, 1463, 1464; A. H. Franke, Notice on Sir Aurel Stein's Collection of Tibetan Documents from Chinese Turkestan: *Journal of the Royal Asiatic Society* 1914, 38, 52.

²⁰ Hadd említjük meg itt a lóáldozatokat, amelyeket még századunkban is gyakoroltak. J. A. Boyle, A form of horse sacrifice amongst the 13th and 14th century Mongols. *Proceedings of the Seventh Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, 25th August - 3rd September 1964: *Central Asiatic Journal* 10, 3-4, 1965, 145-150; A. Sárközi, Horse Sacrifice Among the Mongols: *XVI Milletlerarası Altaistik Kongresi* (21-26. X. 1973) Bildirileri, Ankara, 247-255.

²¹ Pozdneev, *i.m.*, 607.

módjairól szól, ezt tanácsolja: "a halál száját (föld kapuját, föld száját) le kell taposztatni egy fekete kecskével (disznóval, marhával, stb.)". Az *Arany kehely* egy további passzusa előírja, hogy melyik az a tizenkét nap, amikor "kinyithatják a halál száját" - itt azt írja le, hogy ki vehet részt a halotti szertartásban, a halott kivitelésében. Nyilvánvaló, hogy a halott felkészítésével, útra indításával kinyitják a halál száját, s később a temetés, vagy kihelyezés után további praktikák szükségesek, hogy bezárják azt. Erről is beszél az *Arany kehely*: "ha külső és belső nehézségek vannak, akkor a 'száját' vasszöggel kell lezárni". Itt természetesen ismét a halál szájáról van szó, amelyet szimbolikusan lezárnak.²² Vannak utalások arra, hogy a halál szájának (lyukának) elrekesztését nemcsak képletesen játszik el, hanem ténylegesen lyukat ásnak a földbe, majd lezárják. A Burját szamanizmus terminológiai szótára adja a következő kifejezést: *üxeli üüden* "a halál kapuja" - a következő magyarázattal: a szamanizmus mitológiája szerint ezen a helyen tartózkodik Erlik kán, s ítéletük után ezen keresztül szállnak alá a holtak lelkei, hogy többé sohase térjenek vissza a földi létbe". Egy másik kifejezés a szótárból: *gazari urhe* "a föld füsteresztő nyílása" (a jurta tetőgyűrűjének analógiájára) "mitikus nyílás, amelyen keresztül az emberek leeshetnek az alvilágba. Az ott alant élő lények számára a mi földünk mennynek tűnik, az itt élő emberek pedig isteneknek".²³

Mostaert szótárában szerepel a kifejezés: "betömni a lyukat" valamint a "föld lyuka" azonban sajnos minden további magyarázat nélkül.²⁴

Végül kézikönyvünk utasítása szerint ételt áldoznak az elhunytaknak, megkérik, hogy mondjon le az élethez való ragaszkodásáról: "Vedd a kíváncsú ételt, s menj! Szakítsd el ragaszkodásodat! Halott kezddel ne kapaszkodj az élő fehér kezébe! Az élő fehér keze engedje el a halott fekete kezét! Hagyj el most mindent, amihez ragaszkodtál. Hagyd el házad népét. Számodra már nincs itt jövő, ne vágyódj karámod állataira. Felejts a jó étkeket. Kelj át a kilenc homok hágón, kelj át a kilenc havas hágón!"

A szertartás végén a láma szétvágja a fekete és a fehér fonalat, amelyek a fekete és a fehér nyílvezzőt kötik össze. A fehér dolgokat az oltáron lévő Buddha lába elé helyezik, a fekete részt pedig pokrócba csomagolják, s kiviszik a halál irányába.

A szöveg végül útmutatást ad, arra nézve, hogy ki vehet részt a menetben, s hogyan kell viselkednie azoknak, akik kidobják a fekete dolgokat, s a helyettesítő figurát. Bizonyos rossz jelek még visszafordulásra is készíthetők a menetet. A

²² J. R. Krueger, Altan Saba (The Golden Vessel). A Mongolian Lamaist Burial Manual: *Monumenta Serica* XXIV, 1965, 207, 232, 249, 264 etc.

²³ I.A. Manzigejev, *Burjatskie šamanističeskie i došamanističeskie terminy*. Moskva, 1978, 36, 82. *Burjatskie šamanističeskie i došamanističeskie terminy*. Moskva, 1978, 36, 82.

²⁴ A. Mostaert, *Dictionnaire ordo*. New York, London, 1968, 84, 285; A. Mostaert, *Textes oraux ordo*. Peking 1937, 74.

nem-rokonok nem beszélgethetnek egymással. Ha öreg gyermektelen emberrel, asszonnyal, vagy özvegygel találkoznak, akkor vissza kell fordulni.²⁵

Ha nem következik be semmiféle rossz előjelű esemény, akkor az ártást okozó szellemet tartalmazó bábut kiviszik a pusztába és kidobják, vagy elpusztítják.

Drága Pista! Téged szeretett, választott néped közt ért a halál, s az ő földjében nyugszol. Mikor jó utat kívántunk, nem gondoltuk, hogy ilyen messzire készülsz. Nyugodj békében és jó szellemed legyen velünk.

²⁵ Az öreg emberek és özvegyek mint rossz ómen: Bawden, *The Supernatural Element in Sickness and Death* I., 231.

Mándoky Kongur István utolsó törökországi útja

Mándoky Kongur István 1991. október 23-án este 8 óra felé érkezett élete utolsó törökországi útján Isztambulba. Már csak a 35 éves történelmi évforduló miatt is emlékezetes maradhatna számomra ez a látogatás. De azért is, mert még csak pár héttel előbb, szeptember 3-án érkeztem főkonzuli állomáshelyemre, és az ünnepel egybekötte éppen bemutatkozó fogadást adtam az Isztambulban élő mintegy ötven magyar családnak. (Az ünnepi megemlékezésen résztvett Vásáry István ankarai nagykövetség is.) Mándoky Kongur István erre a fogadásra top-pant be feleségével és Gáwhar nevű kazak sógornőjével. Váratlan látogatása idejét akkor véletlen egybeesésnek gondoltam, azóta viszont egyre inkább önkéntelen baráti gesztusának tartom.

Egyébként pedig ki tudhatta volna Mándoky Kongur Istvánnál jobban, hogy a türk népeknél a váratlan vendég külön öröm, baskírul *alla kunaği* "Isten (hozta) vendég", a kazakoknál: *quday konaği*. Legalább juhok, de ha lehet, lovat is vágnak örömére. Bár a lótor nálam elmaradt, sok mindenről jóízűen elbeszélgettünk először a két Istvánnal hármában, majd csak Kongur Istvánnal kettesben. (Úgy tudom, ez volt Mándoky Kongur István és Vásáry István utolsó találkozása is.)

Másnap sietve — mert az elejét már így is lekéste — (egy isztambuli illetőségű egykori évfolyamtársa, a magyarból törökké és katolikusból muzulmáná lett *Ayşe hanım* — született: Örsi Ágnes — október 24-re szóló vacsorameghívását is visszamondva), elutazott Kayseri-be "A török világ társadalmi, kulturális és gazdasági kapcsolatai" c. konferenciára, ahol — a program szerint — a konferencia első napján az Ötüken Szalon-ban ő lett volna az ülés elnöke, a második napon pedig "A magyarországi kun-kipszák törzsi szervezete" címen tartott előadást ugyancsak az Ötüken Szalonban. Kikísértem a *Topkapı* buszpályaudvarhoz, és a kurdoktól nyüzsgő kayseri járatnál hagytam a bizánci falak tövében, az ősi falak külső oldalán fekvő buszpályaudvar poros forгатagában.

Néhány nap múlva tért vissza élményekkel (és könyvekkel) megrakodva. Még két napig maradt Isztambulban, amely időnek jelentős részét vele és családjával együtt töltöttem. Én az utóbbi években többször fölkerestem őt Budapesten jártamban, ennyit mégsem beszélgettünk korábban sohasem.

Az isztambuli két napban a török-magyar kapcsolatokról, Kazakisztán helyzetéről, Nurszultán Nazarbajev kazak elnök (és elődei) politikájának megítéléséről, az ősi magyar állattartásról, az intuicio szerepéről a természeti népeknél ejtettünk szót. Beszélgettünk a török névadási szokásokról, felesége sokjelentésű nevét értelmezte. Fontolgatták, hogy ne Dobrudzsa felé térjenek-e vissza. Le is jegyeztünk kazak nyelven egy-két dolgot. Nekem úgy tűnt, mintha István pontosabban érezné a kazak szavak jelentését, írásban jobban fogalmazna kazakul,

mint a jelenlévő anyanyelvi — ráadásul egyetemen kazak filológiai szakot végzett — beszélők. (Az is igaz azonban, hogy ez utóbbiak kazak nők voltak, akiknek — bármily cselvesek is időnként — általában nem igen illik beleszólni a férfiak társalgásába.)

Egyik nap Istvánék meghívtak Kalip (= Halifa) Altaynak, a Törökországban élő emigráns kazakság szellemi vezetőjének lakására, ahol ők szállóvendégek voltak. Altay úr elég népes családjával egyetemben Isztambul nyugati végén, Kazakkentben lakik. Ma nem szerepel ez a városrész-név Isztambul térképein, de a kazakok máig is így nevezik az általuk lakott környéket. A *Küçükçekmece* és *Ataköy* közötti területen van ez, a *Zeytinburnu* negyed *Güneşli* nevű részén. *İzmir* és *Kayseri* környékén, valamint néhány más kisebb településen kívül ezen a vidéken összpontosul a 10 ezres törökországi kazakság jelentős része, és Kalip Altay házában működik a törökországi kazak kulturális központ. A törökországi kazakok Kínából indultak el a két világháború között, és hosszú utat megjárva negyven évvel ezelőtt érkeztek jelenlegi otthonaikba. Nyelvüket még nem felejtették el egészen, de kultúrájuk, szokásaik mára már igencsak megkoptak: népművészetükből alig maradt valami, és ma már szinte valamennyien kereskedelemmel foglalkoznak, ami Kazakisztánban egészen a legutóbbi időkig meglehetősen ritkán fűzött foglalkozásnak számított a kazakok körében.

Az isztambuli kazakok azokban a hetekben éppen Nurszultán Nazarbajev, a független Kazakisztán első elnökének első külföldi, Törökországba vezető útjának élményével voltak elfoglalva. Elnökük fogadására a tízezerből kétezren föltáztak Ankarába az Esenboğa repülőtérre. A törökországi kazakság nevében az üdvözlő beszédet Altay úr mondta. Terjedelmes, kazak nyelvű beszédének egy példányát átnyújtotta nekem is, megmutatta kazak nyelvű Korán-fordítását, megittunk közösen egy-egy csésze zöldteát.

Mándoky Kongur István hazautazását követően kéresemre Kicsi Valériával megosztva elvállalta egy török újságíró ismerősöm magyarországi kíséretét. Eredménye a Nagyunságról szóló sorozat lett a *Tercüman* c. napilap 1992. januárjának első két heti számaiban.

Istvánnal még egyszer, utoljára Magyarországon, Bartók Béla úti lakásukon találkoztam. Ekkor is — mint majdnem minden alkalommal, amikor náluk jártam — népes számú nemzetközi társaság ült náluk az asztal körül: egy, a természettudományokban elmélyedt észak-kínai tudományos-kutató ösztöndíjas (az illető leghatározottabb állítása szerint magát hun származásúnak tartó), daliás termétfű férfi, egy, Magyarországon ösztöndíjas éveit töltő könnyűipari főiskolás mongóliai kazak leányzó és egy Svájcban éppen hazalátogató, 56-os disszidens hazánkfi a Protestáns Egyetemen és még egy magyar népdalgyűjtő. István kedves kínai papálcáival számomra boszorkányosnak tűnő ügyességgel ette a rizst, és nagy tervek, többek között a küszöbön álló (majd végzetessé váló) dagesztáni útja tervének szálait szövögették.

Szegény kollegánk többet nem jutott el Törökországba. (Dagesztán kedvéért lemondott a dél-anatóliai Macar helység fölkereséséről is.) Feleségétől tudom, hogy minden külföldi útja előtt kiment édesanyja sírjához a karcagi temetőbe.

Élete utolsó útja előtt a temetőben hárman — ismeretlen okból — megtámadták, és súlyosan bántalmazták. (Az esetet Ökrösné Bartha Júlia, a *Györffy István Múzeum* törökül is beszélő munkatársa, aki megboldogult kollégánk szülővárosát a temetésén is képviselte, megírta a karcagi lapban.) Özvegye szerint az is lehetséges, hogy az ekkor szenvedett belső sérülések okozták volna pár hét múlva, 1992. augusztus 22-én hirtelen jött halálát. A kazakok és kirgizek közül azonban sokan máig sem akarják elhinni végleges távozását, azt tartják különösképpen elképzelhetetlennek, hogy természetes halállal halt volna meg. Pedig azóta kazak földben lelt nyugalmat Mándoky Kongur István, ez a különleges életű, rokonkéréső, nyugtalan magyar utazó, a törökség lakta világ rejtett zugait is személyes tapasztalatból mindenkinél, bárkinél jobban ismerő nagykun-kipcsák turkológus, Karcag szülötte, a kunmadarasi puszták kesernyés nyelvű, fanyar szavú fia.

Amióta eltávozott közülünk, egyre többet "találkozom vele". A nevével is, az emlékével is. Ennek bizonyára csupán az az egyszerű magyarázata, hogy halála előtt mindössze egyszer jártam Kazakisztánban, azóta viszont már többször is megfordultam választott népe körében. Egyre különösebb részleteket tudok meg életéből, egyre több titokról látom lehullani a fátylat, egyre jobban vélem érteni itthoni különös elszigeteltségét. Ebben azonban nincsen semmi rendkívüli: életében keveset tudtunk róla, keveset törődtünk vele, most viszont nekem a sors rendeltetéséből egyre több közöm van ahhoz a néphez és országhoz, ahol ő élete meglehetősen felét leélte.

De nem csak Kazakisztánban ismerik jobban, mint szülőföldjén. Bejárta ő a törökség lakta világnak jelentős részét, és emléke mindenütt megragadt a nép legenda termő lelkében. Mint emlegette, tízszer annyit utazott, mint Vámbéry. De nem csak utazott, hanem elsajátította a türk népek gondolkodásmódját is, sőt kazakként élt, és külföldön nem magyar; hanem "kipcsák nemzetiségű"-nek vallotta magát. (Ez azonban az identitástudatnak olyan mérvű denaturálása volt részéről, amiben kortársai közül már nem követhette egyetlen kun-tudatú magyar sem. Szerintem főleg az ezáltal keletkezett itthoni magányosság okozhatta külső és belső konfliktusait.)

Tudományos eredményei szélessen megalapozott mélységre törekvéstől vallanak: megírta néhány török eredetű magyar szó (*bertűl, gyón, mónárkód* stb.) — Róna-Tas András véleményét idézve — tankönyvbe illően mintaszerű etimológiáját, jelentős gyűjtéseket végzett kunjaink körében (főleg a Nagykunságban), mégis a nomád törökség szervezeti kérdései érdekelték leginkább. Századunk második felében — aligha lehet kétséges — Mándoky Kongur István lett (és bizonyára még jó darabig marad is) a török törzsnevek rendszerének és a török törzsek mozgásának legnagyobb ismerője. Így jutott el a Pauler és főleg Németh Gyula nevéhez fűződő magyar-baskír törzsnév-egyeztetések bírálatához. (1990. decemberében a történelem első *Zeki Velidi Togan Nemzetközi Konferenciáján* Ufában — ahol vele mi ketten (egymástól függetlenül, mindketten saját felelősségünkre és költségünkre) vállaltuk, hogy képviseljük a külföldi turkológiát — előadásában szokatlan őszinteséggel mondta el, hogy "gondolatban könnyek között temette el professzora meghatóan szép tévedéseit". Íme az

ember és a tudós fájdalmas konfliktusa, amelynek a tudós lelkiismeret javára hozott eldöntéséhez Mándoky Kongur István — tiszteletet parancsolóan — elég nagy embernek bizonyult.)

Végzetes tévedés azt hinni, hogy ő versenytársa lett volna itthon bárkinek. Őt ugyanis nem olyan becsvágy fűtötte, mint közülünk egyeseket. Ő igyekezett inkább tudásából mind többet visszaadni — mint többször kifejtette — azoknak, akiket megillet, akiktől kölcsönbe kapta, akiknek még hasznára lehet azzal a kammattal, amivel megtetétzte a visszaszolgáltatót kölcsönt. Nemcsak a kicsi és a még kisebb török népek lapjaiban megjelent és csupán az anyanyelvi beszélők szűk köréhez eljutó publikációinak száma többszöröse az Európában megjelenteknek, hanem az ő hatására kezdtek sokan feledésbe merülő anyanyelvükön beszélni, tőle tanulták meg tisztelni az édes anyanyelv ízes-szent szavait. Kazak és kirgiz vezető értelmiségiektől is nem egyszer hallottam már, hogy megboldogult kollégánktól értesültek életükben először arról, hogy egyáltalában létezik a világon török nyelvcsalád, hogy a szovjet-orosz iskolai oktatásból leszűrtek alapján magukat szörnyen elmaradottnak tudó török népek nem egyedül állnak a világban, hanem vannak olyan államalkotó, államukat 1000-nél is több éve sűrűn hullatott vérük árán mindmáig fönntartó nagy, közelebbi és távolabbi rokonaik, mint a magyarok, a bolgárok, a szeldzsukok örökébe lépő oszmán-törökök. A központi-ázsiai új államok rendkívüli gondjai ellenére mindenképpen Mándoky Kongur Istvánt igazolja az, hogy öt új, köztük két kipcsák szuverén állam jöhetett létre, még mielőtt búcsút mondtunk volna szennyes izmusokkal több rétegben bemocskolt XX. századunknak.

Saját tapasztalatom az volt, hogy Mándoky Kongurék házában, ahol általában kazak szó járta, (mily ritkaság!) nem keveredtek szláv szavak a kipcsák szövetbe. Orosz szó — ha kellett is egy-egy látogató kedvéért — csak kristálytisztan nyelven, és sohasem kazak mondatot repesztve-foszlato keveréknyelvbe gyömszölve hangzott el náluk. Amikor pedig mostanában kazak ismerőseivel beszélgetek, újra meg újra megjegyzik: "Ezt a kazak szót is tőle hallottuk, emezt a kazak szót is tőle tanultuk. Előtte ezeket tiszta beszédünkbe kevert idegen szóval mondtuk."

A nyelvújításról igen határozott véleménye volt (erről sokszor váltottunk szót): gyűlölte a nyelvtől és a nép lelkétől idegen nyelvi elemeket, a tükröfordításokat vagy erőltetett nyelvújítási bravúrokat. Egy-egy nemes fényű, elfelejtett kazak szóért akár ezer kilométereket is megjárta. A távoli aulok legmélyébe is leereszkedett, hogy felszínre hozza a kazak nyelv egy-egy drágakövét. Nem elég tudós könyvekből ismernie, hanem lelke rezzenéseinek kell éreznie annak, hogy mi az a szómágia, aki az ilyesmit szeretné megérteni. Ami pedig a leginkább figyelemre méltó: a legreménytelenebb időkben is hitt a kipcsákok föltámadásában. Ezt a hitet próbálta áttáplálni, akibe csak tudta. Bár legtöbbször hitetlenkedve fogadták ezt, akikben mégis sikerült egy kis bizakodást élesztenie, vagy nélküle is reménykedtek szorongva valami csodafélében, azokban ő tartotta a lelket, szította a kipcsák nemzeti tudat már nem is pislákoló lángját, a kollektív túlélés esélyébe vetett sápadt hit reményét. Rajta kívül ott még titokban sem merte hinni senki,

hogy az élettelen hamu alatt hévvel tud izzani a zsarátnok. Ha nem hallanám Kazakisztánban és Kirgizisztánban, meg a tavaly szeptember óta Törökországban tanuló pontosan egy tümenyi (köztársaságoként két-két ezer, a török köztársaság miniszterelnökének ösztöndíját élvező) belső-ázsiai hallgató körében mindezeket, akkor is megtudhatnám a népek börtönéből szabadultak ujjongó újságcikkeiből (amelyek közül némelyik nem feledkezik meg Mándoky Kongur István, a kazak és kirgiz, a kipcsak függetlenség profétája nevének megemlékezéséről), majd újra a halálakor emlékének tisztelő több tucatnyi kazakisztáni és kirgizisztáni nekrológból.

Utolsó törökországi útján a Kayseriben tartott nemzetközi konferenciára (ahová mint a türk világ Magyarországra szakadt fia — a hazaiakon kívül egyetlen európaiként — volt meghíva), készített előadásának a *magyarországi kun törzs-rendszer* volt a témája. Utána, közvetlenül halála előtt Mahacskálában tartott még egy előadást. Ott is a Nyugat-Kazakisztánból törzsi rendszerét megőrizve kiszakadó és a Magyar Királyságban végleges hazát lelő kunokról beszélt. Következésképpen kajszeri és mahacskalai előadásai voltak megszakadt életművének utolsó összegzései. E két előadásából kitűnt, hogy a végtelen útjain gyűjtött óriási anyag már teljes és egységes képpé állt össze gondolataiban. Nekem a kajszeri út előtt azt mondta, hogy már csak a kaukázusi anyagban lát hézagokat. (E hiány pótlása közben érte utol a végzet.)

Mándoky Kongur István szerintem nagyon céltudatos ember volt. Csatangolásai alaposan átgondolt programra vallanak. Csupán kiegészítésekért tért vissza-vissza ugyanazokra a helyszínekre, és — szerintem — amikor már minden készen áll, akkor szeretett volna egyszerre minden eredményével a világ elé lépni. Több helyről hallottam, hogy néhány év múlva Almatiba kívánt visszavonulni, és kizárólag megkezdett munkái befejezésének kívánt volna élni.

Azt hiszem, hogy Mándoky Kongur István boldog ember volt, mert legendák olyan (részben valós, részben képzelt) világában élhetett, amilyenben csak ritka, elhivatott embernek szokott része lenni. Egyszer nekem azt mesélte, hogy ő tíz hónapra született, burokban és fogakkal. Ha csak álmodta volna is ezt az egészet, akkor is ez a vallomása két dologról mindenképpen árulkodna: édesanyja iránti rendkívüli ragaszkodásáról, akinek emlékét szeretetével balladákba burkolta — ezt élete ezer más meghatározó részlete is megerősíti —, és táltos hivatástudatáról. De élete maga is példa a legendák kialakulásának mikéntjére is.

A kazakok már most kezdik mesélni, hogy sírjához egyesek, mint szent emberéhez (*awlie*) járnak. Így halála után folytatódnak a legendák, amikben élt. Ez volt Mándoky Kongur István zaklatott életének értelme, ez volt hivatása, ez maradt neki, ez kárpótolja számos és számtalan publikálatlanul maradt gondolatáért őt, ez kárpótol bennünket elvesztéséért, ezért fogadják a török népek (a kazakok) látszólag oly — megdöbbenően — közömbösen az ő, a maguk és bárki halálát. Szegény István szimbólummá válása ad értelmet tudományos téren tett erőfeszítéseinek is. Akarva-akaratlan híd lett ő, szívárvány, amely 1500 éve elenyészett őseink velünk egy bolygón, egy időben máig élő világával köt össze bennünket.

A központi-ázsiai török népek (kirgizek, kazakok, türkmének) felszabadulását követően egymás után megtartották világtalákozóikat. A kazakokéra 1992. szeptember 28-án került sor. Az összkazakság sátrában (*kunultay*) legbelül a díszhelyen az (előbb már emlegetett) isztambuli *Kalip Altay* apó foglalt helyet, és mellette, a díszvendégek között rögtön Mándoky Kongur István következett volna. De "nem így volt megírva". A közönség soraiban mégis ült két magyar is: Leskó Sándor, a *Kazakisztáni Magyar Kulturális Szövetség* (Kárpátaljáról ide elszármazott) elnöke és Vad László, a nagykun városok küldötte, a *Magyar-Kazak Baráti Társaság* egyik alapítótagja. Közben a kazak tudományos akadémián elhatározták, hogy Mándoky Kongur István halálának egy éves évfordulóján emlékének szentelt és nevével fémjelzett tudományos ülészakot fognak tartani.

Életről dokumentumfilm készül Kazakisztánban és regény készül Dagesztánban. A filmet egyik kazak tévés barátja, Szagatbek Mahmutov kívánja összeállítani. Már van háromórás videófelvevétele a megboldogult kazakisztáni tévés szerepléseiről. Ezt szeretné még életének más színhelyeiről készült főlvételekkel kiegészíteni. De nem csak a kazak, hanem valamennyi türk köztársaság és autonóm köztársaság tévé-archívuma tele van Mándoky Kongur István szerepléseiről, nyilatkozatairól, és róla magáról készített dokumentum-filmekkel. Regényt pedig Magometov Bodrudin dagesztáni kumük költő készül írni róla.

Magometov Bodrudin az a dagesztáni kumük tollforgató, aki barátai közül életében utolsóként találkozott kollegánkkal, 1992. augusztus 22-én a mahacskalai kórházban. Ő kísérte honfitársunk lecinkezett horganylemez koporsóba zárt hamvait a viruló posztszovjet bürokrácia és viszontagságok minden nyűgét átszakítva Moszkván át Almatiba, ahol végakarátának megfelelően örök nyugalomra helyezték. A Kazak Tudományos Akadémia épülete előtt fölállított ravatalánál magyar részről Hóvári János történész, a Magyar Köztársaság külügyminisztériumának munkatársa búcsúztatta.

A reformátusnak született Mándoky Kongur István fölött Iszlám rítus szerint folyt a temetési szertartás. Onayša asszony nekem elmondta, hogy legszívesebben táltos-rítus szerint helyeztette volna férjét örök nyugalomra — hiszen minden válás és hiedelemrendszer közül ez állt legközelebb férjéhez —, de ehhez temetésekor nem voltak meg a föltételek.

Almati város vezetősége díszsírhelyet jelölt ki számára a város fölötti egyik meredek domb oldalában fekvő temető legmagasabb pontján. Belátható innen a fővárosnak is egy része. Sírjához a temetőn keresztül fölvezető út maga is különleges természeti alkotás: mintha dombra domb lenne halmozva. Kocsival fölfele haladva olykor úgy érzi az ember, hogy már fölért a tetőre, a ziháló motor megnyugodhat, és akkor a dombtetőn váratlanul még egy újabb domb következik. Háromszor-négyszer egymás után. Az idén április 22-én Kelemen András, a külügyminisztérium politikai államtitkára közép-ázsiai körútja során Almatiban tett látogatásakor Mándoky Kongur István sírjától lenéztünk a szédlítő mélységbe. Mintha egyszeriben a nomád élet színpadán találtuk volna magunkat. Éppen egy ménes nyargalt ki a temető alatti, városszéli dombra a tavasz első friss fűvéből legelni. A velünk szembeni dombon pedig fehér juhnyáj szóródott szét pár napos

bárányaival. Balra tőlünk a kazakok három oldalról havasokkal körülvett fővárosa. Jobbra tőlünk a Tien-san északi nyúlványai, amelyek mögé a szárnyaló fantázia az Altajt és benne Ötükent is elképzei. Mögöttünk az Ala-tau hófödte csúcsai.

Külügyi államtitkárunk, a turkológiában is járatos politikus, Mándoky Kongur István ifjúkori barátja a sírnál tartott beszédében elmondta, hogy történelmünk során oly sok török etnikai elem forrott annyira eggyé népünkkel, hogy ha valaki ma azt vallja, hogy "Kun vagyok, kipcsak vagyok", ez ugyanannyit tesz, mintha azt mondaná, hogy "Magyar vagyok".

István sírkövén fölkelő sárga félhold fénylik. Nem iszlám, sokkal inkább nomád, türk-magyar szimbolumként értelmeztem ezt is, hiszen hold van még a székelők zászlajában is. Emlékével szembesülve úgy próbáltam sírjáról gondolatban lefejtetni a későbbi rétegeket (a halom körüli, muszlimosan zöldre festett, oroszosan kovácsolt vasrácsot), és úgy igyekeztem lehatolni a nekünk otthonos kultúrrétegekig, mint ahogy megboldogult kollégánk tette Isztambulban felesége, Onayša nevével (akit sokan Ayšanak becéznek, pedig a lányát sátorban szülő, a vajúdását követő megenyhülésben szemét a füstlyukra szegező, lányának nevet a nomádok makulátlan holdját megpillantván kigondoló édesanya szándéka szerint Onayša ősi hiedelmeken alapuló nevének csak harmadik jelentésében van némi távoli köze az iszlámhoz).

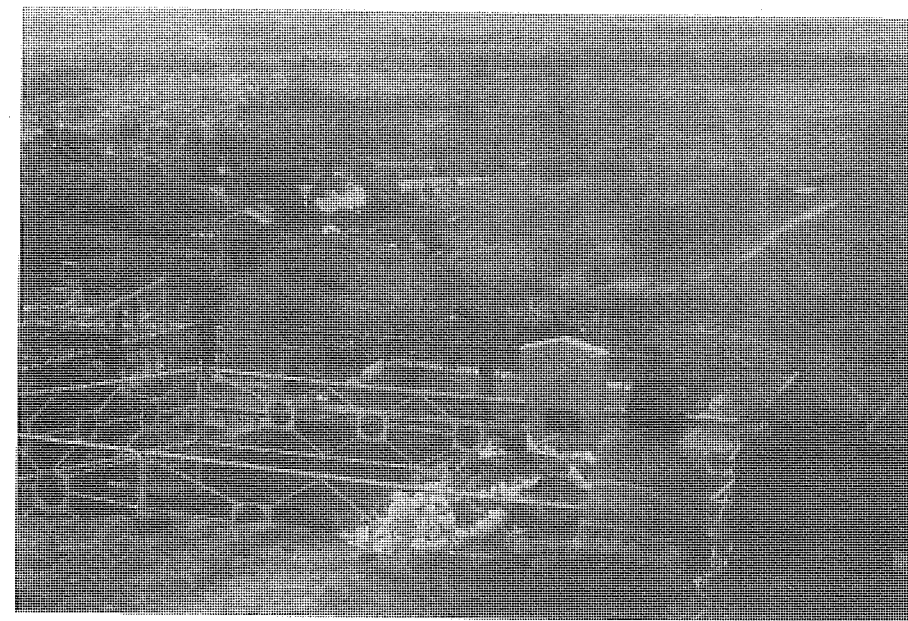
Mily öntelt próbálkozás a nomádok neveit életük Mándoky Kongur Istvánéhoz hasonló, bensőséges ismerete nélkül, hiányos szótárainkból előkaparásztott száraz csontokat szopogatva fejtegetni! (Szegény István a taposva csörtető otrombaságain füstölögve mondta Isztambulban, hogy "az ő etimológizálásuk is népi, nem kevésbé, mint a népé: nagy öregjeink műveibe avatatlanul belerondítanak, apró tévedéseiken nagyokat rontanak".) Mert a nomádoknál a névadás máig is vibráló költészet. Tele játszi könnyedséggel. Van benne ötlet- és időszerűség, dallam és frekvencia, hang- és számsor, szójáték és sziporkázó fantázia, metafora és rejtett utalás, legenda és remegő hit, többértelműség és egyszerűség, minden alkalommal valami újítás és minden más is, ami az eleven népköltészet lényege, és aminek még csak a megsejtésére is képtelen, aki csupán a halott könyvek sárga lapjainak dermedt betűiből építette nedvtelen bölcsességét.

Gondolatainkba merülve, lélekben a sorssal perelve hosszan néztük a sírt és mögötte a mélybe láthatalanul zuhanó domboldalt.

Mándoky Kongur István almati sírja fölé idővel méltó emlékművet kíván emelni a kazakisztáni barátaiából alakuló *Mándoky Kongur Alapítványi Társaság* és a kazak képzőművész-szövetség.

Mándoky Kongur István utolsó törökországi útján 1991. október 24-én délelőtt, a Kayseribe való elutazása előtti percekben.

Mándoky Kongur István sírja Almatiban, 1992. szeptember 6-i temetése utáni napokban.

1. Kulcskifejezések

Tapasztalatainkból jól ismerjük, hogy ha akármilyen idegen kultúrával, különösen valamelyik távoli kultúrával foglalkozunk, találkozunk olyan fogalmakkal, melyeknek, bár az adott kultúra eszmerendszerének alapjait adják meg, nehezen tudjuk megragadni valódi tartalmát, még a szótárak, különösen a kétnyelvű szótárak segítségével sem, ugyanis a szótárak szerint megfelelőnek vagy nagyjából egyezőnek vélt szavak mögött rendszerint nincsenek hasonló "élettapasztalatok". Következésképpen, ezeknek a fogalmaknak a valódi megértése, átélése nélkül igazából nem beszélhetünk a megfejteni kívánt másik kultúra világának megértéséről. (Időnként egyazon kultúra közegében élve is előfordul hasonló helyzet, ha nem igyekszünk pontosan tisztázni, hogy mit jelentenek, mit tartalmaznak adott bizonyos kifejezések).

Amikor japán kultúrával foglalkozunk, akár irodalommal, vallás- és eszmetörténettel, művészettörténettel vagy a modern társadalomtudományok témáival, elég sok ilyen fogalommal és kifejezéssel találkozunk, amelyek kulcsfontosságúnak mondhatók Japán igazi megértéséhez nemcsak az idegenek számára, hanem maguknak a japánoknak is. Ugyanis a japán kultúrába a saját, eredeti elemek mellett kölcsönös módosító hatással indiai és kínai, újabban európai, valamint amerikai eredetű elemek kerültek be, és fontos szerepet játszottak és játszanak máig. Ebből kifolyólag egy-egy fogalom az eredeti használatánál sokkal összetettebb, bonyolultabb tartalmúvá vált. Ha csak a buddhizmus történetét vagy az irodalom történetét nézzük is meg, rögtön számos példát találunk erre.¹ Ilyenek: 有 *u*, 無 *mu*, 空 *kú*, 悟り *szatori*, 道 *dó*, 常 *dzsó*, 無常 *mudzso*, 寂 *dzsaku*, 滅 *mecu* (buddhizmus); 幽玄 *júgen*, 侘 *vabi*, 寂 *vabi*, 花 *hana*, 匂い *nioi*, 義理 *giri*, 人情 *nindzso* (irodalom és művészet).

De a kínai filozófiából átkerült szavak is a japán gondolkodás alapjait képezik, az eredeti japán hitvilág, a sintó fogalmak mellett, mint például: 理 *ri*, 気 *ki*, 自然 *sidzen*, 天 *ten*, 道 *dó*, 中庸 *csújó*, 仁 *dzsin*, 孝 *kó*, 忠 *csú* (kínai filozófia); 神 *kami*, 荒御霊 *aramitama*, 和御霊 *nigimitama*, 穢れ *kegare*, 祓 *harai*, 禊 *miszogi*, 清 *ki*

* Jelen dolgozat a Japan Foundation Fellowship Program keretében tett tanulmányút egyik eredménye.

¹ A buddhizmus már Kínában nagy mértékben elkínaiasodott a taoizmus, a jin-jang filozófia és a konfucianizmus hatására, valamint a szútrák kínai nyelvre való fordítása során; de Japánban is, ahová főleg kínai közvetítéssel jutott a buddhizmus, további sajátos értelmezések történtek, és új irányzatok jelentek meg. Ld. pl. Nakamura Hadzsime, *Tójódzsin no sühóhó* 4 vols. Tokió, 1962; Nakamura Hajime, *Ways of Thinking of Eastern Peoples, India, China, Tibet, Japan*. Honolulu, 1985; Fukunaga Kódzsi, *Csúgoku no Tecugaku, Sükjó, Geidzsucu*. Tokió, 1988.

kijoki, 赤 *akaki*, 正しく *tadasiku*, 直 *naoki*, なお *naobi*, 物忌 *monoimi* (sintó).

A főbb sintó fogalmak kivételével a fogalmak többsége úgynevezett 漢語 *kango*, azaz kínai eredetű. S természetesen nem csak korlátozottan, egy adott területen használhatóak, hanem, mint alapfogalmak, a használati közegetől függően, bizonyos jelentéssbővüléssel vagy szűkítéssel kerültek használatba, így új tartalmat kaptak nemcsak Kínában, hanem Japánban is. Köztük sok olyan szó is található, amely egymástól teljesen távol eső közegben is használatos.

Tipikusan ilyen szó a 修行 *sugjó*, amelynek tisztázásával jobban megérthetjük az emberi testről és lélekről alkotott, a keresztény eszmerendszeren alapuló európai, Descartes-féle dualista kép, a régi indiai valamint kínai gondolkodás hatására kialakult keleti felfogás közötti alapvető különbséget. Ez a keleti gondolkodás megértésének egyik alapja is lehet. Az utóbbi időben az orvostudományban és a pszichológiában is szép számmal akadnak olyan kutatók és szaktudósok, akik a keleti nézetek jelentőségére kezdtek felfigyelni a filológusok és filozófusok mellett.²

Azonban mielőtt a *sugjó*-t tanulmányoznánk, egy másik szóval is feltétlenül tisztában kell lennünk, amely a *sugjó* fogalommal mindig együtt van jelen a japán gondolkodásban, s ennek ismeretében válhat teljessé a *sugjó* megértése is. Ez a szó a 道 *dó/micsi*.

2. 道 *Dó/tó/micsi* 'út'

A 道 írásjegyet, *dó/tó*-nak olvassuk, mely kínai eredetű szót takar, azaz 漢語 *kango*, s a japán használatban összetételekben fordul elő.³ Az utat jelentő eredeti japán szó *micsi*. A japánok a kínai írás átvétele után nem csak kínai jövevényszavakat jegyeztek le kínai írással, hanem az eredeti japán szavakat is. A kínai írásnak Japánban olyan heterogrammos alkalmazása alakult ki, mint a középperzsa *pahlavi* írásban, ahol arameus írásképet használtak a perzsa hangalak lejegyzésére (*huzvárish*). Így tárgult az írással jelölt szó jelentésmezeje a japánban az "írás képén" keresztül is, ezért is nagyon fontos, hogy külön gondossággal vizsgáljuk meg mindig az adott szó jelentését.

A mai japán nyelv legautentikusabb szótárában, a *Kódzsien*-ben⁴ a következőket olvashatjuk a *dó* és *micsi* címszó alatt

どう道 *dó* [dó 呉 *go*-kiejtés, 漢 *kan*-kiejtés] ① *toori micsi* 'járó út, utca', *micsi* 'út, utca' ② 1. *hito to site mamoru beki dzsóri* 'embernek követendő és betartandó

² Pl. Bergson, E. Herrigel, Merleau-Ponty, Jung, Fromm stb. valamint az ún. holistic medicine vagy a Kínában és Japánban folyó hagyományos orvoslás modern tudományos kutatása. Ld. Juasza Jaszuo, *Sintai - Tójó teki sinsinron no kokoromi*. Tokió, 1989; Juasza Jaszuo, *Ki, Sugjó, Sintai*. Tokió, 1989.

³ Pl. 道教 *dókjó*, 儒道 *dzsudó*, 仏道 *bucudó*, 神道 *sintó*, 修験道 *sugendó*, 歌道 *kadó*, 茶道 *csadó*, 香道 *kódó*, 花道 *kadó*, 武道 *budó*, 柔道 *dzsudó*, 剣道 *kendó*, 芸道 *geidó*, 孝道 *kódó*, 色道 *sikidó*, 衆道 *súdó*, ugyanezek japánosan pl. 人の道 *hito no micsi*, 仏の道 *hotoke no micsi*, 木の道 *ki no micsi*, 歌の道 *uta no micsi*, 剣の道 *ken no micsi*, 色の道 *iro no micsi* stb.

⁴ *Kódzsien dai 4 han*. Tokió, 1991.

helyes alapelv, princípium'.⁵ *mata ucsú no genri* 'továbbá az univerzum princípiuma' 2. *sinbucu no osie* 'istenek és Buddha tanítása' *mata bodai, satori* 'bódhi, megvilág-gosodás' ③ *ningen ga ocsiru majoi no szekai* 'a család és tévedés világa, ahová az ember lezuhanhat, *bhrántidhātu* csikusódó 'tirjagjóni-gati' ④ *dóka no osie* 'taoista tanítás' *dókjó* 'taoizmus' ⑤ *szenmon no gakumon, gigei* 'szaktudomány, művészet' ⑥ *iu koto* 'mondani' *kataru koto* 'mesélni' ⑦ *gjószeidzsó no kukaku* 'közigazgatási területi egységek'.

みち 道、路、途 *micsi* [az utat jelentő *csi*-ből és prefixum *mi*-ből áll] ① *hito ja kuruma nado ga óraiszuru tame no tokoro* 'az embereknek és járműveknek stb.-nek közlekedésére való hely' *cúkószuru tokoro* 'közlekedési hely' *dóro* 'út' *cúro* 'átjáró' ② *mokutekicsi ni itaru tocsú* 'célba meneteli út közben' ③ *micsinori* 'úti távolság, út hossza' *kjori* 'távolság' ④ [átvitt értelemben] *hito ga kangaetari okonattari szuru kotogara no dzsóri* 'azon dolgok logikája, alapigazsága, amelyeket az ember elkövet, vagy amelyeken az ember gondolkodik' *dóri* 'alapigazság' ⑤ *tokuni, dzsukjó, bukkjó nado no tokutei no kjógi* 'tan, különösen konfuciánus tan, buddhista tan', *hotoke no micsi* ⑥ *dóri o vakimaeru koto* 'az alapigazság megértése, betartása' *funbecu* 'megítélés, belátás, bölcsesség' ⑦ *tedate, suhó, sudan* 'eszköz, mód' ⑧ *hó men, szono muki* 'vmi felé, terület' ⑨ *asiba* 'állvány', *fumidai* 'zsámoly'.

Ha ugyanezt a *dó* szót egy buddhista szakszótárban keressük meg, a következő magyarázatot kapjuk:⁶

どう 道 *dó* ① a *bódhi* szó fordítása ② *márga* 1. *cúnjú no gi Nehan ni omomuku beki sugjó no hósoku o szaszu* 'a nirvánába vezető buddhista edző-gyakorlásra vonatkozó törvények, szabályok' 2. *kiro no gi, fumu beki micsi no ii* 人道 *dzsindó*, 仏道 *bucu-dó no gotosi* 'követendő út, mint az emberi út, a buddhista út' 3. *rinten no gi, góin ni jotte sudzsú no kahó o ukete jamadzaru o iu* 三善道 *szan dzendó*, 三悪道 *szan akudó*, 六道 *rokudó no gotosi* 'körforgás; szüntelen forgás, melynél a cselekedetnek mint oknak megfelelő eredményt, gyümölcsöt kap az ember, mint a három jó világ, a három rossz világ, azaz a hat világ. Azonos mint *gati*'. ③ 道教 *dókjó* *ó o szaszu* 'taoizmus'.

A fentiek a mai szótárakban rögzített *dó* illetve *micsi* alapvető jelentései. Most ezeknek a szavaknak a használati fejlődését nézzük meg.⁷

⁵ 条理 *dzsóri*-nak a japán-angol szótárban 'reason' a megfelelője, s ez magyarul 'indok, ok, józan ész' az angol-magyar szótárban. Itt mindjárt értelmezési nehézségbe ütközünk, ha csak két-nyelvű szótárt forgatunk. Mondanom se kell, a többi esetben is hasonló a helyzet. Igyekszünk minél közelebbi értelmezést megadni.

⁶ *Bukkjó dzsiten*. Ui Hakudzsu szerk., Tokió, 1980; *Ivanami Bukkjó dzsiten*. Tokió, 1989; *Oda Tokunó hotei Bukkjó dai dzsiten*. Tokió, 1930.

⁷ Szagara Tóru tanulmánykötete foglalkozik a *dó*-n kívül a 理 *ri*, 自然 *sidzen*, 天 *ten*, 心 *sin*, 伝統 *dentó* fogalmak japáni használatának történeti fejlődésével a kínai használatával összevetve. Itt az ő tanulmányai nyomán foglaljuk össze a *dó* szó használati történetét. Szagara Tóru, *Nippon no sziszó*. Tokió, 1989.

Japánban a 道 *dó* szó tartalmas használata először a hetedik században, a kínai mintára szervezett közigazgatási rendszerben jelenik meg (律令五畿七道 *Ricu-rjó szej goki sicsidó*)⁸, mint egy meghatározott földrajzi terület egység jelölése. De ez a használata a *Ricu-rjó* rendszer oktatási rendszerének fejlődésével együtt az ember tevékenységének területét jelölő, a szakmai jellegét is magában foglaló szóvá fejlődik (明経道 *mjókjódó* 'a konfuciánus íráskönyvtanulmányozása', 明法道 *mjóbódó* 'jogtudomány', 紀伝道 *kidendó* 'a kínai irodalmi művek tanulmányozása', 算道 *szandó* 'számolás-tudomány').

A hivatalos feljegyzések szerint a buddhizmus a hatodik század közepe táján került Japánba, s a hetedik század elején már megjelennek a japánok által írt szútrakommentárok is, mint pl. a Sótoku hercegnek (574 - 622) tulajdonított *Szangjó giso*,⁹ de a Kínában járt sok tudós szerzetes buddhizmust meghonosító, terjesztő tevékenysége révén a kilencedik, tizedik században erőteljes fejlődésnek indul, s a japánok sajátjává is válik a buddhista gondolat.

A buddhizmus kibontakozásával a 道 *dó* jelnek *dó* kínai hangalak-alapú olvasata is elterjed, buddhista tartalommal, mint 仏道 *bucudó*, 入道 *njudó*, 修道 *súdó*, stb. A 12 - 13. sz. után, amikor a zen-buddhizmus is átkerül Japánba, s a japán kultúra megformálásának meghatározó elemévé válik, a 道 *dó*-nak buddhista értelmezésű aspektusa további hangsúlyt kap. A japán Szótózen alapítója, Dógen (1200 - 1253) írási *Sóbógenzó*-jában:¹⁰ "Bodai va Tendzsiku no on, koko ni va dó to iu 'A bódhi az indiai hangalak, itt pedig *dó*-nak mondjuk", s az ő értelmezésében a világegyetem és az ember egyetemes legmagasabb tökély állapotát jelentette, amely megkeresendő.

A szamurájok uralkodó rétegében a középkortól az újkorig majd hétszáz éven át tartó uralkodásuk alatt terjedt el a zen-buddhizmus, s ennek során ez a 道 *dó* kép is a japán kultúra egyik alapfogalma lett, mint ahogy az esztétikust Szagara megfogalmazza: "Amikor a dógeni *dó* képe az emberi tevékenység egyes konkrét területén elért végső, tökély állapotának, a 境地 *kjó-csinak*¹¹ megértésére hatott, és annak ellenére, hogy a kép tartalmilag sokféle változáson ment keresztül, olyan értelemben beivódott az ember gondolkodásába, hogy az egyes konkrét tevékenységi területen elért végső, tökély állapot valamilyen módon az egyetemes állapothoz kapcsolódik (azaz az egyes területen való végső tökéletes állapot elérése az

⁸ Ld. Takidzava Szeidzsiró, *Ricu-rjószej kenkjú*. Tokió, 1966; *Ricu-rjó*. Tokió, 1972.

⁹ *Szangjó giso* a Sótoku hercegnek tulajdonított szútra-kommentárok gyűjtő neve, három szútra-kommentárból áll; *Hokke giso*, 4 vols., *Sómagjó giso*, 1 vol., *Juimagjó giso*, 2 vols.; *Sótoku taisi sú*. Tokió, 1972.

¹⁰ Dógen 1223-1227-ig Szung-Kínában a Szótó irányzatú zen-buddhizmust tanulmányozza, 1244-ben Ecsidenben megnyitja a Szótó-zen gyakorló dódzsó-ját, az Eiheidzi templomot. A *Sóbógenzó* az élete utolsó 13 éve alatt tartott tanításainak gyűjteménye, amelyet tanítványai szerkesztettek, s a japán gondolkodás további alakulására, különösen a zen irányzat japáni fejlődésére meghatározó hatást tett.

¹¹ 境地 *kjócsi* is idegen nyelvre nehezen fordítható szó az eredeti 'hely, körülmény' jelentése mellett átvitt értelemben valamilyen elért magasabb lelki és léti állapotot jelenti.

egyetemes állapot elérését jelenti), így születik meg az ún. 芸道 *geidó*¹² gondolat is¹³ a japán eszmetörténet fejlődésében.

Ahogy már láttuk, a *mic*si "mi"-je prefixum, mely tisztetletet, nagybecsülést fejez ki, a "csi" irányt és egyben helyet jelent (*idzucsi* 'merre', *ocsi* 'távoli hely, arra', *kocsi* 'erre'). Így a szó etimológiai tartalmából arra következtethetünk, hogy a *mic*si szó akkor sem csak az objektíve meghatározható két pontot, helyiséget összekötő földrajzi földcsíkot, az utat jelenti, amikor konkrét út jelölésében szerepel, hanem a valamilyen irányba, valamit keresve haladás jelentést is magában hordozza. Másfelől a szónak helyjelentésű tartalmából könnyen következhet, hogy a *mic*si 'helyi' és 'szakterületi' jelentéssel kezd bírni. Különösen, ha erre hat a 道 *dó* fogalma is. Valóban már a 12. sz. táján különböző, elsajátítandó tudást hordozó szakmai területeket je-lölő szóként is használják a *mic*si kifejezést, mint pl. *kino mic*si *no takumi* 'asztalos, ács'. (*Gendzsi monogatari*); *kangen no mic*si 'zenész szakma'; *jumija no mic*si 'íjászat, harcos útja'. A *mic*si ilyen használata a 13 - 14. sz.-ra teljes mértékben jogot nyer, mint ahogy pl. Edzsó (1198 - 1280) zen-szerzetes írja *Sóbógendzsi dzuimon* c. munkájában:¹⁴ "hito sono ieni umare sono *mic*si ni iraba, madzu sono *kagjó* o sú szubesi = ha az ember egy adott házban megszületik, s annak az útjára lép, először is annak a ház-nak mesterségét, szakmáját kell tanulnia és csiszolnia".¹⁵

A fentiek szerint a *dó/mic*si fogalmának kialakult lényegi jelentését talán valahogy úgy lehetne megfogalmazni, hogy a végső tökély állapota, s egyben ennek a végső állapotnak az elérése érdekében az időben és térben célirányosan kifejtett testi és lelki tevékenységek összessége, s az utóbbi értelemben a 歌道 *kadó* 'a verselés útja', 修道 *súdó* 'a művészet, tudomány és vallás útján való önnevelő, edző-gyakorló tanulmányozás', 芸道 *geidó* 'a művészet útja' vagy 管弦の道 *kangen no mic*si 'a zenész útja', *hitono mic*si 'az ember útja' stb. S itt érkezünk el a 修行 *sugjó* fogalmához, amely a fent tárgyalt *utak* valamelyikén történő, az egész utat végigkísérő, a végső cél elérése érdekében végzett testi és lelki edző-gyakorlatot takar.

3. 修行 *sugjó*

A 修行 *sugjó* fogalma szintén a buddhizmussal együtt terjedt el Japánban, de a buddhizmus *sugjó*-ja is, indiai eredetű lévén, az indiai jóga ősrégi hagyományából ered. A *sugjó* a szanszkrit *bhāvanā*-nak kínai fordítása.¹⁶

¹² A *geidó*: *csadó*, *kadó*, *nó*, *kendó*, stb. valamilyen testi és tárgyi eszközökkel megvalósító "performance művészetek" gyűjtő fogalma, melyek a külső technikai tudás tökéletes szintjének elérésével párhuzamosan az itt tárgyalt belső tökély állapotának elérését célozzák.

¹³ Szagara, i.m., 70-71.

¹⁴ Dógen szavainak gyűjteménye a tanítvány Edzsó naponkénti feljegyzésében.

¹⁵ *Sóbógendzsi dzuimon* ki, Vacudzsi Tecuró szerk., Tokió, 1991, 20.

¹⁶ Maga a *sugjó* kifejezés régi kínai szövegekben található szó, amely a konfúciuszi tanítás révén művelt emberről történő kiművelés folyamatát jelentette, s ezt felhasználták a szútrák fordítói, mivel *bhāvanā* (jelentése 'létrehozás, ismételve gyakorlás és elsajátítás')-hoz hasonló tartalmat láttak benne. *Ivanami Bukkjó dzsiten*, i.m. (A szanszkrit terminológia terén a magyar átirásban és értelmezésben sok értékes segítséget kaptam Bethlenfalvy Gézától. Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni érte.)

A jóga tradíciójában az ilyen testi gyakorlatot *tapasz*-nak nevezik. A *tapasz* eredeti jelentése 'hő, tűz, vagy a dolgokat megmelegítő effektus', s ebből: 'lélek tüze, belső hő'. A jóga tradícióban a gyakorlás, a *tapasz* szó alatt azt értik, hogy a test mindenféle képességeinek fejlesztő edzésén keresztül a gyakorló saját lelke bensejében egy új én-t tud felébreszteni, a saját szellemnek egy újabb működésére tud ráébredni, vagy ezeket megteremtő energiát kaphat.¹⁷

Miután a buddhizmus Kínába jutott, és a kínai eredetű taoista hagyomány és egyéb elemek is bekerülnek a buddhista gyakorlatba, s kínai Mahájána buddhizmus gyakorlati rendszereinek megfelelően sokféle *sugjó* módozat alakul ki.

Japánban a japáni elemeket magába szívó, Kínából átkerülő buddhista *sugjó*-nak szintén sokféle módozata rendszereződik, mint pl. a 密教 *mikkjó* azaz ezoterikus buddhista irányzatú (天台 *Tendai* és 真言 *Singon* irányzatok) gyakorlási módok, a 禅 *Zen* irányzatok gyakorlatai, a 修験道 *sugendó* (hegyi aszketizmus), 回峯行 *kaihógjó* (hegycsúcsok vándorlása) stb. S az így kialakult különböző *sugjó* gyakorlatok nem csak mint vallási gyakorlatok hatottak széles körben a japán életre, hanem, mint a 武道 *budó* vagy 芸道 *geidó* sajátos kulturális területek kifejlődésében is nagy szerepet játszottak. Később erről is ejtünk néhány szót.

3.1. A buddhista *sugjó*

A vallási élet általában a hitben és a vallásgyakorlásban teljesedik ki, a buddhizmusban azonban arra törekednek, hogy a Buddha által tapasztalt megvilágosodás állapotát saját magán valósítsa meg a gyakorló buddhista, így a *gyakorlás* azaz *sugjó* kapja a nagyobb hangsúlyt. Maga Buddha a megvilágosodáshoz vezető élet normájaként betartandó részletes előírásokat (戒律 *kairicu*) adott tanítványainak, s a lelki edző-nemesítő és gyakorló módokat különböző erények szerint csoportosítva mutatta be.¹⁸ Tehát a buddhizmusban a *sugjó* Buddha tanításának a gyakorlását jelenti. De mi Buddha tanításainak a lényege?

Buddha tanításainak lényegét, azaz a bonyolult buddhista filozófia alapgondolatát illetően a szakirodalom szinte mindenütt az ún. 無我 *muga*-t említi.¹⁹

A 無我 *muga* a szanszkrit *nirātma*, *nairātmjá*, a páli *anattā* kínai fordítása, s a buddhizmus előtti upanisad filozófiában nagy hangsúlyt kapott 我 *ga*, *átman* (az ember énjében objektíve létezőnek gondolt, központi, állandó, egyedüli irányító) gondoltnak a tagadását jelenti, vagyis Buddha azt tanította, hogy nem szabad a "nem *át-man*"-t "*átman*"-nak ismerni, különösen a testet nem. Mivel Buddha tanítása szerint a "mindenség" csak egyfajta "viszonyulásból" keletkezik és szűnik meg, valójában nincs sehol olyan valami, amit sajátunknak tekinthetnénk. Mindez egy *ga*, *átman*-hoz való ragaszkodástól való megszabadulás szükségességét tanítja. Egyben

¹⁷ Juasza Jaszuo, *Ki, Sugjó, Sintai*, i.m.

¹⁸ Ld. pl. *Budda no kotoba, szutta-nipáta*. Ford. Nakamura Hadzsime, Tokió, 1991.

¹⁹ Pl. Jamagucsi és mások, *Bukkjógaku dzsoszecu*. Kiotó, 1969; Takaszaki Dzsikidó, *Bukkjó njúmon*. Tokió, 1990; Jikido Takasaki, *An Introduction to Buddhism*. Tokió, 1987; Komacu Csikó, *Va ga omou - Budda to heiva no mic*si 2 vols. Kiotó, 1984; Chiko Komatsu, *The Way to Peace - The Life and Teachings of the Buddha*. Kiotó, 1989.

az ilyen ideális állapotig vezető gyakorlati folyamatra is utal, melynek célja a *muga*, az *átman*-hoz való ragaszkodástól szabadult állapot. A buddhizmus ezen iskolája szerint csak ilyen állapotban lehetséges az "igazi valóságot meglátni". Ezt az igazi megismerésmódot csak a gyakorláson keresztül lehet megszerezni. Más szóval a buddhista filozófiának az alapállása az, hogy csak a gyakorlati folyamaton végigmelve válik lehetségessé az igazi logikai megismerés. Azaz a buddhizmusban a gyakorló filozófiától elszakadt elméleti filozófia nem létezik. Az a legenda, mely szerint Buddha metafizikai jellegű kérdésekre nem válaszolt, s csak hallgatott, azt tanítja, hogy Buddha csak a gyakorláson keresztül szerzett megismerést tartotta az igazi megismerésnek.

A *muga*-állapotában bekövetkező tudást, a lét igazi mivoltának megismerését *慧 e-nek*, bölcsesség (*pradzsnjá*)-nak hívják, amelyet a buddhista tanítás szerint csak a *sugjó*-n keresztül tudunk megszerezni, olyan módon, hogy a mindennapi én azzá az eredeti, igazi énné válik, amely a *muga*-nak, *anattá*-nak mondott végső eredeti igazi állapottal azonos. Ekkor az ember egy új perspektívikus látóhatárt észlel, s az univerzumban lévő összes létezőnek a teljes létét fogja helyesen megismerni, megérteni, azaz "megvilágosodik". Ez Buddha tanítása, ezen belül pedig a *sugjó* a megvilágosodáshoz vezető gyakorlati tevékenység, amelynek a megvilágosodás a célja.

A fentiekben vázolt buddhista *sugjó* négy gyakorlati formában jelenik meg: a buddhista szerzetesi szervzet belső törvényében, a *律 ricu*-ban, *vinaja*-ban, amelyet a szerzetesnek álltak önkéntesen vállalni; a tagadó előírásokban, a *戒 kai*-ban, *síla*-ban, amelyet a szerzetesi rendbe lépni vagy buddhista hitre térni szándékozó világi emberek önkéntesen vállalnak, olyan formában, hogy "én (valamit) nem teszek"; a meditációban, *定 dzsó*-ban, *szamádhi*-ban, és a buddhista szertartásokban.

Mindezt még egyszer összefoglalva a buddhista *sugjó* célja az olyan állapot megvalósítása, amelyben a szenvedés és szenvedély megszűnik, azaz bekövetkezik a megvilágosodás. Ennek érdekében gyakorolják a buddhisták az élet fent említett előírásait, és teljesen magukévá téve elmélyítik a *szamádhi*-t, a meditációt, s megvalósítják az igazság meglátását, megtapasztalását, hogy a *pradzsnjá*-t, a megvilágosodott bölcsességet elérik.

Összegezve tehát elméletileg a *sugjó* a világi, mindennapos élet szabályainál sokkal szigorúbb korlátozások önkéntes vállalása, a saját test és lélek szabályozása azzal a céllal, hogy ezáltal az átlagemberek életénél mélyebb tartalmú élethez juthassunk. A *sugjó* gyakorlati tartalma pedig a következő két fő összetevőre bontható: az egyik a rajtunk kívüli világgal kapcsolatos, kifelé irányuló gyakorlás (szabályok betartása, *kai*, *síla*), amely az én és a külvilág kapcsolatán alapulva valósul meg, a másik az önnön lélek belsejébe irányuló gyakorlás (meditáció, *dzsó*, *szamádhi*).

3.2. Sugjó módozatok

A buddhizmus fejlődésével a *sugjó* módozatai is a tanokhoz hasonlóan bonyolultabbá váltak. A japán buddhizmus *sugjó* rendszerének kialakulásában azonban természetesen a kínai buddhizmusban megfogalmazódott *sugjó* képe

adta az alapot, különösen a Tendai irányzat megalapítója, Csigi (智顗 Zhì-yǐ 538-597) és a Zen irányzat első mestere, Daruma (達磨 Dá-mó ? - 530?) tanításai.

Csigi írásában²⁰ a buddhista sugjó módozatokat úgy foglalta rendszerbe, hogy a zen-t, *dhjána*-t állította a központba. A zen a mahájána buddhizmusban a *bó dhiszattva* (megvilágosodást kereső, valamint megvilágosodást elért bölcs ember) hat gyakorlandó erényének egyike (1. 布施 *fusze*, *dána* 'adakozás' 2. 持戒 *dzsikai*, *síla* 'erkölcsi szabályok betartása' 3. 忍辱 *ninniku*, *ksánti* 'türelem' 4. 精進 *sódzsín*, *virja* 'törekvés' 5. 禪定 *zendzsó*, *dhjána* 'meditáció' 6. 智慧 *csie*, *pradzsnjá* 'bölcsesség').

Csigi a zen filozófia tartalmát a 莊子 *Zhuáng-zí*²¹ gondolatának felhasználásával kialakult 止 *si*, *samatha* és 觀 *kan*, *vipasjaná* elméletével rendszerezte.

A *si* a lélek edzésével egy olyan lelkiállapot elérése, amelyben az embert semmilyen külső hatás és gondolat nem zavarja, s az így elért állapotban lévő léleknek egy konkrét szent "tárgyra" vagy "alakra" való koncentrációja. A *kan* a *si* gyakorlásán keresztül megszerzett *pradzsnjá*-val, 智慧 *csie*-vel történő szent "tárgy" vagy "alak" meglátását jelenti. Így a 止觀 *sikan* a buddhista megvilágosodáshoz vezető *sugjó* alapvető három tétele az ún. 三學 *szangaku*-ból azaz 戒 *kai*, *síla*, 定 *dzsó*, *szamádhi*, 慧 *e*, *pradzsnjá*-ból *dzsó*-nak és *e*-nek felel meg, *dé si* és *kan*, egyik a másikat megvalósító, egymást nem nélkülözhető kapcsolatban állnak.

Csigi a *sikan* háromféle módozatát különbözteti meg: 1. rögtön a gyakorlás kezdetétől a legmagasabb állapottal foglalkozó 円頓止觀 *enton sikan*, amelyet tíz kötetes *Maka sikan*-jában részletesen tárgyal, 2. az alacsonyabb szintről a magasabb szintre, fokozatosan a megvilágosodáshoz vezető 漸次止觀 *dzendzsi sikan*, amelyet a szintén tíz kötetes *Zenmon súsó*-jában tárgyal részletesen, s ennek összefoglalója a *Sogaku zen jómón* (ún. *Tendai sósikan*), 3. az 1. és 2. módnak a körülményeknek megfelelő szabadon kombinált alkalmazása: 不定止觀 *fudzso sikan*, amelyet a két kötetes *Rokumjóbómón*-ban gondosan, példákkal illusztrálva magyaráz.

A *Maka sikan*-ban Csigi a 四種三昧 *sisu dzanmai*, 'négyféle meditáció (*szamádhi*)'-ként a *si* gyakorlati technikáját konkrétan elmagyarázza.²² Lényegét tekintve ez kétféle: egyik az állandó, folytonos ülő helyzetben történő koncentráció, a 常坐三昧 *dzsódza dzanmai*, a másik az állandó, ismétlődő cselekvéssel történő koncentráció, a 常行三昧 *dzsógjó dzanmai*.

Az ezoterikus buddhizmusban úgy tartják, hogy Buddha testi, nyelvi és tudati-lelki cselekedeteinek az átlagember által felfoghatatlan csodálatos hatása és ereje van, s ezért ezeket három titok (三密 *szanmicu*)-nak nevezik. Azonban az emberek

²⁰ Csigi fontosabb írásai, amelyek a japán buddhizmusra is nagy hatással voltak: *Zenmon súsó*, 10 kötet, *Sogaku dzazen jómón*, 1 kötet (ún. *Tendai sósikan*), a *Zenmon súsó*, 10 kötet összefoglalója, amelyet a dzazen eljárást magyarázó "kézikönyv" gyanánt készített Csigi a buddhizmus történetében először, s máig nem készült ennél gondosabb zen-kézikönyv: olvasható a lent 22-nél említett kiadás bevezető tanulmányában); *Maka sikan*, 10 kötet.

²¹ Ld. Szódzsi, 4 vols. Tokió, 1990; Motojama Hirosi, *Dzadzen, meiszó, dókjó no sinpi*, Tokió, 1991.

²² Négyféle meditáció: 常坐三昧 *dzsódza dzanmai*, 常行三昧 *dzsógjó dzanmai*, 半行半坐三昧 *hangjó handza dzanmai*, 非行非坐三昧 *higjó hidza dzanmai*. Ld. *Maka sikan*, *dzsó*, ge. Tokió, 1972; *Tendai sósikan*. Tokió, 1991; Motojama Hirosi, *Dzazen, meiszó, dókjó no sinpi*. op.cit.

cselekedeteit is lényegében Buddhával azonosnak tekintik, s az ember összes cselekedetét három csoportra osztják, a testi cselekvésre (身 *sin*, *kája-karman*), a nyelvi cselekedetekre (口 *ku*, *vák-karman*) és a tudati-lelki cselekedetekre (意 *i*, *manasz-karman*). A buddhizmus ezoterikus gyakorlásában pedig a következőket jelenti:

1. 身密 *sinmicu* (*kája*) a testtartásnak, azaz különböző testi pózoknak, helyzetnek hatása, ereje.
2. 口密 *kumicu* (*vák*) a mantrák (*singon*), a dháranák (*darani*) stb. szent szavak recitálása, valamint a szútrák olvasásának hatása és ereje.
3. 意密 *imicu* (*manasz*) lelki működés; a tudatot, gondolkodást koncentrálni, a zavaró gondolatokat fokozatosan kiűző meditáció lelki effektusa.

Tehát azt lehet mondani, hogy a dzsódza *dzanmai* a fenti három "cselekedet" kombinációjából álló, "mozdulatlan meditáció", s a dzsógjó *dzanmai* főleg a testi mozgásból álló "mozgásos meditáció", amely a testi mozgás folytonos fenntartásán keresztül a lelket fokozatosan a zavaros gondolatoktól mentes, tiszta állapotba vezeti. Ennek híres példája a 般舟 *handzsú dzanmai*, *pradžupanna-buddha-szammukhá*-*vaszthita-szamádhi*, amely 三昧 *szanmai* gyakorlásában Buddha alakja meglátásának átélését valósítja meg. A 常行三昧堂 *dzsógjó dzanmaidó* nevű csarnokban elhelyezett Amitábhá szobor körül Buddhát dicsőítő szavakat recitálva jár száz napig. Japáni példaként pedig a Hiei hegyen gyakorolt 龍山行 *ródzangjó*, 'hegyek közé vonulás' és 回峯行 *kaihógjó*, 'csúcsok vándorlása' stb. említhetők. A *ródzangjó* gyakorlatot végző olyan módon imádja Buddhát, hogy a feje fölött nyújtott összetett kéz tartással teljes hosszában a földre leborul és hasra fekszik, s majd lassan feláll ősszetett kézzel Buddhát tisztelve, és ismét a földre fekszik (五体投地 *gotai tócsi*, 'az egész testnek föld-re dobása'). Ezt a gyakorlatot naponta ezernél is többször ismétli több hónapon keresztül. A *kaihógjó* esetében a hegyek csúcsait Buddhák, istenek által lakott szent területnek tekintve naponta meghatározott kilométert jár be, s ezt évente száz napig folytatja tíz éven keresztül, összesen ezer napig.²³

A fent említett buddhista ezoterikus *sugjó* módzatok a 9. század körül Kínában járt tudós szerzetesek révén kerültek Japánba,²⁴ s az eredeti japán vallási kultúra elemeit is felvéve nemcsak mint buddhista kultúra terjednek Japánban, hanem a népi kultúra forrásaként is szolgáltak. A sintoista hegyimádattal találkozva, például az ún. 修験道 *sugendó* fejlődik ki belőle, a *handzsú dzanmai* népiesedéséből egy táncos népi műfaj, a 念仏踊り *nenbucu odori* keletkezett, ebből pedig a nyári népi ünnep, a 盆踊り *bonodori*. De a dzsógjó *dzanmai*-nak a mozgás általi lélekcsiszolása a japán 芸道

²³ Ivanami Bukkjó dzsiten, i.m.; Juasza Jaszuo, *Ki, Sugjó, Sintai*, i.m.

²⁴ Szaicsó (767-822) hozza a Tendai irányzatot, Kúkai (774-835) pedig a Singon irányzatot. Később a 13. sz.-ban Eisai (1141-1215), Dógen (1200-1253) és más szerzetesek által a Daruma alapította zen-irányzat is átkerül Japánba, s *sugjó* elméletének elmélyülésével együtt minden kulturális területen 無 *mu*, *abháva*, 空 *kú*, *súnya* filozófiának meghonosodását eredményezte. Jamadzaki Taikó, *Mikkjó meiszó to sinszó sinri*. Tokió, 1900; Juasza Jaszuo, *Sintai - Tó-jóteki sinsinron no kokoromi*, i.m.; Kúkai. Tokió, 1972; Szaicsó. Tokió, 1972.

geidó 'művészet út' és a 武道 *budó* 'fegyveres, harcos út' kialakulására is alapvető en fontos, nagy hatással volt.

4. 修行 *sugjó* és 芸道 *geidó*

A buddhista *sugjó* gondolata a 12. század vége tájától kezdve különböző művészeti területekbe is bekerül, s a 和歌 *vaka*, 'japán dal', 能楽 *nógaku* 'nó színház', 茶道 *csadó* 'tea szertartás' stb. területen az ún. *geidó* elmélet formáját kapja. Később a 16 - 17. sz.-ra pedig a *budó* elméletét teremti meg.

A *sugjó* célja a 悟り *szatori*, vagyis az *e*, *pradžsnyá* megszerzése, a 'megvilágosodás' elérése volt. A művészet célja pedig a "szép" keresése. Az irodalom a "szép"-nek szavakkal történő kifejezése. A képzőművészetek és zene a "szép"-nek különböző anyagokkal történő kifejezése. A *nógaku* és *csadó* a "szép"-nek testmozgással történő kifejezése. Japánban a *sugjó* gondolat hatására a "szép" átélési tapasztalatainak végső ideális állapotát a *sugjó*-n keresztül elért *szatori* 'megvilágosodási' átélés analógiájával kezdik megfogalmazni.²⁵

A 12. sz. végi *vaka*-költő Fudzsivara no Sundzei (1114 - 1201) Csigi *Maka sikan*-jától inspirálva a 幽玄 *jügen* 'csendes, finom, nem mesterkelt, nyugodt, misztikus, mélyen szép' fogalmát először alkalmazza a *vaka*-költészet elérendő ideális állapota jelölésére (幽玄体 *jügentai* 'jügen stílus'). Azt akarja, hogy miként a szerzetesek a *sugjó*-val a *szatori*-hoz, a megvilágosodáshoz jutnak, a *vaka*-költők a *vaka*-versek készítése cselekedetein keresztül jussanak a *jügen*-nak mondott ideális "szép" állapotához.²⁶

A 13. sz.-ban pedig a *vaka*-verseket egyfajta *dháraní*-nak, mágikus szent szavaknak tekintő nézet is megjelent, mely szerint a kitűnő *vaka*-költemények az írással fejezik ki a *jügen* állapotát a *dháraní*-hoz hasonlóan, amelyek az átlagember által egykönnyen el nem érhető *szatori* állapotát fejezik ki.

A szerzetesek *sugjó*-ja helyett a költők a *vaka*-írás "lelki edzése" keresztül igyekeznek a *jügen* "szépet" elérni. Ez a továbbiakban olyan gondolatot szült, hogy a költők a saját "lelkük" edzésével, csiszolásával elérhetik a "szépet", s a *vaka*-írást a személyiség egy fajta kiművelésmódjaként értelmezték. Így született a 歌道 *kadó*, a 'vaka-költészet útja'.²⁷

A *vaka*-költészettel kapcsolatos fent említett gondolatok a 14. sz.-ban a *nógaku* 'nó színház'-ra, a korabeli fő előadó művészetre tettek nagy hatást, s mivel a színház a "szép"-nek testmozgással való kifejezése, így a "lélek" és "test" kapcsolata válik fontos kérdéssé.

Dzeami (1363 - 1443), aki a 能 *nó*-játékot magas művészi szintre emelte, *Fúsi kaden*-jában a *nó* "szép"-ét a 花 *hana* 'virág' szóval fejezi ki, amely a *kadó* 'vaka-költészet útja' *jügen*-jának felel meg. A *nó* a *hana*-t testtel kifejező művészet. A *nó*-művészet alapja a 技 *vadza* 'kifejező technika' vagyis "fogás".

²⁵ Ld. Juasza Jaszuo, *Ki, Sugjó, Sintai*, i.m.

²⁶ *Zen to bunka*. Tokió, 1938, 36-38; *Gunso ruidzsú dai 16 sú ge*, 678-747. Tokió, 1989; *Karon sú*. Tokió, 1970.

²⁷ Juasza Jaszuo, *Ki, Sugjó, Sintai*, i.m.

Dzeami a *vadza*-t kifejlesztő, gyakorló edzést, a 稽古 *keiko*-t a buddhista *sugjó*-hoz hasonlítva értelmezi. A *nó*-színész a *vadza* 'fogás' kitartó, ismétlődő gyakorlásával igyekszik színpadon a *hana*-t, "szépet" kivirágoztatni, miként a szerzetesek a *sugjó*-val a megvilágosodást, a *szatori*-t elérni. És Dzeami szerint a *hana* kivirágoztatása akkor sikerül, ha sok *keiko*-val, gyakorlással a 心身一如 *sinsin icsinjo* 'a lélek és a test abszolúte egy' kifejezéssel jelölt ideális állapotba jutnak. Azaz a külső formából a belső lélek világába; a test edzésén keresztül a lelket csiszolja, edzi ("Hana va kokoro, tane va vadza = a virág a lélek, a fogás a magja"). A *vadza* (mag, test/forma) hozza a *hana*-t, azaz a lélek a formákon keresztül szüntelen újjá születik, miként a virág fejlődik, s kivirágzik. A *hana* ideális állapota a 無心 *musin*, 空 *kú*, *súnja*, azaz a lélek működés és a testműködés egymástól megkülönböztethetetlen, egyazonná vált állapota, a *sinsin icsinjo* állapota.²⁸

Itt világosan látható, hogy a lelket nem egyszerű tudatként és változatlan, állandó valaminek, hanem a test edzésén, gyakorlásokon keresztül fokozatosan magasabb minőségűvé válnak ismerik. A 芸道論 *geidóron* 'művészet-út elméleté'-ben tehát a színész állapota a fő, s az alkotónak művészi alkotáson keresztül történő lélek-tisztulását tárgyalja.²⁹

A Kamakura korabeli (1185 - 1333) szamurájok rendszerint az ezoterikus buddhizmus és zen buddhizmus gyakorlásán törekedtek kiművelődni. Később a Muromacsi korszakban (1392 - 1573) a *vaka*-költészet, a 連歌 *renga*-költészet és *csadó* stb. művészi, irodalmi műveltségét is a maguk alapműveltségeként igyekeztek elsajátítani (文武両道 *bunbu rjódo* 'írás és fegyveres út együttesen').³⁰ Ennek hatására a szamurájok harci tudománya, a 武術 *budzsucu* egyszerű technikából művészeti és szellemiségi tartalommal rendelkező magasabb értékűvé fejlődött. A szamurájok a léleknek és testnek edzését kettéválaszthatatlan, egyazon dolognak ismerték. Így a *budzsucu* 'harci fogások'-ból a 武道 *budó* 'fegyveres út, harcos út' alakult ki.³¹

²⁸ Dzeami sú. Tokió, 1970; Karon sú, *nógakuron sú*, *hairon sú*. Tokió, 1973; Juasza Jaszuo, *Ki, Sugjó, Sintai*, i.m.

²⁹ Ld. pl. Kinszei *geidóron*. Tokió, 1978; *Geidó to dentó*, Nisijama Macunoszuke *csoszaku sú dai 6 kan*. Tokió, 1984; Juasza Jaszuo, *Ki, Sugjó, Sintai*, i.m.

³⁰ Ld. Jamadzsi Maszanori, *Japán, Történelem és hagyományok*. Budapest, 1989.

³¹ Ezen nem a 武士道 *busidó* 'szamuráj útját (szamuráj erkölcsi kódexet)' értjük, miként gyakran tisztázatlanul összekeverve használják a 武道 *budó* fogalmát, bár a szó használati történetében régebben valóban az ilyen értelmű használat is megtalálható volt (ld. pl. Tominaga kengo, *Kendó gohjakunen si*. Tokió, 1972), hanem a *sugjó* gondolat alapján kialakult észme- és gyakorlatrendszer. *Heihó kadenso* (1632); *Gorin no so* (1645); *Szeikiun rjú kendzsucu so* (1686) stb. számos *budó* gyakorlati, elméleti frás született, melyek tanulmányozása a japán eszmetörténeti kutatás szempontjából is fontos és érdekes ismereteket ad. Utóbbi időkben a fent említetteken kívül is sok forráskiadás és néhány alaptanulmány jelent meg, mint pl.: Kinszei *budó bunken mokuroku*. Irie Kóhei szerk.. Tokió, 1989; *Nihon budó taikéi*, 10 kötet. Tokió, 1982; *Kendzsucu sorjú sinpóron sú, dzsó, ge.* Ibaragi, 1989; Jamada Dzsirókicsi, *Kendó szóso*. Tokió, 1976; Jamada Dzsirókicsi, *Kendó súgi, dzsó, ge.* Tokió, 1976; *Budzsucu szóso*. Tokió, 1978; Nakabajasi Sindzsi, *Budó no szuszume*. Ibaragi, 1987; Nakabajasi Sindzsi, *Budó ronkó*. Ibaragi, 1987; Ómori Maszanobu, *Budzsucu denso no kenkjú*. Tokió, 1991; Imamura Josio, *Sútei 19 szeiki ni okeru Nihon taiiku no kenkjú*. Tokió, 1989; Minamoto Rjóen, *Bunka to ningen keiszei Kjókugaku daidzensú I*. Tokió, 1982; Takahasi Szuszumu, *Jagjú sinkagerjú heihó denso no szizótaikéi (dai 1 bu) - <Daiicsi denso no kaidoku to sinpóron>* -, 'Tegucaku, szizó ronsú dai 15 gó'. Ibaragi, 1990.

A *budó* alapja a mozgásos meditáció, a *dzsógyó dzanmai* tradíciót követve a 無心 *musin* 'a mindenféle ragaszkodástól megszabadult lélek' elérését célozza. A *dzsógyó dzanmai* célja pedig az, hogy a tudatalatti emocionális effektusát ellenőrizve megerősítse a tudat és tudatalatti egyesítését, így a *budó* hagyományosan az emóció ellenőrzés alatt tartani tudó, kiegyensúlyozott, érett egyéniség kifejlesztését tartja végső céljának. A kardforgatás gyakorlásának végső céljává így nem a mások legyőzése, hanem önmagunk leküzdése vált.

Minden japán kulturális területen a *sugjó* gondolattal párosulva *dó*-vá válhat minden emberi tevékenység. A japánok máig igénylik ezt, s a mesterektől egyben bölcsességet várnak, a vezető emberekben ezt a tulajdonságot szeretnék látni, különösen képpen a tudósokban, tanítóknak (természetesen a hagyományosan kialakult óhajokról beszélek itt).³²

Japánok olykor azt mondják, hogy "azért nem jó, mert csak fejjel gondolkodik", vagy "testtel megtanulni". Ahogy a fentiekben láttuk, ennek nagy eszmetörténeti, gyakorlati, tapasztalati gyökerei vannak, amely szerint nem választják ketté a testet és a lelket, ahogy azt a keresztény kultúra talaján megfogalmazott descartes-i dualizmus teszi, de a latin "mens sana in corpore sano = ép testben ép lélek" gondolatától is eltér a *sugjó* test és lélek képe.

³² Erre utal az is, hogy néhány éve (1991-ben) a japán Oktatásiügyi Minisztérium (Monbusó) oktatási szabályaiban a testnevelés hagyományos műfaja elnevezését a 格技 *kakugi* 'küzdősport'-ról a 武道 *budó*-ra változtatta.

Brief Summaries of the Papers

IMRE BASKI: ONOMASTICON TURCICUM. A SPECIMEN OF LÁSZLÓ RÁSONYI'S COLLECTION OF TURKIC ANTHROPO-NYMS

It was in 1932 that the Hungarian Academy of Sciences announced a competition for a project of the Onomasticon of Turkic anthroponyms and ethnonyms. The prize was awarded to László Rásonyi, and he was trusted with the task of writing the work. From then on, he collected a large corpus of data, but his long-term university activities in Kolozsvár and Ankara, as well as other circumstances were not favourable to the accomplishment of the work.

Nevertheless he gathered more than 60,000 names and variants used by various Turcophone peoples from the beginnings of Turkic history until the first half of the twentieth century. He just began to sum up his investigations, when in 1969 he lost his falling sight for ever. Aided by his wife and younger colleagues he continued his researches until his death in 1984.

The author of the paper assisted the work on the ONOMASTICON TURCICUM for almost ten years. Meanwhile, the collection of material was finished, a bibliography of the sources composed, and the data arranged in a preliminary order. The list of entries, published in 1986, is containing more than 20,000 thousand items.

All the items of the collection will be published as a dictionary of Turkic anthroponyms in the way it is shown in the specimen. The introductory chapter written to the dictionary will provide the users with the necessary information about the Turkic naming, the types of Turkic anthroponyms etc.

The present paper aims at showing a short but characteristic cross-section of the items in Rásonyi's collection. Because of the long decades of collecting work and the great variety of sources the data are not homogeneous. There are lots of incomplete cards which don't have sufficient information concerning the person who bore the name in question and the age he lived in.

ÁGNES BIRTALAN: MONGOLIAN DEER-HUNTING SONGS

In the second year (1992) of the work of the Hungarian-Mongolian joint expedition, we had the opportunity to visit the *Darkhats* in North-Mongolia (*Khöwsgöl* District). From the large amount of material I have chosen for this article a folk song about "deer-hunting". This song was originally sung during the ritual before hunting.

Among the *Oivads* there is another type of hunting songs, which was collected at the beginning of this century. This song contains a very detailed description about the hunting customs.

In my article I have tried to find out the connection of hunting customs and the motives of songs and especially the symbolical meaning of deer.

GÉZA DÁVID: DATA ON THE 18TH CENTURY HISTORY OF THE EYALET OF TEMESVÁR

Out of the vilayets on the one time territory of Medieval Hungary the one centred around Temesvár remained the longest under Ottoman overlordship. The town was captured in 1552 and was finally given up on 13. October 1716 - namely it had been in Ottoman hands for 164 years. Still, the history of the whole area is fairly neglected, especially for the post-Karlowitz period, partly because sources are scarce for the 18th century. Certain unexplored documents, however, help to shed light on the following aspects:

1. Territorial extension of the vilayet after 1699: there was a considerable loss including the whole sancaks of Gyula, Pankota, and important parts of the sancaks of Csanád, Lippa.

2. The military position of Temesvár after Karlowitz: its strategic importance grew immensely. For this reason the Ottomans restored the castle, as well as they increased the number of its defenders. Similarly, further fortifications of the region were also renovated.

3. Financial matters: there were serious problems of paying soldiers serving in Temesvár. Various attempts were made to solve them. First, incomes of a far away mukataa, that of Trablus-i Şam, were used to pay a part of the military contingents, then, the ocaklık system was introduced, incorporating all local cizye- and mukataa-revenues.

4. Population movements in the eyalet of Temesvár, 1554-1717: comparing 16th century tahrir-defteris, a cizye-list of 1711, and a Habsburg house register of 1717 it can be ascertained that parallel to a significant decrease in the number of settlements there was a slight population growth between the 16th and the 18th centuries giving place to stagnation, at the level of 180-200 thousand souls, for the years before and after the reconquest.

5. Nationalities in the area: Hungarian place-names preserve the memory of original Hungarian population. No pre-Ottoman name-lists have survived, consequently the speed, reasons, and phases of their disappearance cannot be established. By 1554, only in a handful of villages and in certain towns, like in Temesvár, had Hungarians survived among the 115 settlements of the nahiye of Temesvár, the rest of them were inhabited by Serbs and other nations. After the suppression of the Rákóczi revolt in 1711 some kuruc-soldiers fled to Temesvár, among them Hungarians, too, but they had to leave the town after 1716.

ZOLTÁN DÁVID: DATA FOR THE ASSESSMENT OF DESTRUCTION CAUSED BY THE TURKISH WARS

Since no exact figures are available to determine the magnitude of devastations caused by the wars against the Ottomans, one must resort to sources involving indirect information. This time the author analyses the registers made for the collection of state taxes. The communities destroyed by the war were granted tax exemption denoted by the terms "totaliter deserta", "depopulata" or "conbusta". A single registration, however, does not permit far-reaching inferences, so in several counties the author explored whether after the first blow of the war a village did perish or with the troops leaving, the population returned to their burnt-down abodes and rebuilt the destroyed homes. Several data are published indicative of this process in the counties of Abauj, Bars, Bereg, Bihar, Borsod and Gömör. When engaged in the demographic history of the town of Hajduhadház, the author was struck by the differences spotted in various registers. The state tax conscriptions for 1583-1605 consistently called it "deserta", while a register of tithes and the Ottoman defter recorded quite a sizeable population there. Several data are adduced to prove that the attribute "deserta" is not to be taken literally, for it often alludes to a community unable to pay the tax due to massive war damage and miserable financial situation. The analysis of the state tax conscriptions is particularly relevant because the basis of assessment changed several times. At the beginning a serf household did indicate one family, but later its value being largely decreased, the conscription of houses was resorted to in 1598. Soon, however, their number began to decrease so fast that by 1608 it had reached the low household number of 1596. Many scholars (first of all Ignác Acsády) derived the drastic cut in the number of houses from the warfare. In fact, however, the practice of taxation was transformed. Often a mere ½ house was registered in a village. Similar was the situation later, too: in Árva county, for example, tax was paid in 1696 after 1/1024th of a household. It is therefore mistaken to blame the war with the Ottomans for the massive decrease in the number of houses everywhere.

ILDIKÓ ECSÉDY: TITLES OF CHINESE ORIGIN IN THE TERRITORY OF THE TURK EMPIRE

This paper attempts at analyzing the nomadic-Chinese contacts by showing the different titles received by the nomads from the Chinese, that is the Chinese administration had a contact in this way with the neighbourhood. According to the author there are various Chinese titles borrowed by the Turkic peoples living or invading within the Chinese Empire, with or without permission. There are among these titles real loanwords, indicating a Turkic dignity by an expression of Chinese origin; occasional transcriptions of Chinese official titles and, finally, adoptions of the names of Chinese ranks becoming more and more Turkic.

ISTVÁN ERDÉLYI: ON THE SETTLEMENTS OF THE ASIAN HUNS

In his brief overview the author summarizes the data on the settlements of the Asian Huns (Hiun-nu). The writing is connected to the presentation of the results achieved by the joint Mongolian-Hungarian excavations in 1990 in a Mongolian settlement of the Asian Huns, published in the previous issue of *Kétfutató*. In the Mongolian Republic only the unfortified settlements of Huns have so far been explored, while in the Transbaikial region (earthwork of Ivolga) both fortified and unfortified settlements were successfully excavated between 1928 and 1974, at greater intervals. So far, however, only the earthwork of Ivolga has been covered by a complete scientific documentation. In very rare cases have both the settlement and the respective cemetery been found, usually only the cemeteries of Asian Huns are known, the graves having mostly been rifled. Therefore, the investigation of the settlements is a research task of major importance.

PÁL FODOR: OTTOMAN REPORTS ON THE SURRENDER OF LIPPA IN 1551

Though the occupation of Buda by the Ottomans in 1541 put an end to a period in Habsburg-Ottoman rivalry going on since 1526, it left several questions unanswered. These included the uncertain status of Transsylvania. The clash between Habsburg, Transylvanian Hungarian and Ottoman interests triggered off a civil war in Transsylvania in 1550 soon incurring the intervention of the Ottomans. As a result, the Temesköz region became occupied by the Ottomans in 1552. During the fightings of 1551, commander-in-chief Sokollu Mehmed seized the fortress of Lippa without striking a blow and placed a considerably large guard in it under the commandship of Ulama, bey of Bosnia. While Sokollu was engaged in besieging Temesvár, the united Transylvanian and Habsburg troops marched against Lippa and began its siege on November 3. The Ottoman troops surrendered in early December with free withdrawal granted, and left the fortress on 14th December 5. The letters preserved in the Turcica collection or HHStA in Vienna are documents of the siege, the capitulation and the ambush against the withdrawing Turks on the way. The reports are published here in Hungarian translation and facsimile. The information in the letters all derived from a certain Ali aga, who took part in the defence of the castle. The writings confirm from the Turkish side that the release of the defenders owed chiefly to Frater Greorgius (Martinuzzi), whose double-sided politics required him to take this step in order to preserve his credit with the Ottomans. Contrary to previous estimates, the garrison numbered some 3000, not 5000, 2000 remaining after the siege. Only 1100 survived the ambush they suffered on the way home. The attackers were not only Hungarians but

also Germans, and the remainder of the Ottoman troops withdrew to Becse, not Belgrade. The letters also reveal the everyday conditions of the household of an Ottoman soldier on the marches.

IMRE GYARMATI: A CONTRIBUTION TO THE QUESTION OF LAYERS IN TURKISH STAR NAMES

As for their origin, the Turkish names of the stars can be divided into three layers: 1. endogenous names, 2. loan translations, 3. foreign names. Of greatest importance for the history of Turkic languages and culture are undoubtedly the star names in the first category. Most of these old Turkic names arose through name transfer based on some similarity, also reflecting the nomadic world view. The most common expressions include Altın qazıq 'Golden post' - North Star, Yitikan 'Seven khans' = Great Bear, Yaruq yulduz 'Star of radiance' - Venus, Kzk. Aq maya joli 'Road of the white camel' - Milky Way. Loan translations are especially frequent among the designations of the zodiac e.g. Osm. Savas 'Fight, struggle' - Mars. The words of foreign origin borrowed chiefly from Arabic and Persian, in Uighur from Chinese, Tochar, Sogd, Sanskrit and in the territory of the former Soviet Union from Russian aptly illustrate the different cultural influences upon the Turkic peoples.

GYÖRGY HAZAI: ON THE 100TH ANNIVERSARY OF DECIPHERING THE TURKIC INSCRIPTIONS OF ORHON

Scholarship jubilates the 100th anniversary of the deciphering of the Orhon inscriptions this year. The author outlines the history of the discovery and deciphering of the runic inscriptions including the ingenious deciphering method of V. Thomsen starting out from "inside", from the phonemic structure of Turkic languages. With the Orhon descriptions having been read, the period of Turkic languages documented with written records expanded to 1200 years and the scientific assessment of the history of Turkic languages could begin.

HENRYK JANKOWSKI: TURKISH-TATAR LINGUISTIC INTERACTION IN DOBRUDJA

The author examines the interaction between contemporary Turkish and Tatar on the basis of respective publications. In this interplay, Turkish plays the greater role. As the official language of an autonomous country with its cultural institutions, it exerts greater influence on the Tatar language than vice versa. At the same time, orally spread folk culture has survived more intactly among the Tatars of Dobrudja

than among the Turks living here. The former categorizations of the Tatar language of Dobrudja implied both genetic and geographic aspects, hence they could not be unified. The Tatar intellectuals of Dobrudja use both the Tatar and the Turkish languages. Literary and scientific works are often written in Turkish, but supplied with studies or introductions in Tatar. Words missing from the Tatar language are chiefly borrowed from Turkish, rarely from Rumanian.

ZSUZSA KAKUK: CRIMEAN TATAR RIDDLES. ESZTERGOM, 1915

The Hungarian Turcologist Ignác Kunos collected a rich folklore material among the Tatar POWs of World War 1, kept in separate layers on account of their Moslem religion. The collection of Crimean Tatar folklore includes folk tales, folksongs and riddles. The author examines the structure of the riddles, the peculiarities of their style, content and language. Riddles are often introduced by a prologue and finished by an epilogue. As for construction, they can have one, two, three or four lines. The two-line riddles are *beit*-like verses, the four-line puzzles are like the *mani*. One lengthy riddle of *tekerleme* type can also be come across. The usually heptasyllabic lines present the customary stylistic devices including alliteration, parallels, excellent rhymes, the most common of them being the *redif* rhyme and the *grammatic* rhyme. As regards contents, the subjects are taken from everyday life (house and furniture, clothing, meals), but posers to natural phenomena and animals are also frequent. As against the Ottomanized standard Crimean Tatar language, the language of the riddles display definite Kipchak features, although the informants were drifted by the whim of fate from various spots of the Crimea. The abovesaid is illustrated by the Crimean Tatar texts of over seventy riddles.

BENEDEK PÉRI: MUHAMMAD ŠAYBĀNĪ'S THREE GHAZALS FROM A 16TH CENTURY CHAGHATAY CHRONICLE

The early 16th century chronicle *Tavāriḥ-i guzīda, nuṣrat-nāma* written in Chaghatay contains four - three of them first published here - ghazals by the Özbek khan Muḥammad Šaybānī (r.1500-1510) the founder of the Šaybanid dynasty ruling over Transoxania up to the end of the 16th century. Each of these poems is preceded by a short introduction in prose giving the detailed description of the circumstances in which these verses came into being. This enables us not only to trace the poetical ways of Muḥammad Šaybānī but also to define the almost exact date when these verses were composed which is rarely the case in the history of oriental literatures. The *ghazals* treated in this paper clearly show that though Muḥammad Šaybānī lacked the ingenuity and invention of the great poets Navāī,

Atāi, etc. whom he tries to follow, still he was well versed in his art, had a deep knowledge of the works of his earlier colleagues, and was very good at improvisation which was essential for being regarded as a good poet.

ALICE SÁRKÖZI: HANDBOOK OF A MONGOLIAN DEATH CEREMONY

Among the Mongols disease and death were believed to be caused by evil spirits that possessed the patient or caused his death, and special ceremonies were necessary to counteract the prolongation of the evil influence. The author, on the basis of different texts, describes the death ceremonies and points out the symbolical meaning of certain motives. Handbooks suggest that there existed a bond between the living and the dead and the duty of the ceremony master was to break this bondage and persuade the dead person, or his soul, to leave this abode.

JÓZSEF TORMA: ISTVÁN KONGUR MÁNDOKY'S LAST TRIP TO TURKEY

The scholar of Turcology, István Kongur Mándoky died unexpectedly in August 1992. His colleague and friend, the consul-general of the Hungarian Republic in Istanbul at that time, recalls his last meetings with Mándoky, followed by a subjective portrait of the scholar and man dotted with personal reminiscences. His writing outlines an intriguing personality: a scholar perfectly identifying with his research field, who was absorbed by the language and history of Kipchak peoples not only as a scientific problem. He collected, researched and interpreted the vestiges of their past so that he could contribute all his knowledge to the development of the Kipchak peoples, to the promotion of their modern national consciousness. He said he was of Coman-Kipchak origin. He spent a considerable part of his life among his "chosen" peoples and it was among them he enjoyed the greatest acknowledgement. István Kongur Mándoky rests in an honorary grave granted by the magistrate of the town of Almati.

MASANORI YAMAJI: SHUGYO: "THE CULTIVATION OF BODY AND SOUL". ON A SPECIAL ASPECT OF JAPANESE CULTURAL HISTORY

For the true understanding of any foreign culture, the exact knowledge of the key words of the thinking of the given culture is of great importance, though it is not easy to get true understanding of them only with the help of dictionaries and

encyclopedias. The Japanese thought has also many such words on which we must be clear. For instans "shugyo".

Clarifying the concept of "shugyo" may explain us an important aspect of Oriental and Japanese mentality and within this the relationship of body and soul which is different from that of European Descartes's dualistic conception which is based on the Christian way of thinking.

For the understanding of *shugyo*, the knowledge of *do/michi* is indispensable because these two concepts are always together in Japanese mentality. The essence of *do/michi* is the state of final perfection and the summary of all the physical and spiritual activities in time and space, in order to achieve this perfection. *Shugyo*, that is cultivation and practice, is training exercise on some way of *do* in order to achieve the final aim. In Japan, *shugyo* spread with esoteric Buddhism which was brought from China. *Shugyo* is the control of body and soul in order to achieve life of deeper meaning than that of common people and finally the practising person gets realize enlightenment on himself.

The *shugyo* system of Chinese Buddhism was first conceived by Daruma and Chigi and whose teachings were brought to Japan by Japanese monks who studied in China like Saicho and Kukai.

In Japan it adopted not only elements of religious culture but served as source of popular culture, too, and entered different arts, such as Noh-theatre, tea ceremony, waka-poetry, etc. *Shugyo* in arts developed the theories of *geido* and *budo*.

In Japanese culture, any human activity may become *do* pairing with *shugyo* in which the body and soul are indivisible and cultivable upto enlightenment state with together. This has been present for centuries and is manifest and demanded in our modern age, too.

A Kőrösi Csoma Társaság kiadványai közül az alábbiak megvásárolhatók titkárságunkon:
Budapest, VIII. Múzeum krt. 4/B I. 213.

Régebbi számaink

Keletkutatás 1976/77; 1986/1-2; 1987/1-2 1988/1-2; 1989/1-2; 1990/1-2; 1991/1-2; 1992/1-2; 1993/1

Idegen nyelvű kiadványok

Ligeti Lajos, *Catalogue du Kanjur mongol imprimé*
(Bibliotheca Orientalis Hungarica III)

Ligeti Lajos, *Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie Chinoise 1928-1932*

Bulletin of the Csoma de Kőrös Symposium 1978

Bulletin of the Csoma de Kőrös Symposium 1979

A Keleti Nyelvek Kollégiumának a kiadványai

Dévényi Kinga - Iványi Tamás, *Jobbról-balra arabul*

Dévényi Kinga - Iványi Tamás, *Az arab írás története*

Dévényi K. - Iványi T. - Moukhtar A., *Arab 1-2-3*

Dévényi Kinga - Iványi Tamás, *Arab 4: Nyelvvizsga*

Iványi Tamás (szerk.), *Arab szöveggyűjtemény*

Fodor S. - Iványi T. - Juhász E., *Arab-Magyar szótár*

Fodor S. - Iványi T. - Juhász E., *Magyar-Arab szótár*

Líbiai kalauz (ország és nyelvismeret)

Galla Endre - Józsa Sándor, *Kínai 1-2-3-4*

Yamaji Masanori, *Japán 1-2-3-4*

Terjék József, *Klasszikus tibeti nyelvtan*

Terjék József, *Tibeti-Magyar szótár*

Keleti vallások füzetsorozata

1. Gaál Ernő: *Az egyiptomi vallás*

2. Komoróczy Géza: *Az ókori Mezopotámia vallásai*

3. Raj Tamás: *A zsidó vallás*

4. Fodor György: *A keleti kereszténység*

5. Hoppál Mihály: *Samanizmus*

6. Fodor Sándor: *Az iszlám*

7. Jeremiás Éva: *Iráni vallások*

8. Csongor Barnabás: *Kína vallásai*

9. Terjék József: *A tibeti buddhizmus*

10. Puskás Ildikó: *A hinduizmus*

Keleti értekezések

3. Vásáry István: *Az Arany Horda kancelláriája*. 1987.

4. Mártonfi Ferenc: *Az írástól a versig*. 1992.

Hibaigazító *Keletkutatás* 92/ősz

10. o. 4. sor At-Tuhfah; 10. o. 5. sor (AEMAe), V. 1985/87, 167-178. 10. o. 14. sor AEMAe VI. 1986/88